

મસ્ત ફકીરના હા રચ પ્ર સંગો

લેખક:-

હરિપ્રસાદ ગૌરીશંકર ભટ્ટ

(શ્રી. રમણુલાલ વસંતલાલ દેસાઇના પરિચય સાથે)

પ્રકા

“ગુજરાતી”

સામુન બીલ્ડીંગ, એલ્ફી

મસ્ત ફકીરના હા સ્ય પ્ર સં ગો

લેખક:-

હરિપ્રસાદ ગૌરીશંકર ભટ્ટ

(શ્રી. રમણલાલ વસંતલાલ દેશાધના પરિચય સાથે)

પ્રકાશક:-

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

સામુન બીલ્ડીંગ, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ

સુદ્રક:-નટવરનાથ ધર્યારામ દેસાઈ, ખી. એ.

સુદ્રણસ્થાન:-“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

સાસુન પ્રિન્ટિંગ, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ

કોટ, મુંબઈ

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું:-

ગુજરાતી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

સાસુન પ્રિન્ટિંગ, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ

પ્રકાશકનાં બે બોલ

રા. ભાઈ “મસ્ત ફકીર” ને કોણ ઓળખેતું નથી? તેઓ ગુજરાતી

ભાષાના એક સારા હાસ્યરસિક નર્મ મામિક લેખક છે, એમાં શંકાને જગ્યાએ સ્થાન નથી. એમનામાં હાસ્યરસિકતા કુદરતી આવેલી છે. તે સાથે ગંભીર અને સચોટ ઉપદેશવાળા લેખો, ટુંકી વાર્તાઓ પણ તેઓ લખી શકે છે. આવા મિશ્ર ભાવનાવાળાં રેખાચિત્રો નવલિકાઓ ઇત્યાદિ આ નાનકડા ગ્રંથમાં સંગ્રહિત છે. તે સર્વ “ગુજરાતી” પત્રના બુદ્ધ બુદ્ધ અંકોમાં છપાઈ ગયાં છે. તે છપાતાં ત્યારે તેમની કલમને આહુનારા ઉત્સુક વાચકોએ તેને માટે છુટી મંગાણી કરેલી, તેથી તે ફરી છાપી અત્રે પ્રકટ કર્યાં છે. ભાઈ મસ્ત ફકીર ખરેખરા વિચારે મસ્ત અને વૃત્તિએ ફકીર જેવા છે. તેમનો અમને પરિચય “વીસમી સદી”માં તેઓ જ્યારે સ્વ. ભાઈ હાજી મહુમદની પ્રેરણાથી લેખો લખતા ત્યારનો છે, અને તેના પ્રશંસકોમાં અમે પડેલા છીએ. તેમની કલમે કોઈનું દિલ અત્યાર સુધીમાં દુખાવ્યું જાણ્યું નથી. તેમના ઉપર સરસ્વતી અને લક્ષ્મીની કૃપા નિત્ય રહે એમ ઈચ્છી આટલું વક્તવ્ય સમાપ્ત કરીએ છીએ.

મુંબઈ
આનંદચૌહાસ
સંવત્ ૧૯૯૩
ગુજરાતી પ્રેસ

પ્રકાશક :
નટવરલાલ ઈ. દેસાઈ

પરિચય

મસ્ત ફકીર ઉર્ફે હરિમસાદ ગોરીશંકર ભટ્ટ

(ડરાબનાર : : રા. રા. રમણુલાલ વસંતલાલ દેશાઈ, એમ. એ.)

સમાજના દિનનું રંજન કરવું એ બહુ નિકટ કાર્ય છે. બહુ જ થોડી વ્યક્તિ-ઓને એ કલા સાધ્ય થાય છે. તેમાં જે લેખિની દ્વારા રંજન કરનારી વ્યક્તિઓ કરતાં પ્રત્યક્ષ-વાણી દ્વારા-સમાજો અને પરિવર્તોમાં સંસ્કાર અને વિદ્યાથી સર્જી થયેલી જનતાનું રંજન કરનાર બહુ વિરલ હોય છે. હાસ્યરસને જ પ્રાધાન્ય આપી સમાજને સંસ્કારભરી રમુજ આપનાર સાહિત્યકારો તો માત્ર એક શ્રી. મસ્ત ફકીર.

હાસ્ય અને હાવનને બહુ નિકટ સંબંધ છે. હસવાની શક્તિ અને સદ્ગન કરવાની શક્તિ વચ્ચે ઘોડો સંબંધ છે. હાસ્ય વગર હાવનનો વિકાસ અટકી પડે છે. ચારેપાસ દુઃખમાં જકડાઈ રહેલી માનવજાતને હસવાની શક્તિ ખોઈ બેસે તો તેને આપઘાત જ કરવો પડે. હાવનની કક્ષાનું માપ હસવા હસાવવાની શક્તિ ઉપર ધણો આધાર રાખે છે. પરાધીન પ્રજાના હાસ્યમાં પણ મરીખી-શ્રી. મસ્તફકીરના શબ્દોમાં કહીએ તો-વેવલાપણું, દંભ, નિરર્થકતા, પોકળ-પણું અને અણુગમો આવે એવી લઢણુ દેખાઈ આવે છે. મુક્તહાસ્ય એ કોઈ જુદી અઘોષિક વસ્તુ છે. શ્રી. મસ્તફકીરે હાસ્ય ઉપજાવતાં અનેક પ્રસંગો અને ટેવોનો સ્પર્શ કરી, સમાજ-અને ખાસ કરી ગુર્જર સમાજની જાતિગત ખામીઓ તરફ લક્ષ્ય જેવી હાવનની ભવ્યતાને, માનવતાને અને હાસ્યને ફેટલો સંબંધ છે તે સમજાવ્યું છે. માત્ર હસીને સહા વીખરાઈ જાય એના કરતા હસતાં હસતાં ઉન્નત બનીને સહા વીખરાય એ વધારે ધ્યેયના યોગ્ય છે. શ્રી. મસ્તફકીરે પોતાના વ્યાખ્યાનો દ્વારા સહુને હસાવી જાગૃત પણ કર્યાં છે.

* નોંધ-વડોદરામાં તા. ૧૦ મી જુલાઈ ૧૯૩૭ ના દિવસે વડોદરા સાહિત્ય સભાના નિમંત્રણથી એક જાહેર સભા વડોદરા કોલેજના સભાગૃહમાં ખોલાવાઈ હતી. તેમાં રા. મસ્ત ફકીરે પોતાના હાસ્યરસથી સભાનું રંજન કર્યું હતું. તે વિષે રા. રા. રમણુલાલ વસંતલાલ દેશાઈ એમણે ગુજરાતના હાસ્યરસિક લેખકો અને રા. મસ્ત ફકીર વિષે એક પરિચયાત્મક નોંધ ‘કૌમુદી’ માસિકના જુલાઈ માસના અંકમાં લીધી છે. તેમાંથી રા. મસ્ત ફકીરને લગતો પ્રસ્તુત ભાગ અત્રે આપ્યો છે. [સંપાદક: “ગુજરાતી.”]

એલિયા બેશી, સદ્ગત જગીરદાર અને આપણા માનીતા મસ્તકદીર અને જ્યોતીન્દ્ર દેવે વિ. આપણા સાહિત્યમાં છે એટલે આપણું સાહિત્ય સુકાવાનો સંભવ નથી જ. આપણું જીવન ઉન્નત થતું જશે તેમ તેમ આપણા લેખકો દ્વારા આપણું હાસ્ય વધારે નિખાલસ, વધારે ભિન્નભિન્ન, વધારે સ્વચ્છ અને વધારે તેજસ્વી થતું જશે. શ્રી. મસ્તકદીરે સમાજજીવન અને હાસ્યરસના વિવેચનમાં એ બાબત તરફ સહુનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે એ ભૂલવા સરખું નથી.

હાસ્યરસના લેખકમાં કોનો હાસ્યરસ વધારે સારો ? પરંતુ આપણે નાનકડા-વામન ગુજરાતીઓએ એવી સરખામણીમાં ઉતરી ઝઘડો વધારવાની જરૂર છે ખરી ? આપણે બધા એટલા નાના છીએ કે ઉંચાઈ અને મોટાઈની સરખામણીના વિવાદ કરવા આપણને શોભે એમ નથી. જે સાઈ, જે ઉંચું, જે ખુબીવાળું એ સઘળું અપનાવી આપણે આગળ વધવાનું છે. અલબત્ત, શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરી શકતા હોઈએ-સહી શકતા હોઈએ તો બેશક આપણે વ્યક્તિઓને બાબુએ મૂકી દઈએ. પરંતુ જરાજરામાં છેડાઈ જતા, ચીડાઈ જતા, ગાળાગાળી અને-મારામારી તો થઈ શકે એમ નથી એટલે-લાયારી ભોગવતા આપણા ગુજરાતી સાહિત્યકારો હાસ્યરસના લેખકોની સરખામણીમાં ન પડતાં તેમને હસાવવા જ દે તો આપણે આભારી થઈશું. મોટી મોટી સલાઓ, મોટાં મોટાં ટોળાંને ખડખડાટ હસાવી શકતા આપણા મસ્તકદીર આપણને જરૂરના છે-ખડુ જરૂરના છે. તેમનો બને એટલો ઉપયોગ આપણે કરી લેવાનો છે. વ્યક્તિઓ તથા પ્રસંગો ઉપર રડવા તથા લડવા કરતાં હસવાનું શિક્ષણ આપતા આપણા એ હાસ્યરસિકો પાસે જેમ વધારે બેસીએ તેમ વધારે સાઈ.

આપણી વિચિત્રતાઓ, આપણી બાળવીતરી ટેવો, આપણાં માનસિક વલણો, આપણી બોલી, આપણો પહેરવેશ અને આપણા રીતરિવાજ એ સર્વ-માથી હાસ્ય ઉપજીતી આપણા માનસને સ્વચ્છ બનાવી જગતનાં ઝેરવેર ભુલાવી સુંદર સ્મરણો મૂકી જનાર એ કલાકારને કોઈ ભાગ્યે જ ભૂલી શકશે.

કાર્લાઈલ કહે છે તેમ Humour is inverse Sublimity. (ગંભીરતાનું ઉલટું સ્વરૂપ તે હાસ્ય) હાસ્યરસ ખીજા કોઈ પણ રસ કરતાં ઓછો કઠીન છે એમ કહી શકાય નહિ. રૂદન, બ્રૂમખરાડા, ફિક્કો શૃંગાર એ બધાની વચ્ચેમાં હાસ્યરસનું સ્થાન આપણે જરા યે નીચે મૂકી શકીએ એમ નથી. ઉલટું, જેમ હાસ્ય વધારે અને વધારે શુદ્ધ તેમ આપણા ખીજા રસ પણ વધારે વિશુદ્ધ એમ કહેવું પડશે.

શ્રી. મસ્તકદીરની ઉંચી રંજનશક્તિ માટે એમને અભિનંદન.

અનુક્રમણિકા

વિષય	તારીખ	પૃષ્ઠ
૧ કાનડામાઈની રાસલીલા દ્વિતીય ત્રીકુશ્યુકિ	૨૧-૮-૩૨	૧
૨ રાકરામાઈનું સગપણ ...	૩૧-૭-૩૨	૬
૩ ભુવકળ્યાં ...	૧૪-૮-૩૨	૧૫
૪ સાદિત્યના રાકરા ...	૨૮-૮-૩૨	૧૮
૫ ભુવકળ્યાના ઉપરી ...	૪-૯-૩૨	૨૦
૬ જરા ગમ્મત ...	૧૧-૯-૩૨	૨૫
૭ માનવ પ્રકૃતિ ...	૧૮-૯-૩૨	૨૯
૮ જુરામાઈની જીમ્મપ્રનિસા દિવાળી અંક	૨૩-૧૦-૩૨	૩૪
૯ પાકોરીઓના પ્રકાર ...	૧-૧૧-૩૨	૫૫
૧૦ રનાન ...	૨૦-૧૧-૩૨	૫૮
૧૧ દેખાદેખીના સપાટામાં ...	૨૭-૧૧-૩૨	૬૨
૧૨ ડોલીનો કકળાટ ...	૪-૧૨-૩૨	૬૮
૧૩ કહેવતોનાં મૂળ ...	૧૧-૧૨-૩૨	૭૨
૧૪ જુરામાઈનો ગૃહસંસાર ...	૧૨-૩-૩૩	૭૭
૧૫ નખરાળો નાવલીઓ ... ૨૪-૧-૩૭;	૩૧-૧-૩૭	૮૨
૧૬ દિવ્ય પ્રેમ ... ૭-૨-૩૭;	૧૪-૨-૩૭	૮૨
૧૭ કાકટરના દાદા ...	૧-૧૨-૩૬	૧૦૩
૧૮ મહાનીર મદલજી શેઠ ...	૨૦-૧૨-૩૬	૧૧૦
૧૯ પતોતીનો પ્રભાવ ...	૨૮-૨-૩૭	૧૧૬
૨૦ મોટાનું છોડ ...	૭-૩-૩૭	૧૨૨
૨૧ ઉત્તમભાઈ ઉંધીઆ ...	૨૮-૩-૩૭	૧૨૯
૨૨ મનુભા-મેનેજર ...	૪-૪-૩૭	૧૩૭
૨૩ હાંકોટીઓ હરજીવન ...	૨૫-૪-૩૭	૧૪૪
૨૪ જંગમહાદૂર જમનો ...	૨-૫-૩૭	૧૫૧
૨૫ જીવનની કઠંગી પળો ...	૧૬-૫-૩૭	૧૫૭
૨૬ મગનાના આપા, ...	૨૩-૫-૩૭	૧૬૪
૨૭ જીવનનાં આશુ અથવા આજકાલનો ખી. એ. ૩૦-૫-૩૭	...	૧૭૧
૨૮ માલતીઆઈની મદદ ...	૬-૬-૩૭	૧૮૧
૨૯ અરણ્યા ...	૧૩-૬-૩૭	૧૯૧

ચૂડલનો વાંસો અથવા

એક નદીની આત્મકથા

આ વાર્તાના એ ભાગોમાં ચંપા નામની એક નદીની આત્મકથા છે. નાટકકાર તરીકે આપણી રંગભૂમિ પર નાચનારાઓ કેવા પ્રકારનું જીવન ગુજારે છે તેનો રહસ્યમય પડદો ખુલ્લો કરવામાં આવ્યો છે.

ખીજા ભાગમાં અમદાવાદમાં સાધુના વેશમાં ફેટલો અનાચર ચાલી રહ્યો છે, તથા બંગાળામાં એક ગરીબ બ્રાહ્મણની કન્યાઓના વરવિક્રયના રીવાજથી કેવા હાલખેહાલ થાય છે, તેની કરજુરસિક કથા છે. એ ઉપરાંત દિલ્લીની એક નામચીન વિધવા બાઈ દેવકુમારીના પ્રપંચો ખુલ્લા કરાયલા છે. આ બંને ભાગો ઘણા રસમય છે. વાંચવા માંડો તો જરૂર તેનો ફેડો મૂકો નહીં એવી ખાત્રી છે.

ભાગ ૧ લો કી. રૂ. ૩-૦-૦. ભાગ ૨ જો કી. રૂ. ૩-૦-૦.

અમરગર્જના અથવા

સુપુત્રિ અને જાગરાણ

(૧૯૩૦)—આ વાર્તામાં મહારાણા પ્રતાપની પછી ગાદીએ આવેલા રાણા અમરસિંહે મહાન મોગલ બાદશાહ અકબરને હંફાવ્યો તેનો ઇતિહાસ અને એક રસ ભરેલી પ્રેમકથા અને આત્મ-ભોગ તથા અભયર્ય, ટેક, શૂરવીરતાના અદ્ભુત પ્રસંગો છે.

કીંમત રૂ. ૩-૦-૦, ઘટાડેલી કી. રૂ. ૨-૦-૦ ટ. ખ. ૦-૪-૦

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
સામુન પ્રિન્ટીંગ, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, ફાટ, મુંબઈ

મુરિદે શયતાન

અથવા

મલખારનો મોપલા અત્યાચાર

(૧૯૨૭)—ઈ. સ. ૧૯૨૨ માં મલખારમાં મુસલમાન મોલાઓએ ઉશ્કેરેલા મોપલાઓએ હિન્દુઓને જોરજુલમથી વટલાવવાનો કરેલો આરંભ અને અંગ્રેજ સરકારની સત્તાને ઉથલાવી નાંખવાનો પ્રયત્ન અને બળવો, અને તેઓને સરકારે ઢેવી રીતે દાળી દીધા, તથા જોરજુલમથી વટલાવેલા હિન્દુઓને પાછા પોતાના ધર્મમાં કેવી રીતે દાખલ કરવામાં આવ્યા તેનું અને શુદ્ધિ તથા સંગઠનનો પાયો હિન્દુમાં કેવી રીતે મંડાવા પામ્યો તેનું શેમાંથી ખડા કરે તેનું ચિત્ર છે.

કીંમત રૂ. ૩-૦-૦

ટ. ખ. ૦-૪-૦.

ધોધો અને ચેનેસર

અથવા

કચ્છનો કેસરી

(૧૯૨૯) ખિલજી વંશના ખુની બાદશાહ અલીઉદ્દીનનો રાજકારભાર કેટલો ખરાબ હતો, અને તેણે સિન્ધુ અને કચ્છ દેશ ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યારે તેનો શૂરા સિન્ધી અને કચ્છીઓએ કેવો ખુઆવ કર્યો હતો તેનું દૃઢ્યદ્રાવક વર્ણન આ વાર્તામાં છે.

કીંમત રૂ. ૩-૦-૦.

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,

સાસુન બિર્ડીંગ, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કાટ, મુંબઈ

મસ્ત રૂકીરના હાસ્ય પ્રસંગો

કાનજીભાઈની રાસલીલા

જે ત્રણ વર્ષ પહેલાંની વાત છે. હું મુંબઈમાં પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ ઉપર આવેલી એક ચાલમાં ચોથે માળે રહેતો હતો. ત્યાં ચોથે માળે બાહુતો ઘણાં ખરાં સારા સ્વભાવનાં અને એકબીજાં જોડે જીવ મળી ગયેલાં જેવાં હતાં.

૧

મારી બાબુમાં રહેતા કાનજીભાઈ, અને તેની જીવાન પત્ની કમળા. ખરેખર જીવલ જોડું હતું. બંને જીવાન હતાં. કાનજીની ઉમ્મર માંડમાંડ બાવીશ થ્રેવીશ વર્ષની હતી, અને કમળા સોળ સત્તર વર્ષની ઉગતી જીવાનીમાં હતી. કમળા ઠીક જેખાતી હતી. અને તેણે પોતાની ચાતુરી અને મીઠા સ્વભાવથી કાનજીનું જીવ આબાદ જિંદી લીધું હતું. કાનજીભાઈ માંડવી ઉપર આવેલી કરીયાણાની એક પેઢીમાં માલીક જેઠાભાઈ રાઘવજીનો એકનો એક પુત્ર હતો. એ લોકો ન્યાતે લોહાણા હતા. જેઠાભાઈના જે ત્રણ છોકરાઓ બાપની સાથે વાલકેશ્વરના બંગલામાં શ્રીમંતાઈમાં ઉછરવાથી સફતર ઉખળી જવાથી જેઠાભાઈ ચેતી ગયા હતા અને પોતાના પુત્રરત્ન કાનજીભાઈને એ નિશાળમાં ભણી રહ્યા પછી એને પોતાની પેઢીમાં કામ શીખવા નીચામાં નીચા પાચરીના ગુમાસ્તાની જગ્યા આપી પગાર બાંધી આપ્યો હતો, અને તેની જોડે ખાસ બોલી કરી હતી કે, “કાનજી કકાનના કામકાજમાં ધ્યાન આપી, પોતાના બુદ્ધિબળથી આગળ વધશે તોજ તેનાં લક્ષ કરી આપવામાં આવશે, અને લાયકાત પ્રમાણે તેના પગારમાં વધારો થયા કરશે.”

જે વખતની આ વાત છે તે વખતે કાનજીભાઈને પંદરણને એક વર્ષ થઇ ગયું હતું, અને બાપની પેઢીમાં સારું કામ કરવાથી તેને સવાસોનો પગાર

મળતો ગયો હતો. મધ્યમ અને ગરીબ ગાણુઓ છનનવ્યવહાર કેમ ચલાવે છે, તેનો ખ્યાલ આપતા જેઠા શેઠે કાનજીને તેના પોતાના જ પગારમાંથી તેવું અને તેનો બાવડીતું પોષણ કરવાનો નુકસાન કર્યો હતો. ઘર ઘરમાં તો કાનજીને પોતાના બાપની સખ્તાઈ સાલતી, પણ કમળાને પરણ્યા પછી અને કમળા મોટા વસ્તારવાળા ગરીબ ઘરમાં હથેલી હોવાથી પરણી અને ડાહી હતી, અને એકસો પચ્ચીસ રૂપિયા માં કાનજી કમળાનું જોડું મારી બાનુની ઓરડીમાં આનંદ કહોવા કરતું, ગીતડાં ગાતું, પોતાના કિવસો નિર્ગમન કરતું. જેઠા શેઠની કડકાઈથી એક લાગ થયો, તે એ કે મુંબઈના બીજા વદગીપુત્રોની માફક તે આટે રસ્તે જતો કગરી ગયો.

કાનજી અને કમળા પોતાનો ધરસંસાર સારો ચલાવતાં પણ તેમની બે રૂમમાં માથે અંદુર મૂકનાર કોઈ પડીત સાથે નહિ હોવાથી બેમાં મળે ત્યારે નાનાં છોકરાં એની માફક ધોંગામસ્તી કરતાં, નિઃશ્વર નિઃશ્વરતાં અને ધણીએ પખત તો ગેલેરીમાં બીજું કોઈ પાડોશી નરોય ત્યારે ચાંદની રાતે બાબુ બાનુમાં ઇંચીગેર નાખી રટીમર માં બેમાં થયેલાં કોઈ આંત્રલ યુવકયુવતીની માફક લયલામજનુનો પાઠ ભજવતાં. અને આનંદી અને નિખાલસ હતાં, રહેજ બાળાં પણ કદી ચકાય.

જન્માષ્ટમીના બેચાર કડાડા પહેલાં એ બંને કૃષ્ણને લગતું કોઈ નાટક જોઈ આવેલાં, ત્યારથી બંનેની જોપરી જરા ફરી ગઈ હતી. કાનજી બત્તરમાં જઈ એક વાંસળી વસાવી લાવેલો, અને સવારસાંજ ગેલેરીમાં ઉર્લા રહી તેમાંથી ગમે તેવા બેસુર અવાજો કાઢી, મારું માથું પકવી નાખતો. કમળા પણ પોતાને રાધા સમજતી, તેના ઘરમાં એક રાધાની છબી હતી તેની નકલ કરી રાધાના જેવી વ્રજવાસી ફેશનથી સાડી પહેરવા પ્રયાસ કરતી પણ એવાં લુગડાં ઘરમાં નહિ હોવાથી બીજા માળે રહેતી એક મારવાડણ બહેન પાસેથી ચટાપટાવાળો રેશમી ધાધરો, રાધિકા જેવી કાળી રંગાની છુટ્ટીવાળી ચુંદડી ઉપાડી લાવી હતી.

૨

જન્માષ્ટમીના આગલે કહાડે કાનજીભાઈ મારી રૂમમાં આવ્યા અને મને કહ્યું કે, “કાસ્ત ચીમન ! તું ફેટાગ્રાફી સારી બજે છે. તો મારી અને મારી વાઈફના જરા પોઝ લઈ આપની ?”

“તમો લોકો પરણ્યાં ત્યારે ફેટો તો પડાવી આવ્યાં હતાં. અત્યારે ફરી પાછી એ ધૂન કેમ લાગી ?” એ કહ્યું.

“તું સમજતો નથી,” કાનજીએ કહ્યું. “કાંઈ હંમેશનાં લુગડાંમાં ફેટો નથી પડાવેલો. પણ જો, વાત સાંભળ, મશકરી ના કરતો, ખાનગી રાખજો. જન્માષ્ટમીના કિવસે આપણા ચોથા માળના બધા ભાડુતો, તારા ને મારા સિવાય, પત્તાં ખેલવા જવાના છે.

આખો માળ ખાલી હશે, તો તે દિવસે બપોરે મારો વિચાર એમ છે કે, હું ને કમળા કૃષ્ણ અને રાધાનો વેશ પહેરીએ અને એ વેશમાં તું અમારા પોઝ પાડી આપ.”

“પોઝ પાડી આપવામાં મને જરા પણ વાંધો નથી”, મેં કહ્યું “કમળા તો રૂપાળી છે. એ રાધાનો વેશ પહેરશે તો આખા રાધિકા જેવી લાગશે, પણ તું તો તદ્દન મક્કઈ બુઢા જેવો મુવો છે, તો કૃષ્ણનો વેશ પહેરી, પીળું પીતામ્બર મોરમુગટ ધારણ કરી, આખા કૃષ્ણ જેવો દેખાવા, બહનપર આસમાની દે કાળો રંગ લગાડી ‘મેકઅપ’ કરીશ, તો બાબરા ભૂત જેવો લાગીશ.”

“ના ના મારે આસમાની ‘મેકઅપ’ નથી કરવો. અમે જે નાટકમાં ગયેલાં તેમાં તો કૃષ્ણ ગોરા ગોરા હતા. હું સફેદો લાલ રંગ લઈ આવ્યો છું, તેનાથી હું ‘મેકઅપ’ કરવાનો છું.”

૩

જન્માષ્ટમીના દિવસે રૂઝ અગીયાર વાગ્યા સુધી અમારા ચોથા માળના બાહુતો એક પછી એક પાનાં ખેલવા વિદાય થયાં ત્યાં સુધી અમે ત્રણે જણાં ગુપચુપ બેસી રહ્યાં, ને અગીયારને ટકોરે માળપરતું ‘છેલ્લું’ બાહુત ઢાંકરો ઉતરતાં હું મારો કેમેરો લઈ કાનજીભાઈના રૂમમાં ઘુસ્યો અને કમળા અને કાનજીભાઈ, રાધા અને કૃષ્ણનો વેશ ઠાઠવાની તૈયારી કરવા લાગ્યાં. લગભગ એક કલાકે કમળા આખા રાધા જેવી બની ગઈ, ત્રજની ગોપિકા જેવી ચટાપટાવાળો પેલી મારવાડણ પાસે આંખેલો રેશમી ચણીયો, અને ઠાળી રૂપાની બુટ્ટીવાળી ચુંડી ઓઢી કુંવારી કન્યાની સ્ટાઇલથી ચણગરાઈ. કમરે કંઢેરો બાંધ્યો, પગમાં ઝાંઝર પહેર્યાં. કપાળપર અંબોડાના સેંચા આગળથી મોતીની સેર બાંધી, કપાળે અને ગાલે અને હડપચીએ ટીલીઓ ચોંટાડી, હાથ અને પગની પાનીઓને મેંદીની ગેરહાજરીમાં લાલચાહીથી રંગી મોંપર સફેદો લગાવ્યો, અને ગાલે ગુલાબી રંગ ચોપડ્યો. જરા દૂરથી જોતાં નાટકની કોઈ રાજકુંવરી જેવી એ શોભતી હતી.

કાનજી પણ મારી મઢકથી આખા કૃષ્ણ કનૈયો બન્યા. તેણે પીળું પીતામ્બર ધારણ કર્યું, કમરપર આસમાની પીછોડી બાંધી, અંગપર લાલ રંગનું રેશમી વસ્ત્ર નાખ્યું, તેની ખુદી ભૂલ્યો ઉપર કૃષ્ણની માફક કુલોના બાલુખંઘ બાંધી આપ્યા, માથે મોરમુગટ પહેરાવ્યો, આંગળીએ વીંટી પહેરાવી અને ખુદી હાથ ઉપર અને મોં, ગળાંપર સફેદો અને ગુલાબી રંગ લગાવી, કારિમરના કોઈ નવજીવાન જેવો ખુબસુરત બનાવી દીધો.

કાનજી અને કમળા કૃષ્ણ અને રાધા તરીકે તૈયાર થતાં, મેં તેના એક પછી એક ફોટોગ્રાફના પોઝ લેવાનું શરૂ કર્યું. એક સ્ટુડીઓવાળા ફોસ્ટહાર પાસેથી કેટલાક સીન

સીનેરીના પડકા હું ઉપાડી લાગ્યા હતા. અને પડકાઓને જુદી જુદી રીતે મોકલી એ જોડાંને જુદી જુદી ઠબથી મેં ઢબીએ લીધી.

એકમાં કૃષ્ણ ભગવાન અગીચામાં હસા હસા વાંસળી વગાડે છે, રાધા મુગ્ધ થઈ સામળે ઇ એવો રીત હતા. બીજામાં રાધા અને કૃષ્ણ દિવ્યકે બેસી દિવ્યકતાં હતાં. ત્રીજામાં કૃષ્ણ પરમાત્મા દિવ્યકાપર બેઠા બેઠા વાંસળી વગાડતા હતા, અને રાધિકાજી હનૈવાના ખોળામાં માયું મુકી એવી ટરો બંસીનો નાદ સાંભળી રહ્યાં હતાં એ 'પોષ' હતો.

૪

આવી રીતે જુદા જુદા કહેનેક પોષ લેવામાં પછી કમળાન્ને સૂચનાથી કાનજીએ પોતે ગોપી બનવાની હા પાડી. કૃષ્ણના રસિક વર્ણનોમાં કૃષ્ણ એક સમયે ગોપીનો વેથ લઈ રાધા પાસે બસ છે, એવું વર્ણન કવિઓએ કર્યું છે. એ પ્રસંગનો વેથ કાઢી ફેટા પડાવવાની કમળાન્ને ઇચ્છા થઈ ગઈ. પહેલાં તો કાનજીએ ધણી આનાકાની કરી હતી, પણ મારા અને કમળાના હારે આમદુથી આખરે પીગળ્યા અને ગોપી બનવા તૈયાર થયા.

ટુંકે ઉઘાડી લક્ષ્મપ્રસંગે કમળાએ પહેરેલો લીલો રચમી ધાધરો બહાર કાઢી કાનજીને કમળાએ પહેરાવ્યો અને ચણીઆન્ને નાડી ટુંકી હોવાથી જોશથી ગાંઠ બાંધી આપી, કમળાનો કમળો તેને પહેરાવી તેમાં હુગડાંના ચીયરાંના હુચા ભર્યા. કૃષ્ણ માટે ગળા સુધી આવતા વાળ વાળી વિગ તો હું ઉપાડી જ લાવેલો. તેને કાનજીના માથાપર મોકલી વચમાંથી સેંચો પાડી બરાબર કાન આગળથી કાંસડીથી હોળી, તેનો અંજોડા જેવો આકાર કર્યો. માથે શુભાળી સાડી ઓઢાડી, પગમાં ઝાંઝર પહેરાવ્યાં. કમરે રાધા ઉફે કમળાનો જ કંકોરો કાનજીને પહેરાવ્યો અને મેં અને કમળાએ કાનજીનો એક એક હાથ લઈ કરી તેને કમળાની કાચની બંગડીઓ અને હાથી કાંતની ચુડલીઓ મહા પ્રયાસે પહેરાવી-લાલ રંગથી કાનજીના ગાલ અને હોઠ વધારે રાતા રંગ્યા, અને કાનજીના કાનમાં કમળાએ પોતાનાં ચાંપવાળાં એરીંગ પહેરાવી દીધાં.

કાનજી પોતે પણ અરીસામાં જુએ તો પોતાને ઝાળખે નહિ એવો આબાહ ગોપી જેવો બની ગયો.

૫

કાનજી અને કમળાને દિવ્યકા ઉપર બેસાડી, કેમેરાથી હું 'ફેકસ' લેવાની તૈયારી કરતો હતો, ત્યાં કમળા ઉઠી અને ચોરડાન્ને બહાર ગેલેરીમાં થુંકવા ગઈ. અને પળવારમાં જ ગભરાયેલી હરણીની માફકજ ચોરડામાં ફેડી આવી અને બેબાકળી થઈને બોલી કે, "મારા સસરાજી આવે છે."

"કાણુ, જેઠાભાઈ શેઠ ?" મેં પૂછ્યું.

“હા, એજ એમના બાપા.” કમળાએ કહ્યું.

પોતાને ત્યાં પરમ પૂજ્ય પિતાશ્રીની પધરામણી થાય છે, એ ખબર સાંભળી કોઈ પણ પુત્રરતનનું હૃદય આનંદથી ઉભરાય, પણ આજે કાનજીભાઈ એવા સંતોગોમાં મૂકાયા હતા, કે એ ખબર સાંભળી તેના હોસકોસ ઉડી ગયા. તેણે હાયપરથી યુગીઆને અંગડીઆ કાઢવા પ્રયાસ કર્યો, પણ અમે તે એટલી મહેનતથી બેસાડી હતી કે તે નીકળી નહિ. કાનજીએ પછી ઘાઘરો કાઢી નાંખવા મહેનત કરી, પણ કમબખ્ત કમળાએ ગાંઠ એવી બેસતી વાળેલી કે ચણીઆ નીકળ્યો નહિ. કાનજી છેડાયા.

મને અને કમળાને બળે કટકે ગાળો કેવા લાગ્યા કે, “સા.....મૂખાંઆ ! માડં નખખોઢ કાઢ્યું. માડં નાક વાઢ્યું. બાપાને હું શું ડાચું બતાવીશ ?”

ઝાંઝરનો ઝમકાર કરતી એ બતાવડી ગોપી અકળાયલી, ગભરાયલી ચોરડામાં આંટા મારતી હતી.

કમળા જે બારણા આગળ લપાઈને બીલાડીની માફક ઢાઢર તરફ નેતી હતી, તે બોલી કે, “ચીમનભાઈ ! કાંઈ રસ્તો બતાવોઃ સસરાજી તો ત્રીજે માળે આવી પહોંચ્યા હશે. એકજ ઢાઢરો બાકી છે.”

૬

મેં, લમણા પર આંગળી મૂકી વિજળીની ઝડપે શું કરવું તેનો વિચાર કરી નાંખ્યા.

મેં કાનજીને કહ્યું: “તું રસોડામાં ધૂસી જ, ત્યાં લુગડાં બદલાવી જલ્દી પુરપવેશ ધારણ કરી નાંખજે. અને કમળા ! તારા સસરા તારી ચોરડીના ઉંબરા આગળ આવે ત્યારે તુંબી, રસોડામાં ધૂસી જજે. અને અપાટાબંધ રાધાની સાડી ફેંકી કંઈ તારો હંમેશનો સાડલો જલ્દીથી પહેરી લેજે. તમે કચ્છ-કાઠીઆવાડીઓમાં વહુઓ વડીલોની લાજ કાઢો છો. અને વડીલો, જ્યાં વહુવાર હોય ત્યાં એકકમ ઘરમાં નથી ધૂસી જતા. તારા સસરા તારી ચોરડી આગળ આવી કાનજીને ચોરડીમાં નહિ બેવાથી, બેત્રણ વખત ખોખારો ખાઈ પૂછશે કે, “વહુબેટા કાનજી ઘરમાં છે કે ?” તે વખતે તું લાજ કાઢી રસોડામાંથી બહાર આવજે અને સાથે પાણીનો કળસીયો લેતી આવજે અને સસરાજી કેબે તેમ પાણીનો કળસીયો હિંચકા આગળ મૂકી, હાયની ઇસારતથીજ એમને કહેજે કે તમારા દીકરા ઘરમાં નથી. તરસ લાગી હશે તો તારા સસરા હિંચકે બેસી પાણી પી વિઢાય થશે. નહિતર તેનો કાનજીને કહેવાનો સન્દેશો તને કહી, જેવા આવ્યા છે તેવાજ ઉંબરમાંથી પાછા વિઢાય થશે. પણ રસોડામાંથી બહાર આવતી વખતે તું રસોડાની ચોરડીના બારણાં અપાટાબંધ બંધ કરી કેજે અને કાનજીને કહેજે કે અંદર સાંકળ ચઢાવી કે. ન કરે નારાયણ ને તારા સસરાને રસોડાની ચોરડીમાં ડોકીયું કરવાની ઇચ્છા થાય તો કાનજીનો કેખાવ બેઠ એ જરૂર બેસાન થઈ જાય.”

મારી સૂરના કમળા તરતજ સમજ ગઈ અને એ પણ તુરંતજ રસોડામાં બારાઈ મળ. હું નારો ફેટામારીને સમાન અને કંઈક પોટકામાં બાંધી કાનજમાઈના ચોરડામાંથી બહાર પડવાની તૈયારી કરું છું તેવાજ, માટા મોટા ઘોળીયાવાળા, લાલ ચોંચવાળી કચ્છી પાલડીવાળા, ૧ ફૂટ ઊંચા જખરજસ્ત કાઠીવાળા, જેઠા રોકના બહન લેડે આબાડ અવડાઈ ગયા. જેઠા રોક ગમકયા, મારી સામે સંકાપી નેહ રલા. હું ગુપચુપ મારા રૂમમાં ચાલ્યો ગયો અને બારણું અંદરથી બંધ કરી બારાઈ ગયો.

મુદ્દતમાંજ કંફોડો અંદરમાત પવાયી જેઠા રોકની મનરૂપી તલાવડીમાં સાંકળી કાંકરી પછી ગચ્છેલી, પાંચક માન્યેટ હંધારમાં ડગા રહી, એમણે કાનજમાઈ ચોરડીમાં તાકી ધારીને નેહું. હિંચકા ઉપર કુલત્ર વેણીઓ, ગજરા, અને બનાવડી ફૂલોનો મોરમુગટ, એહું એહું બહું પડેહું નેહ તેમની આંખ ફાટી ગઈ. ડાળમાં કાંઈ કાણું દોય એમ તેમને લાગ્યું. ઉધતો માણસ પણ બાટકીને નળી ઉડે એવા એ ત્રણ બોંબારા તેણે નેરથી માર્યા અને પૂછ્યું કે, “ધરમાં કોઈ છે કે ?”

મેં પઠાવી રાખ્યા પ્રમાણે કમળા ઘુમટો કાઢી હાથમાં કળસીયો લઈ બહાર આવી. કળસીયો હિંચકા આગળ મૂક્યો અને લાજ કાઢી રાખી હાથને ધસારતથી એમના પુત્ર ધરમાં નથી, એ ખબર સસરાજને આપી.

જેઠા રોક પોતાની પુત્રવધૂ તરફ નેહ રલા. રસોડામાંથી બહાર નીકળતાં, તેણે તે ચોરડાનું બારણું બંધ કર્યું તે નેહ વહેમાયા તો હતાજ. ત્યાં અંદરથી રૂમને કંડી મરાટી સાંભળી તેમને વહેમની આગમાં તેલ પૂરાયું.

અંદર પેલો મૂર્ખો કાનજ ધોતીયું શોધવા પગમાંથી ઝાંઝર કાઢ્યા વગર આંટ માર્યા કરતો હતો. ધોતીયાં બધાં બહાર ગેલેરીમાં મુકળ્યાં હતાં. એ ધોતીયાં તેને પહોંચાડવાં કેમ ?

અંદર ચોરડામાંથી નુપુર ઝમકારનો અવાજ સાંભળી જેઠા રોકે ત્રાડ મારી, “વહુ ! ધરમાં કોને ધાલ્યો છે ?”

આ ચખ્ખને આક્ષેપ સાંભળી કમળા ન્યાં હતી ત્યાં પળવાર તો થંભી રહી, પછી ચમકી, તેના પગની ઠેસ વાગતાં પેલો પાણીનો લોટો ઢોળાઈ ગયો. તેણે હાથની ધસારતથી ‘ના, ના, કોઈ નથી,’ એમ કહેવાનો વિચાર સસરાને એ સમજાવવાનો હતો કે પારકું કોઈ નથી, પણ જેઠા રોક એમ સમજ્યા કે, ‘ધરમાં કોઈને ધાલીને વહુ ના પાડે છે.’ એ પળ પોતાની પુત્રવધૂ સામું તીક્ષ્ણ નજરથી નેહ જેઠા રોક જાલ્યા કે, “ચંખણી ! મારું કુળ જાલ્યું. બસ ! હું મારા દીકરાના ધરમાં હો, ત્યાં સુધી આ ધરનું પાણી પીકું હરામ છે.”

આ કઠોર સખ્દો નિર્દોષ કમળાન્ની છાતીમાં વજ્ર જેવા લાગ્યા. માયાપર વિજળી પડી હોય તેમ તે જમીનપર પછડાઈ પડી, અને મનપર વધુ અંકુશ નહિ રાખી શકવાથી-તેનાથી હુંઠવો મુકાઈ ગયો. પણ તેને સ્ત્રીચરિત્રની ‘એકર્ટીંગ’ સમજી જેઠા શેઠ ઝપાટાબંધ ચાલી ગયા, આડું અવળું જોયા વગર ઉતરી ગયા, અને મોટરમાં બેસી માંડવી પોતાની પેઢી તરફ હુંકારી ગયા.

જેઠા શેઠની મોટર દૃષ્ટિથી દૂર ગઈ એટલે, કાનજીની ક્ષમા ખાઈ તેના રૂમ આગળની ગેલેરીમાંથી તેનું ધોતીયું ઉતારી હું તેને આપવા તેના ઉમરા આગળ ઉભો હતો, ત્યાં કમળાનું રૂઢન સાંભળી કાનજી ઉદ્દે અનાવડી ગોપી ઝાંઝર ઝમકાવતી ઓરડામાંથી બહાર આવી, અને મને ઉમરામાં ધોતીયું હાથમાં લઈ ઉભેલો જોઈ ગાળે ગાળે કેવા લાગી કે, “તને પણ શું કહું સા...ને આ કમળીને પણ શું કહું ? આ ધાધરો નથી નીકળતો અને આ કમખાનીખી ગાંઠ તમે મારા ખરડાપર કેવી બાંધી છે ? અને આ બંગડાં પણ નીકળતાં નથી ! તમારા બે જણાની આ મ્હોકાણ છે.”

સસરાના સખ્દો સાંભળ્યા પછી કમળા જે ન્ત્રીએ બેઠી બેઠી રડયાં કરતી હતી, તે કાનજીનો કેખાવ જોઈ ખડખડાટ હસી પડી, અને બોલી કે, “ગાળો શાના કે છો ? તમારા બાપ શું બોલી ગયા છે તેનું જ્ઞાન છે કે ? રસોડામાં ધોતીયું શોધી તમેજ કાઢ વાલ્યો તો ! અને તેએ ઝાંઝર પણ કાઢયાં નહિ ? પગમાંથી ઝાંઝર તો કાઢવાં હતાં ?”

“તમે બે જણાએ આ વેશ કઢાવ્યો અને હવે હસો છો શાનાં ?” કાનજીભાઈ ચીઠાઈને બોલ્યા.

“હવે તમારી હુશીઆરી રહેવા દો ! જન્માષ્ટમીના દિવસે કૃષ્ણ કનૈયા તો તમે બનવા ગયા હતા ! દ્વારકાંધીરા જેટલી અકલ મળે નહિ, તો આવો વેશ ના કાઢીએ. લાવો પેલી સૂડી, તમારો ચણીઓ અને કમખો કાઢી આપું” કમળા હસતી હસતી બોલી.

ત્યારબાદ મેં અને કમળાએ કાનજીના હાથમાંથી બંગડીઓ કાઢી, ધાધરો, ચણીયા કઢાવી તેને પાછો તેના મૂળ સ્વરૂપમાં આણી લીધો.

૮

ચારેક દિવસ પછી હું સવારના સાત વાગે મારી પયારીમાંથી હજી ઉઠ્યોજ ન હતો, ત્યાં કમળાએ મારું બારણું ઠોક્યું. મેં બારણું ઉઘાડ્યું. કમળા ગમરાયેલી ઉભી હતી.

તેણે કહ્યું કે, “ચીમનલાલ ! મને અને તમારા ફેસ્તારને બચાવવાની બાજી તમારા હાથમાં છે. મારા સસરાએ તો ગજબ કર્યો ! મારા બાપને તાર કરી બોલાવ્યા. સારે નસીબે એમણે પેઢીમાં કે ન્યાતમાં વાત નથી કરી, પણ મને મારે પીયર મોકલી કેવા માંગે છે, અને તમારા બાઈને બીજી પરણાવવા માંગે છે. પેલા ફેટાઓ જો તમારી પાસે હોય અને તમે જો મારા બાપ અને સસરા આગળ તે બતાવી બધો ખુલાસો કરો તોજ હું ખરું એમ છું.”

સારા જાન્યે આગલીજ રાતે એ ફાટાઓ 'રીડવા' કરી 'માઉન્ટ' કરી, ધરમાં લાવ્યા હતા, તેમાં ગોપીના નેરામાં કાનજનો કેટલો પચ્છુ હતો. એ બધા ફાટાઓ બેગા કરી હું કાનજની કમ આગળ ગયા. ચોટી વાર કમનાં બારનાં આગળ કાન જઈને ઉભા રહ્યા.

જેઠા રોક બોલતા હતા: "વાલજ રોક! દુછ આ વાતની કોઈને ખબર પડી નથી. મારું પેટ ફરીયા જેવું છે. કોઈને ખબર પડશે પણ નહિ, પણ મારા ધરમાં તમારી હીકરી નહિ નોંધશે. તમે મુંગા મુંગા એને કપાડી જવ. એટલે પલ્યું."

"પણ મારી કમળા એવી જોનજ નહિ. જેઠાભાઈ! તમારી એમાં જૂન યાવ છે. મારા એકના એક જગ્યાને હું સારી પેટે જાણું છું. મારી હીકરી ધરમાં છે, મારા જમાઈ ધરમાં છે. એ બંનેને તો પૂછા પછી જ પગલું લેવું હોય તે લેશે, આમ કતાવળા શા માટે યાવ હો!" વાલજ રોકે કવું.

"ત્યારે મું ને નજરાનજર જેવું તે જોઈ?" જેઠા રોક ત્રાટ મારીને બોલ્યા.

"હા, સગી આંખે જોયલું પણ ઘણી વખત જોઈ પડે છે." વાલજ રોકે જણાવ્યું.

"કીક, ત્યારે ઠાકરાંજોને પૂછી જોઈએ?" જેઠા રોક બોલ્યા.

કાનજને તેમણે પાસે બોલાવ્યા, અને ડોળા કડાવી તેની સામે જોઈ પૂછ્યું કે, "અલ્યા! જન્માષ્ટમીને કિવસે બપોરે બે વાગે તું ક્યાં હતો?" જેઠા રોકે પૂછ્યું.

"હ, આ ધરમાંજ રસોડામાં!" કાનજ બોલ્યા.

"ત્યારે હું અ.વ્યો ત્યારે બહાર કેમ ન નીકળ્યા?" જેઠાભાઈએ કોસ કરી પૂછ્યું.

કાનજ નીચું જોઈ રહ્યો. તેના ગાલપર સરમના શેરડા પડ્યા ત્યાં હંબરા આગળ હલેલો હુંજ બોલી ઉઠ્યો; "તેનો જવાબ હું આપું," એમ બોલી મેં અંદર જઈ ખુરસીપર બેસી એ બંને શુદ્ધાઓને 'કાનજ અને કમળાની રાધાકૃષ્ણના વેશમાં ફેટા પડાવવાની ઇચ્છા, હલેલો કાનજનો ગોપીવેશ ધારણ કરવો, તથા જેઠા રોકનું આવી પહોંચવું, અમારા બધાનું ગમ્મરાઈ જવું, અંતર સાથે રસોડામાં ઘોલીયું શોધવા કાનજની ફાટાકોડ, તેથી જેઠા રોકનું 'ઘેમાવું' વગેરે બધી વાત પહેલેથી છેવટ સુધીની માંડીને કહી અને તેના પૂરાવા તરીકે પેલા ફાટાઓ રજૂ કર્યા.

એ ફાટાઓ જોઈ બંને શુદ્ધાઓ ખડખડાટ હસી પડ્યા, જેઠા રોકે પોતાની પાઘડી વાલજ રોકના પગમાં મૂકી.

વાલજ રોક પોતાના જેઠા વેવાઈને બેઠી પડ્યા અને બોલ્યા કે, "હું નહોતો કહેતો કે નજરે નેએલું પણ જોઈ પડે?"

"ચાલો, ચાલો હવે એ વાત જવા દો, કમળા બેટા! ચ્હા મુકો." જેઠાભાઈ બોલ્યા. (ટ્રોપસીન છેલ્લો સીન ટાપ્પો.)

શકરાભાઈનું સગપણ

એક વખત ઉનાળાની રમમાં સુરત અને મુંબઈ વચ્ચે બી. બી. રેલ્વે લાઇન પર આવેલા વીંછીઆ ગામે હું ગયો હતો. ત્યાં રહેતા મારા એક મિત્રને ત્યાં અધર-ણીનો શુભ પ્રસંગ હતો. ખાસ કરીને એ સીમંતની ક્રિયા માટે નહિ, પણ એ નાનાં પણ રમણીય ગામમાં એ બહાને રમના પંદર દિવસ ગાળી કાઢવાની જાનતે, પેલા મિત્રે કંકાતરી મોકલતાં, તે મારો નિશાળનો લંગોટીયા ફોસ્ત હોવાથી, કંકા-તરીની સાથે જરા આછો આછો વિનય કર્યો હતો, તેનો સહુર્પ સ્વીકાર કરી, મેં તે મુંબઈની મારી કાલેજની રેસીડેન્સીમાંથી લખાયા ઉપાડી વીંછીઆ ગામે તેને ત્યાં ધામે નાંખ્યો હતો.

એક રીતે મારા મિત્રનાં સગાંવહાલાં-ઓએ અને તેણે પોતે મારી વીંછીઆ ગામની પધરામણીને વધાવી લીધી. મારા મિત્રનીજ વહુનું સીમંત હતું. એ ક્રિયામાં કોઈ કોઈ સ્થળે દીયરને પાઠ ભજવવાનો આવતો હતો. મારા મિત્રને કોઈ નાનો ભાઈ નહોતો, તેના હુટુંબનાં હોંસીલાં બેરાંઓને અને ખુદ તેની પત્નીને નાનકડા દીયરજની ઉણપ સાલતી હતી, ત્યાં વખત સર હું વીંછીઆ પહોંચી જતાં અને મારો મિત્ર મારાથી પાંચ છ વરસ મોટો હોવાથી દીયરજ તરીકે ત્યાંનાં બેરાંમંડળે મારી નિમ-

ણુંક કરી નાંખી અને એ થુંટણી મેં સહુર્પ સ્વીકારી લીધી.

દીયર તરીકે ખાંડના છુકડા ખાવાની મજા આવી અને ભાલીને તમાચો મારવાનો પણ અવનવો લાભ મળ્યો. પણ બીજી તરફ મારા મિત્ર ચીમનની વહુ ચંપા દીયરજને છોડે એવી નહોતી. તેનાં મેણાંટાણાં એની મીઠી મજાકથી અંબાધને, અને બી, એ. તેમજ મુંબઈગરા એક યુવાન વિદ્વાન કાલેજઅન તરીકેની મારી મારા મિત્રનાં હુટુંબમાં થયેલી કીર્તિને ટકાવી રાખવા પૈસા સંબંધમાં મારે જરા ઘસાવું પડ્યું. મેં ફરોક રૂપીઆની એક નોટ કડવી કરી નાંખી. ચંપા ભાલી માટે સુરતથી ધારી, ભરચની સુતરફેણી અને વડોદરાથી કાલ્હાપુરી ચેવડો મંગાવ્યો અને ચીમનના હુટુંબો સ્વાક્યથી જમે એટલા માટે એ લોકોના માણસ સાથે ગામની બાજુમાં પાસેના સુરતથી નજીક આવેલા ખાસ કતારગામની પાપડીનો કરંડીયો અને રવૈયાં બે મણ મંગાવ્યાં.

મેં સુરત, ભરચ, વડોદરા વગેરે સ્થળોના મારા મિત્રોને ખાસ તાર કરી મીઠાઈ અને તરકારીઓ લઈ જલદી મોકલવાં કહ્યું. મને એક પ્લેટ રહેતી હતી, અને તે એ કે વીંછીઆ સ્ટેશન એ કંડીમા આવતાં એમાંથી જરૂર થોડું શાક અને મીઠા-

ધને પગ થઈ જવાના. રેલ્વે સ્ટેશનો પર આવતા મીઠાઈઓના કે કેરીઓના કંડીયામાંથી કંઈ નય નહિતો તો પછી રેલ્વે સ્ટાફનું નાક નય, અને રેલ્વે પારસલ મારફત એવી વસ્તુઓ મંગાવનાર લોકો પણ આ વાત સારી રીતે જાણતાં હોય છે અને તેથી શાકભાજી કે મીઠાઈના ટોપલાઓમાં ઇસ પંદર ટકા ઘટ જરૂર આવશે એમ માની જ લે છે. કોઈ ચબરાક મંગાવનારાઓ અગાઉથી દૂરમંદેશી વાપરી રેલ્વે સ્ટાફને વિશ્વાસમાં લઈ, તેમને લ્યાં મીઠાઈ કે કેરી મોકલવાનું વચન આપી પોતાનાં પારસલો અણીશુદ્ધ મેળવે છે. આ બધી વાતનો હું જાણીતો હોવાથી મેં શાકભાજી અને મીઠાઈ આગળથી ગણતરી કરીને વધારેજ મંગાવેલી.

x x x x

[૨]

સુરત, ભરૂચ, અને વડોદરાથી મેં મંગાવેલા, મીઠાઈ અને શાકભાજીના કરંડીયા વીંછીઆ ગામના સ્ટેશને અણી શુદ્ધ આવેલા જોઈ હું અન્યબીમાં ગરકાવ થઈ ગયો. વધુ અન્યબીની વાત તો એ હતી કે સ્ટેશનના સ્ટાફમાં મોટે ભાગે સુરત અને વલસાડના અનાવલા હોવા છતાં કતારગામની પાપડીના કરંડીયામાંથી નવટાંક જેટલી પણ પાપડી શુભ નહીં થયેલી જોઈ હું અન્યબીના સાગરમાં ડુબી ગયો.

ડીક, મીઠાઈ ઘેર આવી. શાક પણ ઘેર આવ્યું. ચીમનના કુટુંબ અને બહારગામથી આવેલાં સગાંવહાલાંઓએ હોંશો

હોંશો પાપડી અને ધારી અને સુતરફેણી ખાધાં, અને ચંપા લાલી તો મારી ઉઠારતા જોઈ મારા માટે આછાં આછાં ચવા લાગ્યાં.

વીંછીઆ સ્ટેશનના સ્ટાફ માટે મને આચિંતું માન ઉભરાઈ ગયું હતું, એટલે મેં પોતે જોતોજ થોડીક મીઠાઈ અને તરકારી સ્ટાફને માટે મોકલી આપી હતી.

પછી એક સાંજે ચીમનના ઘરના ફળીઆમાં અમે સૌ ઢાલીયા ઢાળી તડાકા મારતા હતા, લ્યાં મેં જખાન ઉપાડી કે; “અલ્લા ચીમન! તારા ગામના સ્ટેશનના સ્ટાફનું ફરેકે ફરેકે માણસ હરીચંદ્ર સમ કેયું છું.”

“એમ શા ઉપરથી તું માને છે?” ચીમને પૂછ્યું.

“જોની, આ કરંડીયા સુરતથી અને ભરૂચથી મેં રેલ્વે પારસલ મારફત મંગાવ્યા અને તેમાંથી કંઈ પણ ગયું નહિ.”

મારો અભિપ્રાય સાંભળી ચીમન અને તેના બાપા બાપાલાલ ખડખડાટ હસી પડ્યા અને બોલ્યા કે; “તમે તો ઘણા ભલા માણસ લાગો છો, મારા સાહેબ!”

“પણ મને તો જે અંગત અનુભવ થાય તે પરથીજ હું અભિપ્રાય બાંધુંને?” મેં કહ્યું.

“અમે તમારો વાંક નથી કહાડતા,” બાપાલાલે કહ્યું. “પણ વાત એમ છે કે અમારા સ્ટેશનનો સ્ટાફ તમે ધારો છો એટલો અશરાફ નથી. ખીન સ્ટેશનના સ્ટાફ જેવાંજ અમારાં વીંછીઆનાં સ્ટેશનનાં માણસો અવલ નંબરનાં ચોરાંટીયાં હતાં. પણ એક વખત એક એવો કીરસો બની

ગયા કે સ્વાસ્થી આ સ્ટેશને પારસલોમાં ચોરી કરવાનું સ્ટેશનના માણસો સહતર ભૂલીજ ગયાં.”

“એવો તે શો પ્રસંગ અનેલો કે માણસો બધાં પ્રામાણિક થઈ ગયાં?” મેં પૂછ્યું.

“અરે જોવા જેવું અન્યું હતું.” બાપાલાલે કહ્યું: “એ વાત બહુ જાણવા જેવી છે. અને આપણે સ્ટેશનનાજ એક માણસ બાઈલાલને બોલાવશું. એ વાત તે બહુ મહલાવીને કહે છે.”

“ઠીક ત્યારે મને એ વાત સાંભળવાની મળા પડશે.” મેં કહ્યું.

x x x x

[૩]

વીંછીઆ સ્ટેશનના ડેપુટી સ્ટેશન માસ્તર બાઈલાલબાઈ બહુ રમુજ માણસ હતા. તેમણે પેલી કહાણી કીસ્સાની માફક મહલાવી લાડ લડાવીને શરૂ કરી.

“જીઓને બાઈ ! વાત એમ હતી કે જેએક વરસથી અમારે ત્યાં સ્ટેશનના સ્ટાફમાં એક શકરાભાઈ કરીને અમકાવાઈના જૈન યુવાન બુર્કીંગ ક્લાઈક તરીકે કામ કરતા હતા. એમનાં માબાપ નાનપણમાં મરી ગયાં હતાં, અને એક વિધવા માસીએ એમને ઉછેરીને મોટા કર્યા હતા. શકરાભાઈ ઉમરમાં આવતાં એની માસી પણ ગુજરી જતાં શકરાભાઈને એકવીસ બાવીસની ઉમર થવા આવી છતાં વાંઠા રહી ગયા હતા.

એમની સ્થિતિની ડયા ખાઈ અને સ્ટેશનનાં બીજાં માણસોએ એમને પરણાવી આપવાનું બીડું ઝડપ્યું હતું, અને જે જે

ગામોમાં પરણવા લાયક છોકરીઓવાળા એમનાં નાતીલાં રહેતાં હતાં ત્યાં ત્યાં અમે પોતે શકરાભાઈનીવતી કાગળ લખી એમનું પ્રચારકાર્ય કર્યા કરતા હતા.

જે ત્રણ મહીનાના સમયમાં સતત પ્રચાર કાર્યને પરિણામે શકરાભાઈની નાતમાંના છોકરીવાળાઓના ધ્યાનમાં વીંછીઆ ગામ ચડી ગયું હતું. અને ઘણાએ એમના નાતીલાઓ સુરત કે વડોદરાથી મુંબઈ જતાં વચમાં વીંછીઆ ઉતરી જતા અને શકરાભાઈને જોઈ જતા.

અમે પણ શકરાને સારામાં સારી રીતે કેળાડવાને બહારનું કોઈ અનુચ્છું માણસ શકરાભાઈની પડપૂછ કરે તો શકરાને તુરતજ ટીકીટ ઓરીસમાં કામ કરતો બતાવી દેવાને બહલે, પેલા પૂછનારને કોઈ બીજાને ત્યાં લઈ જઈ, શકરાને ચેતવી તેને સારાં લૂગડાં અને ઘરેણાં પહેરાવી પેલા પૂછનાર આગળ ભપકામાંજ રજી કરતા, અને પેલા ખબર આપનારનું સુંદર સ્વાગત પણ અમે લેતા મળી કરતા હતા, અને જાણે શકરા સ્ટેશનમાં મોટો અમલદાર હોય અને સારી સ્થિતિમાં રહેતો હોય એવી રીતે તેને કેળાડવા પ્રયાસ કરતા.

આવી રીતે ડઝનેક છોકરીઓવાળા શકરાને જોઈ ગયા. પછી કાઠીઆવાડમાં રહેતા મેઘજી નામના એક નાતીલા જેમને ત્યાં ૧૬ વરસની છોકરી હતી તેમનું મન શકરાપર ઠ્યું, અને તેમણે પોતાની ઠીકરીનું સગપણ શકરા વેરે કરવાને નિશ્ચય કર્યા.

એક શુભ દિવસ નક્કી કરી શકરાને બાવીસસરો પોતાનાં કુટુંબ સાથે વીંછીઆ

સમપણ નક્કી કરવા આવ્યા અને અમે આખા સ્ટેશન સ્ટાફે તેનો લખ્ય સત્કાર કર્યો. શકરાને પણ અમે ધરણાંબાંકાંથી મઢી નાંખ્યા હતા. અમે ડરેકે કંઈ ને કંઈ ઢાળીના ધરમંથી લાવી શકરાના બંડન પર ઢાલવ્યા હતા.

પેલા લીંબડીવાળાની હીકરી રંભા રૂપ રૂપનો અવતાર હતી, અને તેને અને શકરાને તારામૈત્રક જેવું પણ્યથઈ ગયું હતું. પણ એ લોકોમાં લાજ કાઢવાનો રીવાજ હોવાથી જરાક ડાંખી કરી લીધા શિવાય વધુ વખત એ મનોહર મહેરો શકરો નિહાળી શક્યો નહતો. પણ એક પળવારમાં એક ખીજની આંખો મળતાં બંનેનાં જીગર ધાયલ થયાં હતાં.

સ્ટેશન માસ્તરના ક્વાર્ટર્સમાં લીંબડીવાળા મહેમાનોને અમે બાડશાહી લોન્ડ જમાડયું. સુરતથી મીઠાઈ મંગાવવાનો સમય નહોતો, એટલે સ્ટેશનપર ગામના કોઈના કંડીયા આવ્યા હશે એ તોડી તેમાંથી ધારી, મોહનયાળ, ઢાકળાં, સુતરફેણી વગેરે મિષ્ટાન્ન મહેમાનોને ખવરાવી ખુશ ખુશ કરી નાંખ્યા.

ખીજ રહવારે સાડાં મુહૂર્ત લેઈ શકરાની સગાઈ લીંબડીવાળાએ પોતાની પુત્રી ભેટે કરી અને લગનતું મુહૂર્ત પણ નજીકતું જ લીધું. અમે પણ એ વાતથી આનંદ પામ્યા કે આખરે અમારા પ્રચાર કાર્યથી શકરો ઠેકાણે પડ્યો ખરો અને તેને મોતીના ઢાણા જેવી કન્યા મળી.

એ દિવસે બપોરે સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મ પર ગાડી તો છેક સાંજે આવે તેમ હોવાથી જાજમ

પાયરી અમે સૌ લીંબડીના ખીજ મહેમાન ભેટે વાતો કરતા બેઠા હતા, ત્યાં ગામનો ભંગીઓ છનો આવ્યો અને સ્ટેશન માસ્તરને સંબોધી બોલ્યો કે; “માસ્તર સાબ ! દુરતથી મારો કંડીઓ આવેલો કે બાપલા ?”

“નહિ નહિ, તારો કંડીઓ ખંડીઓ આવ્યો નથી.” મેં જવાબ આપ્યો.

“આવેલો બાપા ! આ દુરતથી મારા બનેલીનું પતું આવેલું. તેમાં એ લખતો છે કે તેણે મારા નામથી મીઠાઈ અને ફરસાણનો કંડીયો રેલવે મારફતથી મારા પર મોકલેલો. તેમાં હરનામું કરેલું કે, “છતાભાઈ લીખલાબાઈને પોકે,” અને ગ્રામ્ય બાલી કંડીઓ મને સ્ટેશનની બહારથી મળેલો તેમાં માફ હરનામું લખેલું.”

આ તો અમારી ચોરી મુઠા માલ સાથે પકડાઈ અને તે પણ ગામના ભંગીઆને હાથે. અમે સૌ ઝંખવાણા પડી ગયા અને એક ખીજનું મ્હોડું લેવા લાગ્યા. શકરાનું મ્હોડું તો શીવાઈ જ ગયું. અમારા સ્ટેશન માસ્તરે દૂરઅંદેશી વાપરી ખીસામાંથી બે રૂપીયા કાઢી ભંગીઆ તરફ ફેંકતાં કહ્યું “લે હવે, વધુ વાત નહી કર. એ મીઠાઈ ખરાબ હતી, એટલે અમે ફેંકી દીધી.”

ભંગીઆએ રૂપીયાને ખીસામાં મૂકતાં સવાલ કરી કહ્યું કે; “મીઠાઈ ગઈ, તેનું કંઈ નહીં સાબ ! પણ મારો બનેલી લખતો છે કે એ કંઈ તાજ મીઠાઈ ને ફરસાણ નહોતું, પણ દુરતમાં ગ્રામ્ય લની જન ગએલી તેના એકામાંથી વધેલી મીઠાઈ અને ફરસાણ એ વાડીવાળાએ મારા બનેલીને આપેલું તે થોડું તેણે

રાખી બાકીનું મારાપર મોકલેલું.” ભ-
ગીયો આટલો ખુલાસો કરી ચાલી ગયો,
પણ અમારા સઘળાનાં ડાચાં જેવા જેવાં
યધ ગયાં. પેલા લીંબડીવાળા મહેમાનનું
ડાચું પણ એરંડીયું પીધા જેવું યધ ગયું.
તેને ખબર પડી યધ કે અમોએ આ
રીતે તેના કરેલાં બાકશાહી સ્વાગતમાં
મીઠાઈ અને ફરસાણ ભંગીઆની માલિ-

કીનું અને સુરતની નાતમાંનું બાકી વધેલું
એકું હતું.”

x x x x

બસ! વધુ કહેવાની જરૂર નથી. એ રાત-
ની ગાડીમાં મહેમાન સીધાંબ્યા અને ચક-
રાનું સગપણ વટી ગયું. એ દિવસથી રેલવે
પારસલોને હાથ નહીં લગાડવાનો અમે
સઘળાઓએ ઠરાવ કર્યો.

ભાઈલાલભાઈની આ વાત સાંભળી હું એક
મહીના સુધી લારપણી હસ્યાં કરેલો.

ભૂલકણી

થોડાં ઘણાં ભૂલકણાં તો ડરેક માણસ હોય છે. જે કંઈ તોઈએ, જે કંઈ વાંચીએ અને જે કંઈ સાંભળીએ એ બધું ઓપરીની ચાકઢારતના પડઢા પર મજબૂત પણે ચીટકાઈ રહે તો તો આપણી ઓપરી ફાટી જાય અને ભેજાંમાં તરેડ પડે. વળી જીવનના ડરેકે ડરેક પ્રસંગ કે જે કંઈ વાંચ્યું હોય તે ડરેકે ડરેક લખાણ ચાક રાખવાની જરૂર પણ પડતી નથી. તેમ છતાં ચાકઢારતને એવી રીતે કેળવવાને જરૂર ખરી કે જરૂર પડે ત્યારે જે ચાક કરવું હોય તે ચાક આવી જાય અને જે તે પ્રસંગે, જે કંઈ વાંચ્યું હોય તેનો સારાંશ કે કોઈ સારી ચોપડીના સર્વોત્તમ ફકરાઓ ચાક રહે, તેમ એક વખત ભેયેલાં માણસોને ભૂલે નહિ તે માણસ સારી ચાકઢારત શક્તિવાળો છે એમ કહી શકાય.

રંકુલમાં

રંકુલમાં કેટલાંક છોકરાંઓને કવિતા એક કે બે વખત વાંચતાં મ્હોંડે ચડી જાય છે, અને માસ્તર કહે ત્યારે ફોનોગ્રાફની પ્લેટની માફક કે ચોપટની માફક સડસડાટ બોલી જાય છે; જ્યારે કેટલાંક છોકરાંઓ બિચારા એક બાર લાઇનની કવિતા બાર વખત ગોષે છતાં તે તેમને મ્હોંડે ચડતી નથી. આપણે પણ ન્હાના છુચા હતા,

અને સ્વેટ પેન ઢંતર લઈ ઇસ્કોલમાં જતા ત્યારે ઇતિહાસના પ્રસંગો, માસ્તર સારો હોય અને ઇતિહાસનાં ભણીતાં પાત્રો અને તેમનાં પરાક્રમની વાત રસિક રીતે કહે તો એ બધું ચાક રહેતું, પણ ઇતિહાસમાં યદ્ય ગએલી લડાઇઓની સાલ ‘ક્રમબદ્ધ’ કેમે કરી ચાક રહેતી નહિ, અને કોઢડાલા પરીક્ષકને પણ શું કહેવું? પરીક્ષામાં ઇતિહાસના પ્રશ્નપત્રમાં એ લડાઇઓની સાલજ પૂછે. ઘણાંઓને ભૂગોળના નામની ડંડક હોય છે, અને નકશો જુએ ત્યારે ગામો અને નદીઓનાં નામો ચાક આવે, બાકી મદ્રાસ ક્યાં આવ્યું અને બલુચીસ્તાન હિંદની કઈ તરફ તેની ભણે બસા! કેળવી શકાય છે

માણસના મગજની અને શરીરની બીજી શક્તિઓની માફક ચાકઢારતશક્તિ પણ તાલીમથી ખીલવી શકાય છે, પણ ઘણાં થોડાંક માણસો એ શક્તિને કેળવવાની કરકાર રાખે છે, અને પછી મોટી ઉમ્મરે ભૂલકણાં થઈ જાય છે.

મતલબની ભૂલકણી

માનવ સ્વભાવની ખાસ ખાસીયત એ છે કે તે બીજું બધું ભૂલી જાય, પણ જ્યાં પોતાની મતલબની વાત હોય ત્યાં તે કદિ ભૂલે નહિ. પોતા પાસે કોઈ પૈસા માગતું

હોય અને પેલાને ચોક્કસ તારીખે પૈસા આપવાનો પોતે વાયદો કર્યો હોય ત્યારે સેંકડે પંચોતેર ટકા માણસો એવા વાયદો ભૂલી જાય, પણ પોતે જો ખીજ કોઈની પાસે નાણાં માંગતો હોય અને પેલા કેવા-કારે તે પાછા આપવા માટે ચોક્કસ તારીખ કહી હોય તો તે તારીખ કદિ ભૂલે નહિ. સ્વાર્થની વાત હોય ત્યાં માણસની ચાક-ઢાસ્ત શક્તિ ચમ્પુની ધાર જેવી તીવ્ર બને છે.

પ્રસંગો

જીવનમાં બનતા પ્રસંગો માણસો ભૂલી જાય છે. પણ એવા પ્રસંગો જ્યાં પોતાને ગળે કીર્તિની વરમાળા આરોપાઈ હોય ચા તો જીંદગીમાં કે મિત્રોની મંડળીમાં પોતાની રેવડી કાણાંકાણુ યદ હોય તો એ વાત માણસ કદિ નથી ભૂલતો. કોઈ ગમખવાર મરણ કે ખુશાલીનો તો જીવનમાં ક્વચિત આવતો પ્રસંગ માણસથી ભૂલાતો નથી. કરણ પ્રસંગનો ધા વરસો સુધી યાદ રહે છે. તેમ વરરાજ બની પહેલ વહેલા વરઘોડે ચડી માંડવે ગયા હોઈએ, અને ત્યાં સાસુએ નાક પકડી ખેંચ્યું હોય એ પ્રસંગ ભૂલાતો નથી. માણસને ચાક-ઢાસ્તની શક્તિજ ન હોય અથવા તો બેન્માં કલ્પનાશક્તિની હણપ હોય તો તેનું જીવન ઘણુંજ કુખી અને કષ્ટમય બની જાય. બચપણમાં કોઈ માણસ પોતાની સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં રમ્યાં કરે; યુવાનીમાં જીવનની વાસ્તવિકતા જરા સમજાય, પણ તે વખતે દિલમાં અને મસ્તકમાં નવી નવી લાગણીઓ અને ચૌવનનો નેશ

હોવાથી દિલલગી, પ્રેમપ્રસંગો, સાહસો અને પરાક્રમોમાં જીવન જાય; પણ જીવનની સાથે જ્યારે હાથપગ ઢીલા થાય, શરીર નબળું બની જાય, મ્હોંપર છુટ્ટા-પાની કરચલી વળે ત્યારે ભૂતકાળની મીઠી યાદોજ જીવન ટકાવી રાખે છે. જીવનમાં માણેલી મોજ અને કરેલા આનંદની યાદજ માત્ર. માણસને નવી ઉમ્મા અને હુંફ આપે છે.

‘ઢંગઢડા વગરનાં’

પણ કેટલાંક ઢંગઢડા વગરના અથવા બેદરકાર માણસો ચાકઢાસ્ત શક્તિની ખીલ-વટ પાછળ બેદરકાર રહેવાથી અથવા તો કેટલાકો કોઈ ચોક્કસ વિષય વાત કે અભ્યાસ પાછળ દિવાનાં બનવાથી ખીજ વાતોમાં ભૂલકણાં બની જાય છે. પોતાના ઐચ્છિક વિષયમાં પારંગત એવા પ્રોફેસરો ભૂલકણા યદ જાય છે. ગુજરાતના એક જાણીતા ગણિતના પ્રોફેસર માટે કહેવાય છે કે ન્હાવાની ચોરડીમાં ન્હાવા બેઠા હોય ત્યાં ભૂમિ-તિનું કોઈ થીએરમ યાદ આવતાં કોલસાના કકડાથી શીત પર ચોરસ ત્રીકોણ વગેરે આકૃતિઓ કહાડે અને તેમાં એટલા તો મશગુલ યદ જાય કે કેટલીયે વાર ન્હાયા વગરજ પલટ્યા વગરનું પંચીયું બઢલી નાંખી, કમ્મરે હુવાલ વીંટી ઢંધ બહાર નીકળી પડે.

કુદરતી હાજત

સર્વન્ટસ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટીના એક આગેવાન મેંબરની ભૂલકણા સ્વભાવ-

ની ચોરડીમાંથી, કલાસનાં ટેબલ પરથી, ટેબલનાં ખાનાંમાંથી કે વર્ગના ચોરડાની બારીની પાળપરથી શોધી આપવાં પડતાં.

કાંત

મારા ઓળખીતા એક પારસી ફોસ્તે પોતાના ડાયાંમાં નવા કાંત નખાવ્યા હતા. પોતે કોણ જાણે કેવુંકે મોટું સાહસ કર્યું હોય તેમ કાંતતું નવું ચોકડું તેણે લીધું ત્યારે ન્યારેબી વાત નીકળે ત્યારે પહેલા તેના કાંતતું ફાસ્તાન ખોલે. કાંત બરાબર ડાયા માં અને તેમના મહોડામાં પેઠામાં બરાબર બેસે છે કે કેમ, તેનાથી પાંઉ ખાઈ શકાય છે કે કેમ વગેરે વગેરે બધી વિગત કહે. એક વખત એક ઇરાની હોટેલમાં મને લઈ જઈ પોતાના નવા કાંતોનું પ્રદર્શન એમણે મારી સમક્ષ ચોક્કસ અને પાંઉ ચાવી કરી બતાવ્યું.

અમે ઇરાનીની ફકાનમાંથી બહાર પડ્યા, ચોરીસે ગયા, ચોરીસે ગયા પછી થોડી વારે પેલા પારસીને યાદ આવ્યું કે તેના કાંત ડાયામાંથી શુભ થયા છે, ને ક્યાં ગયા તે પેલાને યાદ નહોતું આવતું, અને એ કાંત ખાસ મારા પોતાના બહી હોવાથી મને પણ તેણે તે ક્યાં મુક્યા હશે એ ખબર નહોતી. કાંતના ડોક્ટરને બીજું ચોકડું બનાવવાનો ચોર્ટર આપી અમે પેલા ઇરાનીની ફકાનમાં ગયા તો તેણે યાદ આવ્યું કે પેલાના કાંત ત્યાં ઇરાનીની હોટેલમાં એ ભૂલી ગયા હતા.

પેન્સીલ

ચોરીસના ટેબલ પર કોઈ ગ્રાહક આવે અને તમે વેચતા હો તે વસ્તુઓની કિંમત પૂછે. પોતે સાથે પેન્સીલ લાવે નહિ એટલે ફકાનદારનીજ પેન્સીલ માંગી પોતે કિંમત લખી નાંખે અને ઉતાવળમાં ભૂલથી તે પેન્સીલ પોતાના ખીસામાં તફડાવે. જો ફકાનદારને યાદ આવે તો તે પેલા ગ્રાહક પાસેથી પાછી માંગી લે. નહિ તો જરૂર પેન્સીલ જાય. ‘માફ કરજો, સાહેબ ! ભૂલમાં ગજવામાં ટવને લીધે મુકાઈ ગઈ હતી,’ ‘કાંઈ નહિ, કાંઈ નહિ,’ એમ કહી ફકાનદાર ખતાવે. મને એમ ચોક્કસ યાદ છે કે મુંબઈમાં શેઠ ગોકુળદાસ તેજપાલની સ્કુલની સામે આવેલા ડો. વજેશમ સાકેરરામ હિવાન, આમ પેન્સીલો ફરેરાજ શુભ થવાથી, બે કુટ લાંબી પેન્સીલ રાખતા અને તેનાથી પ્રીસ્ક્રીપ્શન લખતા. કેટલાકો તો, જુની પેઠીવાળાઓ પેન્સીલને છેડે લાંબી ફેરી બાંધતા અને તે ફેરીનો બીજો છેડો ટેબલ ઉઘાડવાના હેન્ટલ સાથે કે ખડીઆ સાથે બાંધતા. આવીજ રીતે ‘પેન નાઇફ’ પેન્સીલ છાલવાની નાની ચપ્પુની પણ આત્મકથા છે. કેટલાકો તો મોટી જાડી પેન્સીલોજ રાખે છે કે જેથી ભૂલથી પણ ગ્રાહક ગજવામાં સેરવી ફેતાં અપરિચિત લાગવાથી પાછી આપી કે. ‘ઇન્ડી પેન્ડન્ટ પેન’ પણ ભૂલમાં માલિક શિવાય બીજાના ખીસામાં સરી જતાં જણાઈ છે. મનુષ્યનો સ્વભાવજ ભૂલકણો હોય, એ હકારતી છે,

સાહિત્યના શકર

આદિત્યજીને જાન સમજાયે અને તેમાં વિચરતારા વેખકારી પ્રાણીઓને પસંદઆવી કપમા આપીએ તો કેટલાક વેખકો પસંદઆના રાજા અરસાજ જેવા હોય છે. તોફાન હંફી વીધવિનાશી અને જે પસંદ કે અસ્થિતા સમાવેશમાં આવે તેને ગંધાર આપીએ એકદમ માપી વેનારા હોય છે. કેટલાક વેખકો પુત્ર જેવા હોય છે. તેમની ખોપરીમાં વિદ્વાનો ગરતો એવો ડારી કાસીને બધો હોય છે કે તેમનું 'મોહું' બારેખમ બની ગયું હોય છે અને તે પર મુઠ જેવો મારા રમી રડો હોય છે.

કેટલાક વેખકો કાગડાઓ જેવા હોય છે. બીજાઓની ખામીજ શોધાઈ કરે, અને પોતાનામાં સર્જનચકિતનું બંટોળ મોહું હોય કાણે ક્યાંથી અને સામાંથી અપહરણ થયું તેનીજ શોધખોળ કર્યા કરે. કાખર જેવા, કગૂતર જેવા, ચક્તા જેવા અને મોર જેવા મગર વેખકો પણ હોય છે. મોર એક સુંદર પક્ષી છે, પણ ઘણુંજ અભિમાની છે. તેને પોતાને તેના સૌંદર્યનું શુમાન હોય છે. બાગમાં, વનમાં કે કાંઈ જાહેર બાગના પોતાના પાંજરામાં મોર ફરતો હોય, પેટમાં છુપા લાગી હોય, નીચે પગ આગળજ ઢાણા પડયા હોય, પણ ચાંચવતી એ ઢાણા વીણવા નીચા વળવામાં કોણ જાણે પોતાને હીણપ લાગતી

હોય. તેમ કાણે કંચકવા નીચે તળી ચાચતી કાણે કે ખાચાં છપડું, જે કંઈ હોય તે, હંચી ગઈ, જાણે સ્પર્શ ક્યાની હોય તેમ એકદમ ડોક કંચી કરી લે છે, અને પોતે નીચે નમીજ નથી, એ માત ચૂલવા ચારે બાજુ માંચી ડોકી ફેરવે છે.

કેટલાક વેખકો પણ આ મોર જેવા હોય છે. અલખત, જેમ મોર સુંદર હોય છે તેમ આવા અભિમાની વેખકો કુદરતી પ્રતિભાવાળા તો હોય છેજ, તેમ પોતાની ગડતાનું જ્ઞાન તેમને હઠ ખઠાર હોય છે. સારા મોર ફેંચનની ક્ષિતિએ પોતે ત્યાં પણ જાય ત્યાં પોતે કંઈક છે એવું દેખાડવા ખાસ પ્રયાસ કરે છે. અલખત આવા કલાપીઓ (મોર) વચ્ચે હંમેશાં બહુ સારાં પહેરે છે. ઉઝળીઆત પેવાક પહેરતા હોય તો અપ-હુ-ડેટ ઇંગ્લીશ ટ્રેસમાં ફરે છે, અને કેશી ટ્રેસ પહેરે તો પગમાં તવી નવી રચાઈની મોઝડીઓ, સુરવાળ, ફક્કડ અંતરો અને માથે જાણે રાજના કુંવર હોય એવો ફેંટો ધારણ કરે છે, અને વાતચિત કરે ત્યારે ધીમે ધીમે ચાપીચાપીને જાલી શિષ્ટ ભાષાનોજ ઉપયોગ કરે છે, અને પોતે વિદ્વાન છે એવી સામા માણસના મન પર છાપ પાડવા મથે છે, અને

કોઈ તેને સાક્ષર ધારે કે વિદ્વાનના નામથી સંબોધે તો તુરતજ હાસ્યથી ફાટેલાં ઢાડમ જેવું તેનું ડાઝું ફાટી જાય છે, પણ ખડ-ખડાટ હુસી પડવાથી પોતાની પ્રમુતા કમી થઈ જાય, એ ક્ષયથી બારીક મલકાઈ પાછું ડાઝું નીચું કરી નાંખે છે.

કેટલાક કવિઓ કાયલ જેવા હોય છે. પક્ષીઓમાં કાયલ સૌથી હરામખોર પક્ષી છે. માળો બાંધવાની એ તકલીફજ લેવું નથી. પારકાના માળામાં એ બેસાડાક ધૂસી જાય છે.

આ પ્રમાણે કાયલ જેવા કવિઓ કવિતાઓ ગાય છે બહુ મીઠી રીતે. કવિતાઓ લખે પણ મીઠી અને સુંદર, પણ જરા હંડા ઉતરી તેમની કૃતિઓ, તેમનાં કાવ્યો અને સર્જનો નિરખીએ તો ખબર પડે કે તેમાંની કલ્પના અને પ્રેરણા બહુ ઉછીનું લીધેલું હોય છે. કોઈ પાલ્લેજી ગોલ્ડન ટ્રેઝરીમાંથી પ્રેરણા લે છે. કોઈને બાયરન કે શેલી કે ટેનીસન પ્રેરણાનાં પીયૂષ પાય છે. કોઈ જુના ગુજરાતી કવિઓ નરસિંહ, પ્રેમાનંદ, ધીરા દયારામની કવિતાઓમાંથી તફડાવી પોતાની કવિતા હોય તેમ એ બતાવે, તેવા કવિ તરીકે અનુષ્ટુપાઓમાં પૂનમ છે, અને પોતે સાધનસંપન્ન હોય તો તેમની કાવ્યપ્રતિભા ઉછીની લીધેલી હોય છતાં બેધડક સાક્ષર બની જાય છે.

પણ આજે જે ખાસ માનવપ્રાણી ઉદ્દેશ પક્ષી વિષે ધસારો હું કરવા માગું છું, તે સાહિત્ય ક્ષેત્રનો શકરો ચાને બાજ પક્ષી છે.

શકરો ગાતો નથી, તેમ તે બીજી રીતે માનવોની સેવા કરતો નથી, તે તો માત્ર

બીજા પક્ષીઓનો શીકાર કરી પોતાનું જીવન ટકાવી રાખે છે.

સર્જનની કે લેખનની દૃષ્ટિએ નહિ, પણ સાહિત્યના વાંચનના શોખની દૃષ્ટિએ હું કેટલાંક માણસોને સાહિત્યના શકરો ગણું છું.

લખાણમાં પણ આવા શકરો જેવાં માણસો, જોખખાણપીછાણવાળા લેખકો જેડે વાર્તાલાપ કરી તેમના વિચારો અને કલ્પના નાણી લઈ, એ કલ્પનાસ્તર્કિ હજી તો તેને કાગળપર ઉતારે તે પહેલાં પોતે એ કલ્પના કે નવા વિચારને કાગળ પર ચીતરી મારે છે, અને પછી બેધડક એ પોતાનું સ્વતંત્ર સર્જન છે, એમ બાપો-કાર નહેર કરે છે.

આવા સાહિત્યના શકરોએ નવાં નવાં માસિકો, અઠવાડિકો અને પુસ્તકો લખવા નો કારે શોખ હોય છે, પણ એ શોખને પોપવા માટે પૈસા ખર્ચવાની તેની ઢાનત જરા પણ હોતી નથી. બનતાં સુધી મફતીયું વાચન મેળવવા એ મથે છે.

તેનો શોખ પણ શકરાના જેવોજ ચિત્ર વિચિત્ર હોય છે. શકરો જેમ પોતાથી નખળા ફરેક જતના પક્ષીનો સત્કાર કરે છે, તેને જોતાં તેનાપર તરાપ મારે છે, તેમ સાહિત્યક્ષેત્રનો શકરો ફરેક ઢિરાનું સાહિત્ય વાંચે છે. ‘કાતરીયા ગેપ’થી માંડીને યોગવાસિષ્ઠ સુધીના ગ્રંથો એ વાંચે છે. ગજરામાડની વાતોથી માંડીને સરસ્વતી ચંદ્રના ચારે ભાગોનું એ અધ્યયન કરે છે. વેદાન્તનો ગ્રંથ ચન્દ્રકાન્ત વાંચે અને તે સાથે ચૂડલનો વાંસો પણ વાંચે અને બેડમાં સરખો આનંદ લે.

ઓવા સાહિત્યના સકરા આપણી પડો-
શમાં હોય તો આપણને જારી નાસ સમાન
યથ પડે છે. આપણે ત્યાં કોઈ પણ છાપું
અઠવાડીક કે પુરતક સલામત રહેતું નથી.
આપણે ત્યાં કરેલ છાપું આવતું હોય
તો એ સકરું સડવાર સાંજ કરેલ આ-
પણે ત્યાં વગર જોવાયે હાલ્યું આવવાતું.

રવિવારને કિવસે આપણાં અઠવાડીકાતું
આગમન આપણા રૂમમાં પોસ્ટમેન માર-
ફત થાય તે પહેલાં પેલા સકરાતું આગ-
ગન તો થઈ ચુક્યું હોય. કિવાળીના કિવ-
સોમાં સુંદર ચિત્રો અને ફેટાવાળાં બુકાં
બુકાં પત્રોના કિવાળીના અંકે આપણે ત્યાંથી
વગર પૂછયે તફાવી જઈ સકરો આપણો
અને આપણાં કુટુંબીઓનો રોષ માથે
ઢોરી લે છે.

અને રસ્તામાંથી આપણે હાથમાં કંઈ
છાપું કે ચોપડી ચોપાનીયાં લઈને જતા
હોઈએ અને સામેથી સકરો મળે તો
જરૂર આપણા બારજ વાગે. આપણને
ઢાંસકોળ પડે. બાજ પડીની માફક આંખો
વિકસાવી એ આપણા હાથમાંનાં સાહિ-
ત્યપર ઝડપ મારે અને આપણે આના-
કાની કરીએ તે પહેલાં એ વસ્તુઓ તેના
કરકમલને વિષે ગોઠવાઈ ગયેલી હોય,
અને એ નામકાર તે જોય ત્યાંથી આપ-
ણને ઉઠા રહેતું પડે, અને આપણને ભય
લાગે કે જે ચોપડી આપણે એજ કિવસે
નવી ખરીદી હોય તેજ એ મીસ્તર
ઉઠાવી જવાના.

સકરાઓને પારકાઓની લાગણીની
કોમતજ હોતી નથી. તે તો પારકું સાહિ-
ત્ય મડાવીને વાંચવામાં ચોતાની હુશીઆરી

સમજે, અને જુદી જુદી ચોપડી અને ચોપા-
નીયાંને ચોતાનો શીકાર સમજે.

મુંબઈમાં મારો જાળખીતો એક મિત્ર
જે, જે વાંચનની અને પુસ્તકોની વાત-
માં ઉપર જણાવ્યું તેવો સકરો છે.
તેણે એ સકરાવૃત્તિથીજ ચોતાને ત્યાં
મસ મોટી લાયમેરી ઉલી કરી છે. એક
ચખરાક એડીટર તેને જો એ સકરાનો લેખ
લેખતો હોય તો તે આંખડી ઠીક અજ-
માવતો. અહિં ઇન્સાફ ખાતર કહેવું જો-
ઈએ કે આ સકરો બહુશુભ અને કલમ
બાજ હતો. પેલો તંત્રી ચોતાના કોઈ
ખાસ અંકની જે ગણ કિવસ પહેલાં એ
કાક નવી ચોપડી લઈ આવે અને પેલા સક-
રાને બતાવે. અને પછી કહે કે લેખ તૈયાર
કરી આપે તો આપું. ચોપડીની લાલચમાં
એ સકરો ગમે તેવો અધરો અને લાંબો
લેખ રાતે ઉભાગરો કરીને પણ લખી આપે.

સરકસમાં વાંદરાં, વાઘ અને હાથીને ખાવા-
ની લાલચ આપીને તેમની આગળ જેમ કસરત
કરાવવામાં આવે તેવુંજ આ કંઈક થયું.

સકરાઓને સીધા કરવાનો એકજ રસ્તો.
તેની નેડે ટોસ્તી પાડવીજ નહીં. પડી
ગઈ હોય તો નમવા નહીં દેની, અને એ
વધારે છૂટ લેવા નય તો તેડું અપમાન
કરી નાંખવું.

પાડોશમાં સકરાઓ રહેતા હોય તો
ધરધણીએ ચોતાની રૂમમાં પાટીયું મારવું
કે, “આ ચોરડીમાંના કોઈ પણ સાહિત્યને
હાથ અડાડવાની મનાઈ છે. છાપું વાંચવા
લઈ જનારે ધર્મદાની પેટીમાં એક આનો
નાંખી પછીજ તેને હાથ લગાડવો.”

આ નુરખાને અજમાવો અને પછી
જોઈ લ્યો મઝા.

ભૂલકણા ઉપરી

અગાઉ હું ભૂલકણાં માણસોને લગતા મારા લેખમાં મારા એક મિત્રના ભૂલકણા ઉપરીની જે રમુજ વાત લખી ગયેલો છું, એ સંબંધમાં એજ ઉપરીની કેટલીક વિચિત્ર ટેવો અને ખાસીયતોની વધુ રમુજ હકીકત અને મારા એ મિત્ર તરફથી મળી છે. આ ઉપરી એક જાણીતા નેતા છે એટલે એમનું નામ જાહેર કરી શકાય તેમ નથી, પણ નામ જણાવ્યા વગરજ તેમના સ્વભાવ અને વર્તનનો રમુજ કીસ્સો હું વાંચકો સમક્ષ મૂકીશ.

ખાવાનું ભૂલી જાય

મારા મિત્રના ઉપરી એ અસાધારણ કામ કરનાર નહતા પણ તેમનામાં કામ કરવાનો ઉત્સાહ, ખંત અને ચીવવટપણું એટલાં બધાં જખરદસ્ત હતાં કે કિવસના ૨૪ કલાક એકજ બેઠકે, અને એકજ ખુરશી ઉપલ આગળ કામ કરવામાં એ યાકતા નહી. વાત એમ હતી કે જે કામ એ હાથ માં લેતા તેમાં એટલી હદ સુધીના તન્મય થઈ જતા કે પછી પોતાની આંતુખાંતુ શું બને છે તેનું તેમને જ્ઞાન રહેતું નહિ. પોતે પોતાના ઉપલપર કંઈક લખાણ કરવા બેઠા હોય અને તેમાં મશગુલ બની ગયા હોય ત્યારે બહાર રસ્તામાં બેંડવાનું સાથે મોટો વરઘોડો નીકળે તો તેનું જ્ઞાન

એમને રહેતું નહી. બહાર રસ્તામાં ગમે તેવો શોરબકોર થતો હોય તો પણ આ બાઈ તો પોતાના કામપર ચોંટ્યા તે ચોંટ્યા બસ ત્યાંથી ઉખડેજ નહી.

આવી તેમની તન્મયતાને લીધે ઘણી વખત તો એ પોતે ખાવાનું પણ ભૂલી જતા. ઘણાઓ કોઈને મેણું મારતાં કહે છે કે “ફલાણી વાત ભૂલી ગયા તો ખાવાનું કેમ ભૂલતો નથી?” ખીજું સામાન્ય માણસો સમય યાય ત્યારે આ વાનું નહીં ભૂલતા હોય, પણ આ નેતા તો એ વાત પણ ભૂલી જાય. ઘણીએ વખત એમનો ઘાટી એમનું લાણું એ મના રૂમમાં લઈ આવે. નેતા એ બાણાને પોતાના ચોરડામાં કોઈ ટીપાઈપર કે ખુરશીપર મૂકવાની આજ્ઞા કરે. અને રામો ગયા પછી પાછા કામમાં પડેવાઈ જાય તો તેમાં એટલા જંડા ઉતરી જાય કે પેલી ભોજનની યાજી તેને ઠેકાણે રહે. સહવારના અગીઆર વાગે આવેલું બાણું બપોરે બે વાગે, ત્રણ વાગે કે ચાર વાગે પણ એ મુરખી યાદ આવે ત્યારે આરોગે. કોઈ વખત રામો એમનું ભોજન સાતોડીઆમાં લાવે, અને એ ભાતોડીયું ચોરડામાં એક અભરાઈપર મૂકી છાંડે; અને કોઈ વખત એ ચાર કલાક વીતી જાય એટલે સાહેબને નહી જમવું હોય એમ ધારી રામો ટીફીન

ગોદા જોરડામાંથી પાછો બહાર લઇ જાય, અને તેમાંના જોરડાની પોતાની મરજી પ્રમાણેની વ્યવસ્થા કરી દીરીન ગોદા માંજને સાફસુદ કરીને પાછો અણરાધપર ચડાવી દે.

એમાં પણ સંભ્રમ

પેલા નેતા કામમાંથી પરવાર્યા પછી પેલા અણરાધ આગળ જાય, અને બાતો ડીયું ખાલી અને સાફ જુએ તો એમને પોતાને પણ સંભ્રમવિભ્રમ થઇ જાય કે પોતે જમ્યા છે કે નહિ? ઘણીએ વખત તો બાતોડીયું ખાલી જોઇ પોતે બપોરે તેમાંથી લોજન ક્યું હશે એ સંભારી પાછા મુંગા મુંગા કામ પર લાગી જાય. યાદ આપે

એમના આટલા હડ સુધીના ભૂલકણા સ્વભાવને લીધે એમનો પ્રાધવેટ સેકેટરી મારો પેલો મિત્ર પોતાના ઉપરી જમ્યા છે કે નહીં તેની હંમેશ કાળજી રાખતો, અને બપોરના બાર એક વાગે એમના રૂમમાં ડાકીયું કરી સાહેબને યાદ આપે કે “સાહેબ! હજી આપ જમ્યા નથી, માટે લોજન કરી દે.”

પોતાનો સેકેટરી આ વાક્ય જોલે ત્યારે સાહેબને યાદ આવે કે પોતે ભુલાર્થી છે. એકદમ પોતાનું ગાળ અને વિરાળ પેટ પસવારતા જોલી ઉઠે કે “આ: ! માસ્તર મેની થેંકસ, હા, હું એક કલાકથી ભૂખ્યા છું, એટલેજ માફ કામમાં મન પડેવાનું નથી. ચાલો ચાલો આપણે જમી લઇએ.”

આમ જોલી જોરડામાં પડેલું સાણું કે દીરીન ગોદા લઇ લોજનની તૈયારી કરે. પણ એ લોજનમાં દોષએ તેમની સાથે સાથે પૂરાવલોજ જોઇએ. એકલા જમતાં તેમને કાવેજ નહીં, અને એમની આજી આજીનાં માણસો એ ખાસીયત જાણતાં હોવાથી એમનું મન રાખવા એમની સાથે બેસે અને જરા ચાખે, અને ખાસ કાળજી રાખી સાહેબ બરાબર જમે એ ધ્યાન રાખે.

બાધું યાદ આપવું પડે

સાહેબનો સ્વભાવ ઘણોજ ભૂલકણો હોવાથી એમનો સેકેટરી એમની ડાયરીમાં આખા કિવસના એમનાં સઘળાં એન્જોજમેંટા (રેકાર્ડો) નોંધી રાખે, અને સેકેટરીનું મુખ્ય કામ એ કે સાહેબને શું કામ કરવાનું છે અને ક્યાં ભાપણ કરવા કે કોને મળવા જવાનું છે એ સાહેબને બરાબર વખતસર યાદ આપવું. ઉપરાંત તેમનો સેકેટરી સાહેબની કુરસી હાજતો માટે પણ ચોકસાઈ રાખતો.

પોતાના ઉપરીની જાહેર રોકાણ ઉપરાંત તેમની હંમેશની જરૂરીયાત અને હાજત નું લીસ્ટ પણ તેમનો સેકેટરી રાખતો, જેમકે ફરરોજ સહવારે સાહેબની ડાયરી આ તૈયાર કરે ત્યારે મુખ્ય ડાયરીમાં તેમની રોકાણોનું લીસ્ટ લખી એક બીજ કાપલીપર પોતાની જાણ માટે આ રીતની નોંધ કરે:-

૧. સાહેબને ક્યારે ઉઠાડવા ? (સાહેબ ને હર રાતે ઉજગરા થતા હોવાથી એ ક્યારે સૂતા એ નક્કી કરી અને ઘણી વખત

રાતે પોતેજ તેમને સૂવાડી સેક્રેટરીજ નક્કી કરે કે સવારના સાહેબને ક્યારે ઉઠાડવો).

૨. સાહેબને ચાહ પીવા કહેવું.
૩. સાહેબને નહાવા મોકલવા.
૪. ઉપરીને હુગડાં બદલવા કહેવું.
૫. સાહેબને જમવાનું કહેવું.
૬. સાહેબને પાણી પીવાનું કહેવું.

૭. સાહેબને બપોરના બે કલાક આરામ લેવાનું કહેવું.

૮. સાહેબને લઘુશંકાની ચાક આપવી.

૯. સાહેબને પોતાને ઘેર લખવાનું ચાક આપવું વગેરે.

ઉપરો.

એક દિવસ સાહેબ બપોરના પોતાના સેક્રેટરીના રૂમમાં ગયા. એ તે દિવસે સહ વારેજ પુનેથી મુંબઈ આવ્યા હતા. મુંબઈનાં એક ચોક્કસ છાપાં પર પોતે લખેલો કાગળ પોતાનાં ટેબલ પર એ શોધતા હતા. પોતાથી એ કાગળ ન જડ્યો એટલે એમણે પોતાના સેક્રેટરીને બોલાવ્યો. સેક્રેટરીએ પણ એમની ટેબલ પર પોણો કલાક શોધ બોળ કરી પણ કાગળ ન મળ્યો.

નેતાને એકદમ ચાક આવ્યું કે કદાચ પુનામાં એ પત્ર પોતે ભૂલી ગયા હશે.

તેમણે સેક્રેટરીને ફરમાવ્યું, અત્યારે પા છલી પહોરે એક ગાડી પુના જાય છે, તેમાં તમે પુના ઉપડો, ફલાણી સંસ્થામાં કાગળ માટે તપાસ કરજો, ત્યાં તે નહોય તો પછી બીજી સંસ્થામાં તપાસ કરજો. ત્યાંના મારાં ટેબલનાં ખાનામાં એ જરૂર હશે. હશે, આ તે ટેબલની ચાવી, અને ત્યાં

પણ નહોય તો ફલાણા વાડામાં મારા ફલાણા મિત્ર રહે છે તેને ત્યાં જજો, ત્યાં તો જરૂર એ કાગળ સેંકડે નવાણું ટકા તમને મળવો જોઈએ. જવ ઉપડો, વિક્ટોરીઆ ન મળે તો ટેક્સી ફરી બારી બંદર પહોંચો.”

સાહેબનો હુકમ ચામ એટલે ના તો પડાયજ નહી, તેમ સંકેદ પણ ન અણાય. વળી તેમની સાથે કામ કરનારાં માણસોને તેમની પ્રત્યે એવી મમતા હોય કે કોઈ ના પાડેજ નહી, તેમ તેમનું કામ કરવામાં ગમે તેટલા પૈસા ખર્ચાય તો તેની તેમને પરવાહ નહી, એટલે એમની એ આજ્ઞા સાંભળી એનો સેક્રેટરી પુને ઉપડ્યો. પા છલા પહોરની ગાડી ન મળી ને મધરાતની ગાડીમાં જઈ બીજી સહવારે પુને પહોંચ્યો. અને સાહેબે કહેલી એ ફરેક સંસ્થા ના મકાને જઈ ત્યાં સાહેબના કાગળ માટે તલાશ કરી, પણ એ કાગળનો પત્તો લાગ્યો નહી. એ ફરેક સંસ્થા પર પણ મુંબઈથી સાહેબ તરફથી પોતાના સેક્રેટરીને કાગળ શોધવામાં મદદ કરવા માટે સંસ્થા ના કાર્યવાહકોને તારથી તાકીદ કરી હતી.

ઉપલી બે સંસ્થાઓમાં સાહેબના પત્ર નો પત્તો નહીં લાગતાં સેક્રેટરી પેલા ચોક્કસ વાડામાં રહેતા સાહેબના જાત્રી દોસ્તને ત્યાં ગયો. એ દોસ્તને પણ સાહેબ તરફથી પોતાના સેક્રેટરીને કાગળ શોધી આપવાની તાકીદ હતી. સેક્રેટરી અને સાહેબના મિત્રે સાહેબ પુના જયેલા ત્યારે જો રૂમમાં ઉતર્યા હતા તેનું

ખુલ્લેખુલ્લું શોધી વહ્યા. ફરેકે ફરેક ટેબલનાં ખાતાં તપાસી વહ્યા. જમીન પર પાયરેલી સાઢી ઉંચી નીચી કરી બેઠું. સંડાસમાં પણ તપાસ કરી આવ્યા. સાહેબ ઘણી વખત તાર અને કાગળ નિરતિ વાંચવા પાચખાનામાં સાથે લઈ જતા અને ઘણી વખત તે ત્યાંજ રહેતાં. પણ ક્યાંય કાગળનો પતો ન મળ્યો, સેક્રેટરી નિરાશ થયો હતાશ યયો, અને બહીલે મ્હોંએ મુંબઈ પાછા જઈ સાહેબને શો જવાબ આપવો તેનો વિચાર કરતો હતો, ત્યાં સાહેબના મિત્રે તેને સૌથી પ્રથમ બોજન કરી લેવાનો આગ્રહ કર્યો. સાહેબની સાથે રહી એ સેક્રેટરી પણ જમવાની બાબતમાં જરા ભૂલકણો યદ ગયો હતો.

સાહેબનો મિત્ર અને સેક્રેટરી જાવવા બેઠા, અને જમીને ઉપર મેડીમાં આવી સેક્રેટરી પાછો મુંબઈ આવવા તૈયારી કરે છે ત્યાં મુંબઈથી એમના મિત્ર પર સાહેબનોજ તાર આવ્યો, જેમાં લખવામાં આવ્યું હતું કે “કાગળ મળ્યો છે. ચિંતા ન

કરતા. મારા સેક્રેટરીને જલદી મોકલો. અને તેના વગર કામ કરવું ફાવતું નથી.”

સેક્રેટરી રેલવે ટ્રેન જેટલી ઝડપથી લાવી શકે તેટલી ઝડપથી મુંબઈ આવ્યો, અને સીધો સાહેબને મળ્યો. સાહેબે તેના બરડા પર હસીને ધખ્ખો મારતાં કહ્યું કે “માફ કરજો, મારા ટોસલ ! મેં તમને નકામો ધક્કો ખવરાવ્યો, તમને ઘણી તકલીફ યઈ.”

“આપના કામને હું તકલીફ ગણતો નથી. પણ વાર કાગળ તો મળ્યો ને?” સેક્રેટરીએ પૂછ્યું.

“હા કાગળ મળ્યો છે અને તમે પેલા તંત્રીને આપી આવો આ રહ્યો તે.” એમ બોલી ઉપરીએ એક સીલ ફેરવું ક્વર સેક્રેટરીના હાથમાં મૂક્યું.

“શું ટેબલપરજ એ હતો ?” સેક્રેટરીએ પૂછ્યું.

“નહી. મારા કોટના ખીસામાંજ હતો !” નેતા બોલ્યા અને તેમનો ખાતગી કાર ભારી અનચખીથી ડિગ્મૂઠ બની તેમની સામે નોંધજ રહ્યો.

જરા ગમ્મત

મોટરના ભુંગળા જેવું ?

મુંબઈની જનરલ પોસ્ટ ઓફીસમાં એક બુઢાં પારસી બાઈ એક હાથમાં એક પર બીડીયું અને બીજા હાથમાં કેટલીક પોસ્ટની ટીકીટો લઈને આયાં, અને ફરીયાપારના ટપાલના કાગળે ન્યાંચી નય છે તે કાઉન્ટર આગળ ઉભું રહી એ ખાતાના ક્લાર્કને પૂછવા લાગ્યાં કે,

બાઈ:-આય કાગજ મારે ચીન મોકલવું છે તો નંબર કેટલા આનાની ટીકીટ લગાડું ?
ક્લાર્ક:-પણ માયજી ! ચીનમાં એ કાગલ ક્યાં મોકલવાનું છે ?

બાઈ:-ચીનમાં મારો વડો દીકરો જહાં ગીર રહેછ ને તેને આ કાગલ મોકલવાનું છે. ટપાલખાતાના એ પારસી ક્લાર્કે બાઈ ના હાથમાંથી પેલું પરબીડીયું લીધું, અને તે પરતું ચરનામું વાંચી કહ્યું કે:

“માય ! આમાં તો એકલું તમારા દીકરાનું નામ છે, પણ ચીનમાં ક્યું ગામ તે તો લખ્યુંજ નથી. એટલે કાંહુ મોકલીએ ? ગામતું નામ યાદ હોય તો કહો, હું આય ક્વર પર લખી આપું.”

બાઈ:-“હુંબી એ નામ ભૂલી ગેઈ છ, તેથી તો તમારી સલાહ લેવા આવી છ.”

ક્લાર્ક:-પણ માયજી ! એ ચીન તો આપણા આર્ય દિંદસ્તાન જેવડો મોટો

દેશ છે, તેમાં તમારા એકલકોકલ જહાં ગીરનો કાંહુ પત્તો લાગે. વળી ચીનની વસ્તીબી ખારસી ૪૦ કરોડ માણસની છે.

ક્લાર્કની આ વાત સાંભળી પેલાં બાઈ વિચારમાં પડી ગયાં અને થોડીવાર રહીને બોલ્યાં કે; “નેવની, મારો જહાંગીર કેહતો હતો કે ચીનમાં જે ગામમાં એ રહેછ તે ગામતું નામ મોટરનાં ભુંગળાના અવાજને મળતું છે.”

પેલાં બુઢાં બાઈની આ વાત સાંભળી પેલા ટપાલખાતાના પારસી ક્લાર્કે પોતાની બાબુમાં કામ કરતા એક બીજા પારસી ક્લાર્કને પૂછ્યું કે,

“રસ્તમ, મોટરના ભુંગળાનો અવાજ કેવો નીકળે ?”

“હોંક, હોંક, હોંક !” રસ્તમ આબાદ મોટરના ભુંગળાનો અવાજ કાઢી બોલ્યો કે તુરતજ પેલાં બુઢાં બોલી ઉઠ્યાં કે, “જવતો રહેજે દીકરા ! મને યાદ આયું. મારો જહાંગીર ચીનમાં હોંગકોંગ ફરીને ગામ છે ત્યાં રહે છે.”

રેતીના રણતું આણ્ણ

મુંબઈના તાજમહાલમાં ડેન્સનો મેળા વડો હતો. એક લખટાંગ લખુસ એક ગોરી ગોરી અને બહુજ દુટડી છાંડરી સાથે ડેન્સ ફરી રહ્યા હતા. એ લખુસ યુરોપી

બન દેશનતા નુરામાં બરાબર પાવરવો નહિ
 દોવાથી કંગાડા વગર નાખે રહો હુતો.
 પેલી પોટી તેનાથી કંઠાથી નહ હુતી, પણ
 ડેન્સ પુરો ગયા નમર તેને છોડી પણ કેમ
 કહ સકે? એમ નાખતી અગવચમાં પોતાના
 લોડીદારને ઠોળી ફેરો એ એકીકટ નહિ
 ગણાય. પેલો કંઠુસ પેલી છોકરીના સોનેરી
 બાલ અને આસમાન જેવી બા આંખો
 તોડ તુરખમાં આવી કવિતાના પ્રદેશોમાં
 હડી ગયો અને એ બંને વચ્ચે ત્રણે પ્રમાણે
 વાર્તાલાપ થયો:-

કંઠુસ:-આજે આખા લેનાં મુંડરી મળ
 વાથી હું જાણે ગોયા સીધો બેસ્ટમાં
 પહેાંચી ગયો છોડું એમ મને લાગેલ.
 અલ્યાર મુંધીતું માફ છવન રેલીના રણ
 જેવું વેરાન હતું.

છોકરી:-આપતું નૃત્ય લેક, એ વાત
 હું સમજી સકું છું.

આ નાનકડો વાર્તાલાપ સાંભળનારાં
 છોકરીનો પ્રત્યુત્તર સાંભળી ખડખડાટ હસી
 પડયાં, પણ કંઠુસ સમજ્યો નહિ કે એ
 છોકરીએ તેની કયા પ્રાણી લેડે સર
 ખામણી કરી.

પાન ચાવતું વાંદરું

જણીતો અંગ્રેજ સાયન્ડીસ્ટ કહી ગયો
 છે કે, માણસ જાતના વડવાઓ વાંદરા
 હતા. આ વાતની ખાતરી કરવી હોય તો
 મુંબઈમાં કોઈ પાનવાળાની કુકાને જઈને
 પા કલાક ઉભા રહેવું. ત્યાં પાન ખાવા
 આવનાર ફરેક માનવપ્રાણી કુકાનમાં પૈસો
 ફેંકી કુકાનમાં ગોઠવેલા આરસામાં પોતા

ના ડાવાતું પ્રતિબિંબ લેઈ આખા
 વાંદરા લેગેજ અગિયવ કરવાનો, મુંબઈ
 સરખી કરવાનો, માથાપરથી ટોળી કે
 પાનડી સરખી કરવાનો. કોઈ કોઈ તો પાન
 ખાધા પછી પોતાની છગ બરાબર લાલ
 યા છે કે નહીં તે ન્હાનાં છોકરાંઓની
 માફક નિરખવાનો, અને કોઈ તો મ્હોના
 એટલા બધા ચાળા કરવાનો કે આખા
 મોંકું લાગે.

મુંબઈના પાનવાળાઓ પણ લોકોની
 ખાસિયત આખા સમજે છે. તેઓ પાન
 માં નાંખવાને બે જાતની સોપારી રાખે
 સારી અને સડેલી. એક ઘરાક આરસા
 સામે લેયા વગર પાન માગે તેને પાનવાળો
 પેલી સારી સોપારી આપવાનો, પણ બે
 વાંદરાની માફક આરસીમાં પોતાનું ડાઘ
 નિહાળ્યાં કરતો હોય તે ઘરાકને સડેલી
 સોપારી નાંખી પાનતું બીડું બનાવી
 આપી કેવાનો, અને પેલું વાંદરા ફેચન
 માણસ એ બીડું લેયા વગર મ્હોંમાં મૂકી
 બકરાની માફક પાન ચાવતું ચાવતું કુકાન
 આગળથી હીંડવા માંડવાતું.

ગાળા ખાવાતું માહાત્મ્ય

આપણા લોકોમાં એક જુની અને વહેમી
 માન્યતા છે કે, ગણેશ ચોધને ક્વિસે ચંદ્ર
 નાં ફર્યાન કરી કોઈની ગાળ ખાઈએ તો
 સાડું. આ માટે ગામડાંઓમાં ગણેશ ચોધ
 ને ક્વિસે લોક પાડોશીઓનાં ઘરમાં કાંકરાં
 ફેંકે અને પેલાંઓ ગાળ કે એટલે સંતાપ
 પામે. પેલાં પાડોશીઓ પણ એ તુરખો
 અજમાવે, અને અરસપરસ ગાલિપ્રકાન
 કરી સઘળાં સંતાપ લે.

પણ મુંબઈ જેવા સુધરેલા શહેરમાં એક યની રાતે એ તુરખો અજમાવવા જતાં કોર્ટ ફરખારતું લફડું યવાનો ભય હુંમેશા રહેલો હોય છે. તેમ રસ્તામાં કોઈ અજબુયો મળે અને તેને ગાળ ઉઠાવે તો થોભ હું રંગાઈ જવાનો ભય. આ સંલોગોમાં સલામત રહીને લોકોની ગાળ કેમ ખાધી તેના થોડાક તુરખાઓ હું બતાવું.

૧. ટેલીફોન-ટેલીફોનથી સારામાં સારી રીતે કોઈની ગાળ ખાઈ શકાય છે. તમારા ઘરમાં ટેલીફોન હોય તો ગણેશ ચોયની બરાબર મધરાતે ટેલીફોન બુકમાંથી જેને તમે ન ઓળખતા હો તેવા સંખ્યાનું નામ શોધી કહાડો. તેનો નંબર લેડી તેને ફોન પર બોલાવો. કાબલા તરીકે તમે મુંબઈ રહેતા હો તો વાંદરે કે ઘાટકો પર રહેતા કોઈને બોલાવો. ટેલીફોનના તારની સાથેનું માણસ ટેલીફોન પર આવી “એલાવ એલાવ” બોલી તમે કોણ છો એમ એમ પૂછી વાત કરવા લાગે ત્યારે તમારે તમારો નંબર કે નામ કામ કશું ન આપવું. કંડે કલેજે પેલા સામેવાળાને પ્રશ્ન પૂછવો કે “તમારી બાબુ અત્યારે વરસાદ પડે છે કે ?”

મધરાતે પોતાને ઉંઘમાંથી ઉઠાડી આવો વિચિત્ર સવાલ પૂછનારને એ સામેવાળો જરૂર સાત સાત પેઢીની ગાળો ચોપડવાનો.

આ તુરખામાં તમે ન ફાવો, અને સામે વાળો ખરેખરો ગૃહસ્થ કે રાંઠ માણસ ની કળે તો કોઈ મેજસ્ટ્રેટના ટેલીફોનનો નંબર શોધી એ નામકારને ઉંઘમાંથી ઉઠાડી, એ

સુરખીય ટેલીફોન આગળ આવે ત્યારે એમને વિનયથી પૂછવું કે;

“આજે સદા બજારમાં આંક શું આવ્યો ?”

મેજસ્ટ્રેટ અને તેની સાથે વળી જુગા રના આંક ફરકની પડપૂછ !

તમારો પ્રશ્ન સાંભળી એ જરૂર છેડાઈ અંગ્રેજીમાં ગાલિપ્રકાશ કરશે અને તમારું નામ ઠેકાણું જાણવા કોરોસ કરશે, અને વધુ છેડાશે તો ટેલીફોન કંપની મારફત તમારા ટેલીફોનનો નંબર મેળવવા પ્રયાસ કરશે. માટે આ તુરખો અજમાવતી વખતે બે આના કડવા કરી જાહેર ટેલીફોનનો ઉપયોગ કરવો, એજ સલામતીભર્યું છે.

ગણેશચોયની રાતે કોઈ વાંઠા મિત્રને ઉંઘ માંથી ઉઠાડી આ બાબુથી તમે બોલો કે,

“પ્રાણનાથ ! આ તમારી પ્રેમધ્યાસી કાસી તમારી વાટ જુએ છે, માટે મારે મંદિરીએ પધારો મહારાજ !”

એમ બોલો તો પેલો પરણવાની કોઈ વાળો હુંવારો કોઈ દોસ્ત તેની રેવડી કરે છે એમ સમજી જરૂર બે ચાર ગાળો ચોપડી કહાડવાનો.

નં. ૨. હારમોનીયમ:-

ઘરમાં ટેલીફોનની સગવડ ન હોય તો હારમોનીયમનો તુરખો અજમાવવો. ગણેશ ચોયની રાતે વહેલાં ‘આંઠનાં ફર્શન કરી આવવા’ પછી મધરાતે ચતાં માળાનાં બીજાં ઘરમાહુત પંખીઓના માળાની માફક પોતપોતાની બોલીમાં ભરાઈ ઉંઘમાં પડે કે તુરતજ આપણી ચોરડીમાં અંદરથી બારણાંને કડી મારી બતી પેટાવી બેસવું

અને હારમોનીયમ બહાર કાઢી ભેંસાસુર
જેવા અવાજે ગાવું કે, “શું કહું કયની
મારી હો રા.....જ, શું કહું કયની?”
રાત્રિની નિલ શાન્તિમાં ભંગ કરનાર,
અને આનુબાનુનાં પાડોશીઓ ઉધમાંથી
બકીને જતી ઉઠે એવો એ તમારો સુર
સાંભળી જરૂર પાડપાડોશીઓ તમને સંતોષ
થાય એટલી ગાળો સંભળાવવાનાં. કોઈ
તમારું તાડન કરવાની ઇચ્છાથી તમારી
ઝારડી આગળ આવી બારણું ખખડાવે
તો એ ઉધાડવું નહિ. પણ અંકરથી ઝાર
ડીમાં બેડાં બેડાંજ એ બારણું ઠોકનારને
તમારે પોતેજ ગાળો આપટવી, એટલે એ
સામી આપટે એટલે સંતોષ વાળી તમારે
બત્તી હોલવી સૂઈ જવું.

નં. ૩. વિજળીક બત્તી:-

બીજો કોઈ રસ્તો ન હોય, ઘરમાં ટૂલી
ફોન પણ ન હોય, કે હારમોનીયમ પણ
ન હોય, ત્યારે માળાની વિજળીક બત્તીની
સ્વીચ ડબાવી આખા માળની લાઇટ હોલવી
નાંખવાનો અખતરો અસરકારક છે. બરા
બર માળામાં પંચોતેર ટકા લાડુતો પોત
પોતાની બોલીમાં આવી ગયાં હોય અને
પીરસેલી થાળીપર ભોજન લેવા બેસવાની
તૈયારી કરતાં હોય તેજ વખતે તમારે

લાઇટ હોલવી નાંખવી. એક વખત માળા
માંના તો અકસ્માત સમજે માટે એક વખત
હોલવી પાછી પેટાવવી અને ફરી પાછી
હોલવવી. એમ થોડી વાર નખરાં કરવાં.
પણ એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી કે માળાના
ભેંચાના હાથમાં આવવું નહિ. આવા
પ્રસંગે પાવલી આપી તેને તમે વિશ્વાસમાં
લીધો હોય, એ ઇચ્છવા ભેગ છે.

નં. ૪. ચંપીવાળો:

કોઈ નવું પરણેલું ભેડું માળામાં રહેલું
હોય. મધરાત થતાં પોતાની ઝારડીની
બત્તી શુલ કરી એ સુવા જવાની તૈયારી
કરતું હોય ત્યારે નીચે કોઈ ચંપીવાળો
ખુલ્લું અવાજથી “ચંપી...અ” કરતો
શ્રુમ મારતો કરતો હોય તેને બોલાવી
પેલું પંખીડાની ઝારડી તરફ ‘તને ત્યાં
બોલાવે છે.’ એમ કહી ઉપર પેલાં નવકંપ
તીના રૂમ આગળ ધકેલી દો, અને ચંપી
વાળા ભેડે ખુલાસો થયા પછી કોઈએ ભણી
ભેંધને એને ઉપર મોકલ્યો છે, આમ બબર
પડતાં જરૂર તમોને રાતો પીળો થઈને
ગાળ દેશે.

મેં તો આ થોડા નુરખા બતાવ્યા.
ચકોર આંખે ચારે બાજુ શોધનારને બીજા
પણ મળી આવે એમ છે.

માનવપ્રકૃતિ

દોઢ ડાહ્યાં

ડાહ્યાં માણસો પણ અનેક પ્રકારનાં હોય છે. પણ તેની ચર્ચા શરૂ કરીએ તે પહેલાં ડહાપણ શબ્દનો ખરેખરો શો અર્થ થાય તે જોઈએ. ડહાપણ એટલે બુદ્ધિનો યોગ્ય ઉપયોગ. જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં યોગ્ય પ્રસંગે અને યોગ્ય પ્રમાણમાં બુદ્ધિ વપરાય તો તે વાપરનાર માણસ બુદ્ધિમાન ગણાય છે. જગતને છૂક કરી નાંખે એવો કોઈ માણસ પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે, અને માનવસમાજના મોટા ભાગનું કલ્યાણ થાય એવી રીતે પોતાની અક્કલનો ઉપયોગ કરે, તો તે માણસ અસાધારણ ગણાય, મહાન ગણાય. અડધાં ડાહ્યાં

પણ ઘણાં માણસો એવાં હોય છે કે જે પોતાની અક્કલનો ઉપયોગ અડધો કરે, અક્કલ પૂરેપૂરી વાપરે નહિ, અને કંઠાય વાપરે તો તેનો ઉપયોગ પૂરેપૂરો કરી શકે નહિ. કારણ કેટલાંક માણસ અધુરી કે અડધી અક્કલવાળાં જન્મથી જ હોય છે. તો કેટલાંક આજસ અને પ્રમાણથી અને વિચાર કર્યા વગર કામ કરવાની તેમની ટેવને લીધે અડધી અક્કલવાળાં રહી જાય છે અને એમનાં કામ પણ હંમેશાં અડધાં થવા પામે છે. એવા માણસ તમે બખ્તર

માં શાક લેવા મોકલો તો તે પોતાની શાકની ડોળી જ શાકવાળાને ત્યાં ભૂલી આવે, અને ઉલટું પોતાના રમાલ કે થોતી ચામાં બાંધીને શાક લાવે. કોઈને ત્યાં આવાં અડધાં ડહાપણવાળાં માણસને કંઈ સંદેશો કહેવા મોકલો તો એ અડધો સંદેશો આપે અને અડધો ખાઈ જાય.

પછમબુદ્ધિયાં

કેટલાંક માણસો પછમબુદ્ધિયાં આવે છે. આપણામાં કહેવત છે કે “અગમબુદ્ધિ વાણીઓ, પછમબુદ્ધિ બ્રહ્મ, તુર્તબુદ્ધિ તરકડો કે મારે મુકડો ધમ.” બ્રાહ્મણો પછમબુદ્ધિયા ગણાય છે. તેઓ બુદ્ધિમાન ખરા, વિચારવંત ખરા, વિદ્વાન અને સંસ્કારી ખરા, પણ એક પ્રસંગ કે વાત બની ગયા પછી તેમને પાછળથી રહીને રહીને શું કરવું જોઈતું હતું, શું રહી ગયું અને કેવી રીતે કામ લીધું હોત તો વધુ લાભ થાત, એ વાતો સુઝે.

એક ભ્રમ

પરંતુ ઉપલી કહેવત ઉપરથી એમ નથી સમજવાનું કે વાણીઓ એટલે હિંદુ ઓળી જે વાણીઆ નામક નાત આવે છે તેજ જ્ઞાતિનો એક માણસ; અથવા બ્રાહ્મણ એટલે ગણામાં જનોઈ ધારણ કરનાર કોઈ બ્રાહ્મણને પેટ અવતરેલું માનવ

પ્રાણી. કારણ એ કહેવતો જ્યારે જોડાય ત્યારે માણસોના ધંધા અને વ્યવસાય ધ્યાનમાં રાખીને જોડાય હતી; નહીં કે જન્મને ધ્યાનમાં લેધને. એટલે વાણીઆ એટલે વ્યાપારધંધો કરતો એવો એક સમાજનો વર્ગ, એજ અર્થ ધ્યાનમાં લેવાનો, પણ તે ગમે તે જાતનો કામનો કે ધર્મનો હોય. આ રીતે મુસ્લીમ કામનો વેપારી વર્ગ એ પણ વણિકની કક્ષામાં આવી જાય. સુધંદોરો અને કપડવંજ સાથુના ગોટા વેચનારો કાઠીવાળો બેઠોરો પણ વાણી આજ કહેવાય, કુકાને બેઠેલો પારસી પણ વાણીઆજ કહેવાય. તેમ આ દેશમાં રાજ સ્થાની કુમકપર છાતો કાઠી ચાલનારા, ઇન્તરકાર, આખર કરીને વેપારી બુદ્ધિવાળા ગોરાઓ પણ વાણીઆજ કહેવાય, અને હરેક પ્રજાની વેપારી કામ, જેમ હંમેશાં હોય છે તેમ, એ વેપારીઓ હંમેશાં અગમ બુદ્ધિના હોય છે. આગળથી બુદ્ધિ વાપરી ગણતરી કરી કામ ન કરે તો કદિ વેપલો કરી શકેજ નહી, પણ એ બુદ્ધિનો ઉપયોગ પોતાનાં સાધન અને પોતાનાં પીઠબળ પ્રમાણે કરે. નાની મૂંઝીથી શહેરમાં નાનકડું હાટડું માંડનાર નાનો કુકાનકાર પોતાની ગુંજશ પ્રમાણેની અગમ બુદ્ધિ વાપરે. જેઓ ને તેમની બળવાન સરકારોનાં શસ્ત્રસત્ર, અને નૌકાતું તેમ લશ્કરતું જે પીઠબળ હોય એમાં શ્રદ્ધા રાખનારા ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, અને અમેરિકાના વેપારી વાણીઆઓ અગમ બુદ્ધિ વાપરી, આખા દેશોના દેશોને ગુલામીની બેડીમાં, આર્થિક પરવશતાની જંજીરમાં જકડી લે. અને એમની કુમક મોટી હોવાથી

એ હમેશ ફાવેજ. એમનો નાશ એમના જેવાઓ મારફતજ થાય. જુઠા જુઠા દેશના શાહ સોદાગરો અરસપરસ હરિફાઈ કરવા લાગે ત્યારે આ શાહી વાણીઆઓના હાથ હેઠા પડે. અને એ ગોરા વેપારી વાણી આઓની અંદર અંદરની હરિફાઈને લીધેજ મોટાં મોટાં રાજ્યો એક બીજાની સામે યુદ્ધમાં ઉતરે, અને જગતમાં મહાયુદ્ધની નોખતો વાગે.

વિદ્વાનો અને ધર્મીઓ

બ્રાહ્મણ એટલે કે સમાજના વેપારધંધા કે ઉદ્યોગમાં નહી પડેલાં માનવો, જેમણે જીવનના અનુભવો મારફત નહી, પણ પુસ્તકોમાંથી જ્ઞાન મેળવ્યું હોય એવો સમાજનો વિદ્વાનવર્ગ ધર્મશુર જેવો લાગે. મુસ્લીમ સમાજના મૌલવીઓ અને સૈયદો, પારસીઓના ડસ્તુરો, ખ્રીસ્તીઓના પાદરીઓ તેમ પ્રોફેસરો, માર્સલરો વગેરે આ બ્રાહ્મણવર્ગમાં આવે છે. આ વર્ગોનાં માણસો જો વેપારમાં પડે તો તેઓ વાણીઆ જેવા અગમ બુદ્ધિનાં બની જાય છે. પણ વેપારમાં ન પડ્યા હોય તો વેપારમાં કોઈ પણ વાતની આગળથી ગણતરી કરવાની ટેવ હોતી નથી, અને તેથી કોઈ પ્રસંગ બની જતાં, કે કોઈ કામ પૂરું થઈ ગયા પણ શાન્ત ચિત્તે વિચાર કરતાં તેમને તેમતું પુસ્તકીયું જ્ઞાન મદદે આવે છે, અને પછીજ ઉંડા વિચારને પરિણામે ચોક્કસ સંજોગોમાં કેમ અને કેવી રીતે કામ કરવું જોઈતું હતું એ તેમને ખબર પડે. એમની બુદ્ધિ આથી હંમેશાં પાછળથીજ કામ કરે.

તરકડો

તરત બુદ્ધિ તરકડો એમ કહેવાય છે. પણ તેણે સામાને મુકડો મારવામાં બુદ્ધિનો ઉપયોગ કર્યો છે એમ ન કહેવાય. મુકડો મારવો એતું પરિણામ શું આવશે તેની ગણતરી કર્યા વગર એણે એ પગલું લીધેલું હોય છે. દરેક દેશનો લશ્કરી વર્ગ, શસ્ત્રબળ અને પશુબળ પર મુસ્તાફ રહેલો વર્ગ આ તરકડાની કક્ષામાં આવે છે. જગતના ઇતિહાસો તપાસશો તો માણસ જાતના અરસપરસના સંબંધમાં, પેલા પારસીઓ કહે તેમ, મોટામાં મોટા ભાંગરો વાટનારા આ તરકડા દેશનનો લશ્કરી વર્ગ હોય છે. એ વર્ગનેજ પોતાનાં હુશીયારો અને પોતાના પશુબળ પર એટલી હદ સુધીનો વિશ્વાસ હોય છે કે પોતાનાં પગલાંતું પરિણામ શું આવશે એ આ વર્ગ જોઈ શકતો નથી.

એક પૂણ્ડિક એક દ્વિતીયાંશ ડાહ્યાં

અક્ષ-બુદ્ધિ દરેક પ્રસંગમાં યોગ્ય પ્રમાણમાં વાપરવી જોઈએ. તેનો વધારે પડતો ઉપયોગ થાય તો પછી બકાટ થઈ જાય. કોઈકે ડાહ્યાં માણસો આગળથી ખરા ખર ગણતરી ન કરે, અને એમનામાં આત્મ વિશ્વાસ હંમેશા થયો હોય છે. કંઈ પણ કામ હાથમાં લેતાં જે માણસે કામ ઝોંપ્યું હોય તેની સૂચના કરતાં એ હુમ્મેશાં વધારે કામ કરે અને તેમાં ભાંગરો વાટે. વળી એક કામ કરવા મોકલ્યો હોય તો સાથે સાથે બીજું પણ કરી આવે, જે

કદાચ ન કરવા જેવું પણ હોય. આવાં માણસને ટપાલમાં નાંખવા પોસ્ટના કાગળો આપ્યા હોય તો પોતાની અક્ષલનો વધારે પડતો ઉપયોગ કરીને પોસ્ટ ઓફીસમાંથી ટપાલની ટીકીટ ચોટાડ્યા વિના પણ કાગળો નાંખી આવે, લઈ આવે. અને ટીકીટો થેર લેતો આવે અથવા કાગળ અને ટીકીટ છૂટાં છૂટાં ટપ્પામાં પથરાવી દે. રસોઈ કરવા એવાં કોઈ ડાહ્યાંને ખેસાડ્યો હોય તો તેમાં પણ પોતાનું માથું મારી ચોડતું ચોડ કરી નાંખે. આવી અક્ષલના ઓયમીરોના નમુનાઓ જાણવા હોય તો ‘ગુજરાતી’ પ્રેસે પ્રકટ કરેલો ‘મૂરખો’ જરૂર વાંચો. તમારી બુદ્ધિની પણ કસોટી થશે. પછી વાંચો ‘અતુરસીંગ’ એટલે તમારી બુદ્ધિ કુશાચ જેવી તીવ્ર ધારદાર થશે.

દૂધપાકમાં લીંબડો

એક માણસને કદી બનાવતાં સારી આવડતી અને કદીમાં મીઠો લીંબડો નાંખવાની તેમને હુમ્મેશાં ટેવ હતી. એક વખત નાતમાં તેમને રસોઈખાતાંનો ઉપરી બનાવ્યો તો આ મીસ્તરે ધૂનમાં ને ધૂનમાં કહીંની કદીમાં મીઠો લીંબડો પથરાવ્યો એટલુંજ નહીં પણ રસાકાર ચાકમાં પણ એ લીંબડાનાં પાન પથરાવ્યાં; તે ઉપરાંત બાકી રહ્યો હશે તે દૂધપાકની અંદર પણ મીઠો લીંબડો પથરાવ્યો, અને તે પણ એટલા વિપુલ પ્રમાણમાં કે જમનારાઓ સમજી જ ન શક્યા કે તેઓ કદી ખાય છે કે દૂધપાક.

વધારે કરે

કોઠડાણું માણસ કોઈ કિવચ કોઈની આજ્ઞા પ્રમાણે કામ કરી શકેજ નહિ. એ સ્વતંત્ર ધંધો કરતું હોય કે કોઈનું આશી ચાણું ન હોય તેવાંઓ અને બીજાઓ તો સુખી થાય, બાકી એ કોઈ આશીસમાં નોકરી કરતું હોય તો તેની પાસેથી કામ લેવામાં મેનેજર શેઠને બારે તકલીફ પડે, અને કોઈ વેપારીને મુદ્દાસર ટુંકો કાગળ લખવા આપ્યો હોય તો તેમાં પોતાની ફીલસુફી હાંકી સામે વાળો ચમકી જાય એવુંજ લખી નાંખે.

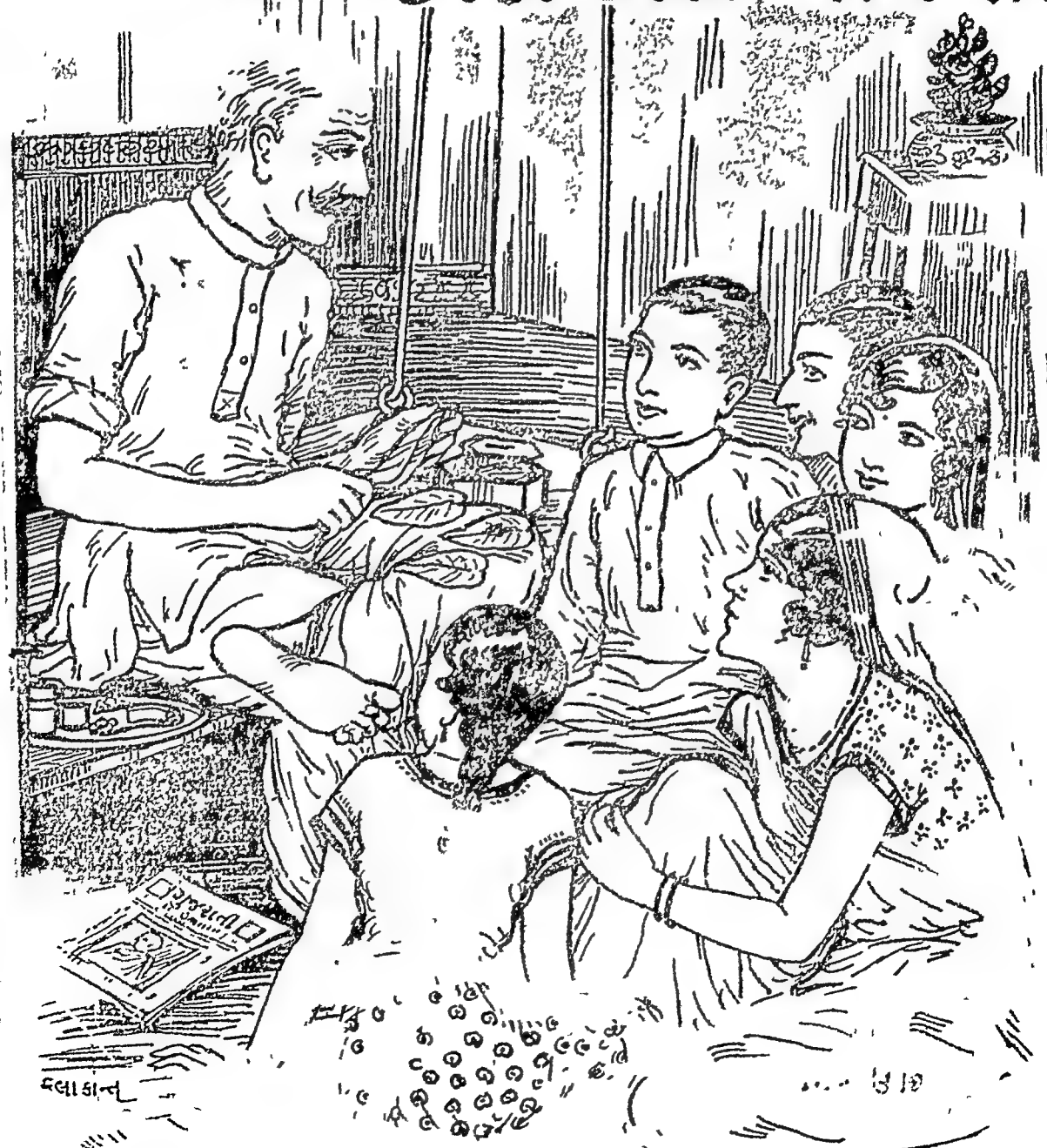
બર્નાડ્ શો જોવો

એક ચોક્કસ ઠાપાંમાં એક એવો કોઠડાણો લેખક નોકરીએ હતો. અધિપતિએ તેને બર્નાડ્ શોનો એક લેખ તરજુમો કરવા આપ્યો, તો બર્નાડ્ શોના લેખના બે એક પેરેગ્રાફ લખી બાકી આખા લેખમાં પોતાનું ડહાપણ નાખી દીધું અને તંત્રીએ એમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું તો તેણે ઠંડે કલેજે જવાબ આપ્યો કે, બર્નાડ્ શો અને મારા વિચાર સરખા છે. આતું નામ કોઈ ડહાપણની અવધિ !!

પાનકી પતિયાં!

કુચા!

છોટી છોટી બતિયાં!!

૧

મહાત્મા ગાંધીજીની ભીષણુ પ્રતિજ્ઞા છાપામાં વાંચી અમારા ભૂરાભાઈ પણ ભગરી ભેંસની માફક હાથમાં છાપા સાથે જ મારી ઓરડીમાં ધસી આવ્યા, અને ઉતાવળમાં ને ઉતાવળમાં એમના ચરણકમળ ઉજે દાંડીયાની ઠેસ મારા ચાના રકાખી અને પ્યાલાને લાગતા પ્યાલો ટેનીસ બોલની માફક ઉડીને ભીંતની જોડે અથડાયો, અને એ પ્યાલામાં ચાશ્પી જે ગરમાગરમ પ્રવાહી હતું તેનું મોટું પ્રમાણ તેમના જમણા પગનાં આંગળાં ઉપર પડતાં એ મીસ્તરનો પગ દાઝી જતાં “ઉછ ઉછ” કરતો એણે પગ ઉંચો લઈ લીધો અને એક પગે તેમણે તાણુતની પરીની માફક મારી આખી ઓરડીમાં નૃસનો આરંભ કર્યો. મારી ચા ઢાળી નાંખવા માટે મારો તેમને ગાલિપ્રદાન કરવાનો વિચાર હતો પણ તેમનું એ નવીન કોમીક સ્વરૂપ જોઈ હવામાં અદ્ધર ઉડી ગયો.

પણ ભલાની દુનીઆ છે જ ક્યાં? અને તેમાં પણ મારા પડોશી ભૂરાભાઈ અને ભલાઈની એ જો વચ્ચે બાર ગાઉનું છેડું છે. મારું પ્યાલું

ભીષ્મ પ્રતિશ્ઠા

સુઝે

મસ્ત ફરી

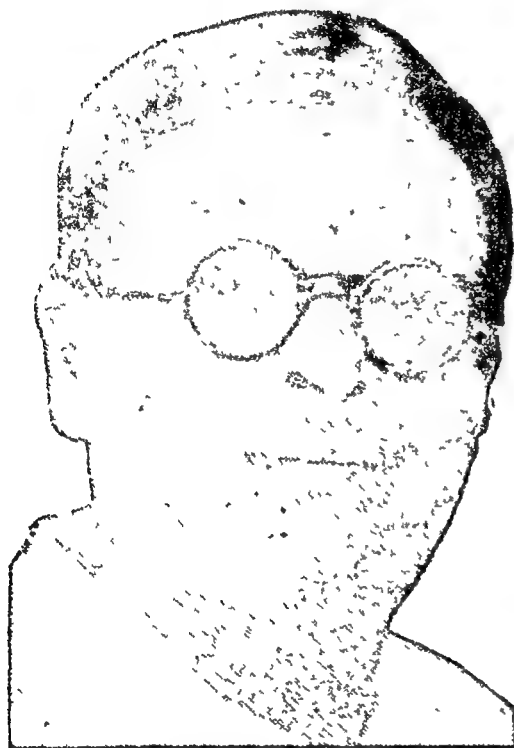

ફેડી નાંખ્યું અને આ ઢોળી નાંખ્યો, એ તો જાણે હિસાબમાં જ નહિ, પણ ઉપરથી ચોર કોટવાળને દડે તેમ, પોતાનો પગ દાઝ્યો તે માટે તે મારા પર ચીડાઈ ગયા અને એક ખુરશી પર બેસી જઈ, જમણા પગનાં આંગળાંને પંપાળતાં પંપાળતાં બોલ્યા કે, “ઓરડીની વચમાં બેસીને આ પીએ છે? આવડી મોટી ઓરડી છે તે એક બાજુ નથી બેસાતું? આવા સંપરમે દહાડે, રહેંટીઆ બારસની પ્રભાતે મારો ટાંટીઓ બાળ્યો.”

ભૂરાભાઈની નફટાઈ બેઠ, અત્યાર સુધી મહાપ્રયત્નથી દબાવી રાખેલો મારા મગજનો પિત્તો એકદમ ગરમ થઈને હાથથી ગયો. મેં નેણ ફેરવી ખૂંમ મારી કે, “ભૂરાભાઈ! તમે તો માણસ છો કે કાનસ? એક તો મારી ઓરડીમાં સવારના પહોરમાં વગર રજાએ મસ્તાન આપવાની માફક ધસી આવ્યા, મારો ખાસ રપેશીઅલ આ, જે મારા સ્વહસ્તે તૈયાર કરેલો તે ઢોળી નાંખ્યો, અને વધારામાં મારો ચાર આનાનો કપ ભાંગી નાંખ્યો અને ઉપરથી પાછો સ્વાખ કરો છો?”

“પણ મારો પગ દાઝ્યો તે?” ખુરશી પર બેઠાં પગનાં આંગળાં પંપાળતાં ભૂરાભાઈ બોલ્યા, અને ઉમેર્યું કે; “આ દાઝ્યો તે હવે મને

ફરફોલા પડશે; મારી ચામડી બહુ નાબુક છે, જોડાખી જરા સાંકડા હોય છે તો મને ડંખ પડી આવે છે. તારો તો એક ટંકનો ચા ઢોળાયો, પણ આ દાઝવાથી હું તો આઠ દહાડા હેરાન થઈશ. ” એ વિચિત્ર માણસે પોતાની દલીલ શરૂ કરી.

રા. મસ્ત ફકીર

“હેરાન થાવ તો ભોગ તમારા. તમારે પોતાને વાંકે તમે દાઝ્યા છો, તમને આંખ છે કે ફાંકા? ન દેખાતું હોય તો ચશ્માં પહેરો, પણ આમ લોકોના ધરમાં જઈ લાંગફેડ ના કરો. ” મેં કહ્યું.

“પણ તારે મને કહેવું તો જોઈતું હતું કે, અહીં ચા પડ્યો છે. ” ભૂરાભાઈ જેમનું નામ તેમણે પોતાનું નાકું છોડ્યું જ નહિં.

“તમે હડકાયાની માફક આંખો મીચીતે ધરમાં ધસી આવો, તો હું તમને ક્યાંથી ચેતવું? ” મેં કહ્યું.

અમારો વાર્તાલાપ ફાણુ જાણે કેટલોયે લાખો ચાલ્યો, પણ

ત્યાં તો, આ રીતે તો મિથ્યા સમય વ્યતીત થાય છે એ જોઈ ભૂરાભાઈ પોતે સમજી ગયા અને મારી જોડે વધુ ચર્ચામાં હિતરે તો તેને પોતાને જે વાત કરવી હતી તેની મજાહ ઉડી જાય. એ જોઈ તેમણે પોતેજ એ ચર્ચા બંધ કરી અને બોલ્યા કે: “જોની દોસ્ત ! પહેલા સગા તો પાડોશી; તેમાં પણ તું તો મારો પરમ મિત્ર છે. માળામાં રહેતા ખીજા બાકુતો તો મૂઢમતિ અને મહામૂખ શિરોમણિ છે. મારા જેવા વિદ્વાને તારા જેવાની મિત્ર તરીકે પસંદગી કરી હશે તેમાં કંઈક અર્થ હોવો જ જોઈએ. ”

તેમની વાત સાંભળી હું જે હવે તદ્દન શાંત થઈ ગયો હતો તે બોલ્યો કે: “ઓ મહાતુભાવ ! આપની મારા ઉપર જે મહત્તી કૃપા છે, અને આપ જે મને આપનો મિત્ર ગણો છો તે હું મારા અહોભાગ્ય સમજી છું. ફરમાવો ગુરૂદેવ ! આપની શી આજ્ઞા છે ?”

મારા ઉપલાં વચ્ચનોથી તડખૂચ જેવું ગોળ ને વિશાળ ભૂરાભાઈનું મુખારવિંદ હાસ્યની અનેક રેખાઓથી અંકિત થયું અને ફાટેલા દાડમ જેવું મોઢું ફગલાવી હસ્યા. ફેડેલી સોડાવોટરની બાટલીમાં જેમ ઉભરો આવે ને બાટલીની પ્રવાહમાં બુદ્ધબુદ્ધ આવી જેમ ગેસ બહાર નીકળે, તેમ ભૂરાભાઈના બન્ને ઓઠોમાંથી “હીહીહી” કરીને અદ્દહાસ્યનો ધ્વનિ બહાર પડ્યો અને એ હાસ્યની અસર તેમના આખા બદન પર છવાઈ રહી, અને તેમનું ગણપતિ જેવું મોઢું ગોળ અને વિશાળ પેટ ઉંચું નીચું થઈ રહ્યું.

આનંદ અને અજાયબીથી એ દ્રશ્ય હું જોઈ રહ્યો. સ્વસ્થ થયા પછી ભૂરાભાઈજ બોલ્યા કે, “દોસ્ત ! તેં આજ સવારનું છાપું વાંચ્યું ?”

“હા વાંચ્યું” મેં કહ્યું: “તેમાં ગંધીજીની પ્રતિજ્ઞાની વાત છે, પણ તેનું શું ?”

“એ જ મુદ્દાની વાત છે !” ભૂરાભાઈ બોલ્યા. “મેં પણ જ્યારથી બાપુજી અત્રનો લાગ કરે અને પોતાનો બીષણ નિર્ધાર અમલમાં મૂકે સારથી મેં પણ અપવાસ પાળવાનું નક્કી કર્યું છે.”

“ઓ પ્રભુ ! આ હું શું સાંભળી રહ્યો છું ? ભૂરાભાઈ અને તે પણ અપવાસ કરે ! ટૂંકે બારબાર લાડુ જમનારા અને ન્યાતના જમણ-માંથી લોટો ભરી ઘી તફડાવી લાવનારા, તમારા જેવા ભૂદેવો જે બાપુજીના પંથે પંથે ચાલી આવી રીતે ભોજન નહિ લેવાનો બીષણ નિર્ધાર કરશે તો જરૂર દાણાવાળાઓ, ઘીવાળાઓ, ગોળખાંડ વેચનારાઓ, અને પત્રાવળીઓ બનાવનારા ખીચારાઓ સ્વડી જશે, અને દેશમાં છતે અનાજે, મેઘ રાજની મહેર હોવા છતાં પણ સૂકા ફકાળ પડશે !”

“અરે દોસ્ત ! મરકરી છોડને,” ભૂરાભાઈએ જરા ચીડાઈને કહ્યું. “આવી ગંભીર બાબતમાં જ્યાં મહાત્માજીની-પ્રતિજ્ઞાથી નવે ખંડો ચમકી

ગયા છે, હાં તમે હસો છો અને આમ ડેકડી ઉડાવો છો તો તમે કયા નરકમાં પડશો ?”

“હું મહાત્માજીની મસ્કરી કર્યા કરું છું ?” મેં કહ્યું: “મારો કહેવાનો બાનાર્થ એ છે કે, આપ જેવા ભૂરાબાઈઓ અવળજનો ત્યાગ કરશો અને કદર અનલનવત વેશો ત્યારે દેશની શી પરિસ્થિતિ થશે તેનો ખ્યાલ કરું છું.”

“હવે બધી વાત જવા દો, ભુઓ, મારે તમારું શું કામ છે તે હું તમને કહું.” ભૂરાબાઈએ કહ્યું: “હું આજથી જ અપવાસ આદરું છું અને જ્યાં સુધી હિંદને સ્વરાજ નહિં મળે ત્યાં સુધી અનાજનો દાણો પણ મોંમાં નહિ નાંખવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે.”

“બહુ સારો નિશ્ચય છે,” મેં ઉભા થઈ ભૂરાબાઈનો ખરડો ડોકતાં કહ્યું.

“જુઓ, મારે તમારું એક કામ છે. મારા આ અપવાસની ખબર તમે મુંબઈના અને બહારના દરેકે દરેક જાપામાં આપો. જોઈએ તો મેંજો મારો ફોટો મોકલાવો અને મારા બીજાણી લાગતી પ્રભુ મારો અવાજ ન સાંભળે અને માળામાં જ મારી કોટડીને વિષે મારા દેહતું પતન થાય તો મુંબઈના સોનાપુરમાં મને અભિદાદુ દઈ, બની શકે તો મારા શખને મુંબઈથી અને ઘીથી બાળી, મારા દેહનાં અસ્થિ અને રાખને મારા કોષ સગાં માર્દિત કાશી મોકલી ત્યાં ગંગા નદીમાં પધરાવજો.”

“સાબાશ ભૂરાબાઈ! સાબાશ! તમે તો બધી તૈયારી આગળથી જ કરી રાખી છે. અન્નનો ત્યાગ કરવા માગો છો એટલુંજ નહિ, પણ સાથે દેહનો પણ ત્યાગ કરવા પહેલેથીજ ઉત્સુક છો અને ભૂખથી દૂકાણી-આની માફક તરફડી તમારો પ્રાણ આ તમારા ચરબીદાર અથાણાની અરણી જેવા બદનમાંથી ઉડી જાય ત્યારે એ બદનની શી વ્યવસ્થા કરવી એ સૂચના પણ તમે મૂકી જાવ છો! તમારા હાડકાં ગંગાજીમાં નાંખવાની વ્યવસ્થા તો કાશી સુધીના આવવાજવાના ગાડીબાડાના પૈસા મૂકી જાવ તો બની શકે એમ છે; પણ સુખડ અને ઘીથી ચેહમાં બળવાની તમે વાત કરો છો, તો સુખડ અને ઘી કાણ આપશે, તમારો બાપ ?”

“મારો મુદ્દો સમજ્યા વગર જ તું નકામી ખડખડ કરે છે.” ભૂરાભાઈ દુર્વાસા મુનિની માફક તપી ગયા અને બોલ્યા કે; “મારા નિશ્ચયની વાત જાહેર જાપામાં તું જાપાવ અને તું પોતે જ જોઈશ કે મારી બીજમ પ્રતિજ્ઞાની જનતા ઉપર, મારી નાત ઉપર, દેશમાં બેઠેલા મારા ડોસાડગરાં ઉપર, મારા સસરા ઉપર અને આજ પચીસ પચીસ વરસ થયાં, મારો પગાર નહિ વધારનાર મારા શંખ અને મખખીચુસ પારસી શેઠીઆ પર શી અસર થાય છે તે. સુખડ સુખડ શું કરે છે ? મારી આખી મોદકીઆ આલ્મશોની નાત ભેગી થઈ મને બે ગાડાં સુખડથી બાળશે, તે જીવતો રહીશ ત્યાં સુધી, અડોશીપડોશી તો શું, પણ જે જે માફ લખાણ જાપામાં વાંચશે, તે તે મારા દર્શને પંધારશે, અને મારા ચરણમાં દ્રવ્ય મૂકી માફ સ્વાગત કરશે, અને ન કરે નારાયણ અને હું ગુજરી જાઉં તો દેશ માટે દેહત્યાગ કરનારા દેશભક્તોની સંક્રમાં ખીરાજવા મારા પ્યારા વતન માટે શહીદ થઈ હું સ્વર્ગે સંચરીશ.”

X

X

X

X

ભૂરાભાઈએ આ પ્રમાણે અનશનવ્રતની પ્રતિજ્ઞા લીધી, અને તેને લગતી જાહેરાત મેં જરા મીઠુંમરચું લક્ષરાવી જાહેર જાપામાં આપી દીધી. જે કે ભૂરાભાઈનો અખતરો મને મુખાંધભરેલો લાગતો હતો અને ગાંધીજીની નકલ કરી એ હાલી નીકળ્યા છે, એમ હું જાણતો હતો, છતાં મારા જૂના પડોશીને જાહેર પ્રજાની નજરમાં સારામાં સારી રીતે રજુ કરવાનો મેં ઠરાવ કર્યો હતો, અને લોકોનું એના તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચાય તે માટે એમનો ફોટોગ્રાફ પણ મેં જાપામાં આપ્યો હતો.

૨ ભૂરાભાઈની અકળામણ

બે દિવસ પછી મુંબઈ અને બહારગામના દરેક જાપામાં ભૂરાભાઈનો ફોટોગ્રાફ અને તેમના અનશનવ્રતના ખબર જાપાયા.

પણ જે દિવસે એ ખબર જાપાયા તે દિવસે ભૂરાભાઈ મારી રૂમમાં ચીઢાએલા અને ઉશ્કેરાયેલા ધસી આવ્યા, અને જાણું બતાવી બોલ્યા કે; “જાપામાં આ તે શું બૂંસી માર્યું છે ? તે એમ શા માટે લખી માર્યું કે, હું પાણી પણ નથી પીવાનો; એમ કરું તો હું બે ચાર દહાડામાં જ રામ-શરણ થઈ જાઉં.”

“જલ્દી ગુજરાતનો તો તમારો ધરાદો જ છે,” મેં કહ્યું, “તો પછી બ્રમ શેના મારો છો.”

“અરે! તું મારો મુદ્દો સમજ્યો નથી. તું ગુજરાતી નથી અને કાઠીઆવાડી છો, એટલે જ મારા વ્રતનું રહસ્ય સમજ્યો નથી, અને બધું ઉંધું ઉંધું લખી તેં તો મારી રેવડી દાણાદાણુ કરી નાંખી છે.”

“કાઠીઆવાડ ગુજરાતનો પ્રાંતિક બેદભાવ તું શાનો વચમાં લાવે છે?” મેં જરા ચીઢાધને કહ્યું: “તેં મને વાત કરી અને મેં છાપામાં છપાવી.”

“અરે, મેં શું કહ્યું હતું, તે તો યાદ કર,” ભૂરાભાઈ ચીઢાધને બોલ્યા.

“તમે એમ બોલ્યા હતા કે જ્યાં સુધી હિન્દને સ્વરાજ ન મળે ત્યાં સુધી તમે અપવાસ કરશો.”

“અરે, નહિ, અપવાસની વાત જ ક્યાં હતી?” મેં તો એમ કહ્યું હતું કે, “જ્યાં સુધી હિન્દને સ્વરાજ નહિ મળે ત્યાં સુધી હું અત્રનો દાણો મોઢામાં નહિ નાંખું.”

“પણ એ તો એ જ થયું ને! અત્ર ન ખાવું અને ઉપવાસ કરવો એ બન્ને એકતું એકજ કને?” મેં જવાબ આપ્યો.

“શાતું એકતું એક જ? આવડો મોટો થયો છતાં ગુજરાતી ભાષાનો અર્થ નથી સમજતો! અનાજ એટલે કે જે ખેતરમાં પાકે તે, ચોખા, દાળ, બાજરા, ઘઉં, કઠોળ વિગેરે. એ અનાજના ખાદ્ય પદાર્થો, જેવા કે દાળ, ભાત, રોટલી, શાક એ હું નહોતો લેવાનો, તેને બદલે દૂધ લેવાનો હતો. અને તેં તો એવો છબરડો વાળ્યો છે કે, મારાથી પાણી પણ ન લેવાય.”

ભૂરાભાઈની આ વાત સાંભળી, મને હસવું પણ આવ્યું અને મારો મીઠાજ પણ ગયો. મેં તેમની સામે નેણ કાઢી કહ્યું કે; “શું, ત્યારે તમે આવી રીતે એક ખોટું વ્રત લઈ જાહેર પ્રજાને ઠગવા માગતા હતા?”

“ઠગવાની વાત ક્યાં છે, લોકો ક્યાં મારે ઘેર જોવા આવવાના હતા?”

“એમ હો તો લોને હું જ ફરીથી છાપામાં લખી મોકલું કે ‘શ્રીમાન ભૂરાભાઈનું અનશનવ્રત દૂધવાળું વ્રત છે.’ એ નામદાર અનાજ નહિ ખાય, પણ તેને બદલે, દૂધ, દહીં, ખાસુંદી, અને શ્રીખંડ પર જ બાકીનું જીવન વ્યતીત કરવાના છે.”

“અરે, હવે ખુલાસો આપીએ તો ઉલ્લુ કહેવાઈએ. હવે મારે શું કરવું?” ભૂરાભાઈએ પૂછ્યું.

“હવે તો મુંગા મુંગા અપવાસ જ આદરો, બીજો ઉપાય જ નથી, જોઈએ તો પાણી લેજો. આ આપણા માળામાં દરેકે દરેક ખોલીમાં આ છાપા પહોંચી ગયા હશે, હવે પલાળ્યું તો ખરોખર મુંડાવો. તમારી ઓરડીમાં જઈ, મૃગચર્મ પાથરી, હાથમાં માળા લઈ, પક્ષાસન વાળી બેસો અને માળા ફેરવવા મંડો. માળાના ભાડુતો તમને ધન્યવાદ આપવા આવે ત્યારે મોંઢું ઠાવકું રાખી ખરોખર રીતસર વાત કરજો!” મેં ઠાવકી રીતે સલાહ આપી.

“અરે, કાંઈ બીજો રસ્તો? એક પ્યાલો આ તો આપ.” ભૂરાભાઈએ કાલાવાલા કરતાં કહ્યું.

“હવે કંઈ જ નહિ; આપુછની વાંસે અનશન વ્રત લેવા હાલી નીકળ્યા હતા, તો હવે આદ્યું” તે પૂરું કરો. તમને પાણી પણ હું નહિ પીવા દઉં, અને સાંજે બહુ તરસ્યા થશે તો અને છાપામાં આવેલી ખબરતું તમારે માન રાખવું હોય તો અમે બધા ભાડુતો ખુબ આગ્રહ કરીએ ત્યારેજ તમારે પાણી પીવું.”

X X X X

ભૂરાભાઈ પણ હુશીયારી કરતા આખા દસાઈ ગયા હતા. માળાના બીજા ભાડુતો ધીમે ધીમે તેમની ખોલી આગળ જમા થવા લાગ્યા અને ભૂરાભાઈ ગમે તેવા લુચ્ચા, ઢંગધડા વગરના માણસ હતા છતાં પણ ડોળી અને દંભી તો ન હતાજ. એટલે મારી સ્વયંના એકદમ માન્ય કરી, પોતાની રૂમમાં જઈ આગલા ખંડમાં મૃગચર્મ પાથરી, પક્ષાસન વાળી બેઠા. એક પછી એક ભાડુત આવી ભૂરાભાઈને તેમની બીજા પ્રતિજ્ઞા માટે ધન્યવાદ આપતા, ત્યારે ભૂરાભાઈ ઠાવકું મોંઢું કરી જવાબ આપતા કે, “પ્રભુનો આદેશ મને મળ્યો, એ મારે માન્યે જ છૂટકો. મને તો આતમજ્યોત જાગી. મારા દેશને માટે આ મારા દેહનું હું બલિદાન આપવા માગું છું.”

તેઓ આવા શબ્દો એવા એકટીંગથી બોલતા કે સાંભળનારાઓ તાબુબ થઈ જતા, અને કેટલાકોને તો પૂજ્યભાવની વૃત્તિ તેમના તરફ વળવા

લાગી હતી, ખીજ એક બે પાડોશીઓને વિશ્વાસમાં લઈ મેં ભૂરાભાઈની ખોડ ભૂલાવવા ઓછામાં ઓછા આઠ દસ દિવસ તેને ખરેખરો ભૂખે મારવાનો અને માત્ર પાણી શિવાય કંઈ નહિં લેવા દેવાનો ઠરાવ કર્યો હતો.

મને અને ભૂરાભાઈને સારી પેઠે ઓળખતા એક ડાકટરને દૂરથી ભૂરાભાઈનું 'અદન બતાડી મેં પૂછી લીધું' હતું કે, 'આ માનવ પ્રાણી ગુજરી ન જાય, તેમ કેટલા દિવસ ભૂખ્યું રહી શકે?' ડાકટરે જવાબ આપેલો કે, 'એના જેવું મોટી ફાંદ અને ચરખીવાળું માણસ સહજમાં પચીસ ત્રીસ દિવસ કાઠી નાંખે ને કદાચ પીસ્તાળીશ દિવસ ખી કહાડે.' ડાકટર પાસેથી આટલી ખબર મળ્યા પછી મને અને ખીજ પાડોશીઓને નિરાંત વળી, અને અમે બધાંએ ભેગા મળીને ઠરાવ કર્યો, કે પચીસ દિવસ તો નહિ. પણ પંદર દિવસ તો જરૂર એને ખરેખરો ભૂખ્યો જ મારવો.

૩ લોજમાં સ્વાગત

સવારમાં તેના રૂમમાં તેને ધન્યવાદ આપવા આવેલા માણસો વિદાય થતાં ભૂરો અંદરના રૂમમાં જઈ શાકના સીકામાંથી કાકડી ખાવાનો પ્રયાસ કરતો હતો, ત્યાં મેં અને વાલજીભાઈ કરીને એક ખીજ પડોશીએ તેના હાથમાંથી કાકડી ઝૂંટવી લીધી અને અમે બન્નેએ તેને પાંખડામાંથી પકડી, બહારના રૂમમાં પાથરેલા મૃગચર્મ પર પરાણે બેસાડ્યો. એટલામાં ખીજ બે ત્રણ ભાકૂતો ભૂરાભાઈની ખબર કાઠના આવી પહોંચતાં, એ ભાઈને પોતાનું નાક જળવવા મુંગા મુંગા અપવાસ અને અનશનવ્રતની ડાહી ડાહી વાતો કરવી પડી અને ભૂરાભાઈ એવી રીતે વાતોમાં રોકા-એલા હતા ત્યાં એમના ઘરમાંથી ચોખા, ઘઉં, બાજરો, દાળ, ઘી, ગોળ જે કંઈ હતું તે અમે અમારે ત્યાં ઉપાડી ગયા. ભૂરાભાઈને એક સગો એક મહીના પહેલાં તેમની સાથે તેમની ખેલીમાં રહેતો હતો, તેના વખતમાં આ બધી વસ્તુઓ વસાવવામાં આવી હતી. પણ એ સગો દેશમાં ગયા પછી ભૂરાભાઈ અમારી સાથે લોજમાં જમવા આવતા હતા. અમે બધાંએ લોજમાં જવાની તૈયારી કરવા માંડી. ભૂરાભાઈ પણ તૈયાર થયા અને અમારી સાથે લોજમાં પધાર્યા. તેણે અમને રસ્તામાં ઘણાં કાલાવાલા કરવા માંડ્યા, કે મહેરબાની કરીને એક બે પ્યાલા દૂધ પીવા દો. મેં ચોખ્ખી ના પાડી.

ભૂરાભાઈ રોવા જેવા થઈ ગયા, અને કરગરીને બોલ્યા કે, “રાજ લાડુ અને મિષ્ટાન્ન ઉઠાવનાર હું અપવાસ નહિ કરી શકું, જોઈએ તો છાપામાં આવેલી બધી ખબર પાછી ખેંચી લ્યો, અમે ખુલાસો કરો કે બધી મશ્કરી જ હતી. પણ ભાઈસાગ્ર મને દૂધ તો પીવાજ દો.”

“બીલકુલ બને નહિ, અમે તારા દોસ્ત, તારા પડોશી, હવે તો અમારું નાક જાય. છાપામાં તારા અનશ્નનવ્રતને લીધે આપણો માળો પણ જાહેરમાં આવ્યો છે, અને બીજું નહિં તો આપણા માળાની આખરને ખાતર પણ તારે આ વ્રત છેવટ સુધી પાળવું જ જોઈએ, અને નહિં પાળીશ તો અમે તારી પાસે પરાણે પળાવીશું.”

“અરે મારા લોજના પ્રેસા જશે.” ભૂરાએ અમારું ધ્યાન ખેંચ્યું.

“કંઈ નહિ. તે હું મજરે આપીશ,” વાલજીએ જવાબ આપ્યો.

“ખોરાક વગર હું નબળો થઈ જઈશ અને મારો દેહ દુર્બળ થઈ જશે, તો ઓરીસમાં હું કામ પણ નહિં કરી શકું અને શેઠ મને જે કહેવાય તે શ્રોણ યાને પાણીયું આપશે.”

“એ બાબતની તું ચિંતા ના કર,” વાલજી જે તેની ઓરીસમાં જ કામ કરતો હતો તેણે કહ્યું: “હું મેનેજરને સમજાવી લઈશ અને શેઠને પણ વાત કરીશ.”

“પણ આહાર વિનાનો હું અશક્ત બનતાં ચાલી નહિ શકું તેનું કંઈ ?” ભૂરાએ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો.

અમારી હાજરજવાબીથી ભૂરો ખીચારો અવાચક જ થઈ ગયો. અને ‘ઠીક ચારે તમે ત્યાં જઈ આવો હું અહિં બેઠો છું’ એમ બોલી લોજવાળા મકાનના ઓટલાપર આવેલા એક બાંકડાપર બેઠો. પણ થોડી વારે અમે જેવા ભાણુંપર બેસવા જઈએ તેવા એ ગત વાપરી લોજના મેનેજરની ટેબલ આગળ આવી બેઠો. એની ઘાનત અમને ખબર ન પડે તે રીતે પીરસનારા છોકરા પાસેથી દૂધનો પ્યાલો મંગાવી ગટગટાવી જવાની હતી. પણ અમે પહેલેથી જ લોજમાં વાતાવરણ તૈયાર કરી નાખ્યું હતું.

જેવા જુરાભાઈ મેનેજરની દેખણ આગળ આવ્યા કે, તરતજ મેને-
જરે ઉભા થઈ તેમનો સત્કાર કર્યો અને બોલ્યો કે, “અહો, જુરાભાઈ !
તમે તો જખર’ મત લીધું. અમારી લોજનું પશુ જનતામાં માન વધાયું.”
ટૂંકે બાવીશ બાવીશ રોકડી જમનારા એવા જે તમે તેણે અત્ર તો શું
જળ પશુ હોયું. એ સંજોગો હું તો આશ્ચર્યમાં દૂબી ગયો હતો.
જળ તો તમે શર કરો. બાપુજી પશુ જળ તો પીએ છે, અંદર ચાલો, જમ-
નારાઓ તમારાં દર્જન કરવાને આતુર છે.” એમ બોલી ખભામાંથી પકડી
લોજનો મેનેજર જુરાભાઈને અંદર મસડી લાવ્યો. અમો બધાએ ‘જુરા-
ભાઈની જો’ બોલવી.

લોજમાં તે દિવસે જુરાભાઈને લાવતું મિષ્ટાન્ન, શિખંડપૂરી,
ખમણદોહળાં અને વાલની દાળ હતી. હું ને વાલજી તેની સામે જોઈ
ટેસથી મુસ્કારા મારી કઠી પીતા હતા અને દાયમાં ખમણદોહળું પકડી
જુરાભાઈને બતાવી કહેતા હતા કે, “જુરાભાઈ, દોહળાં આજે બહુ જ
સરસ થયાં છે. ખટાશ અને તીખાશ તમને આવે એવીજ છે. ચાર પાંચ
દિવસ અનશનમત પાછળથી લીધું હોત તો કેવી મજા પડતે? તમે
પણ આજે બેગા જમવા બેસી સ્વાદ ચાખત. પણ મગર, અફસોસ !
તમે તો મહા બીપણ્ય એવું અનશનમત લીધું છે, એટલે અમે લાચાર છીએ.”

અમારી મસ્કરી અને ઠૂઠાથી જુરાભાઈનું મોંદું કટાણું થઈ જવાની
અણીપર હતું. પણ મહા મુસ્કેલીએ તેમણે પોતાનો ચહેરો શાંત રાખ્યો,
કારણ કે લોજના મેનેજર, અને બીજા જમનારાઓ તરફથી તેમના
ગળામાં કીર્તિની વરમાળા પરાણે આરોપાર્થ ગઈ હતી.

જુરાભાઈનું પણ જોઈ લોજના મેનેજરે, એમના પાસના બાકીના
દિવસોના પૈસા બધાના દેખતાં રોકડા આપી દઈ, પોતાની ઉદારતાનું
પ્રદર્શન કરાવ્યું હતું.

૪ જુરાભાઈની અફસોસ

લોજમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી; અમારાથી છટકી કાઢ હોટલમાં
જઈ નાસ્તો કરી આવવાની જુરાભાઈની ઘાનત હતી. લોજમાંથી નીચે
ઉતરતાં જ, પાંખડાંમાંથી પકડી વિકટોરીઆમાં નાખી અમે તેને સીધો

ઔશીસમાજ તેની ખુરસી ઉપર પધરાવી દીધો, અને ઔશીસના બટ્ટા પાસેથી ચા મંગાવવાનો વિચાર કર્યો તે પહેલાં જ, ખૂમાખૂમ કરી, હોહા કરી, અમે ભૂરાભાઈના અનશનવ્રતની વાત આખી ઔશીસમાં જાહેર કરી દીધી. બધા કલાકોં ભૂરાભાઈને ધન્યવાદ આપવા તેમની ટેબલની આગળ જમા થયા. ઔશીસના મેનેજર મી. રૂસ્તમજી લીલાઉવાળા જે પાકા નેશનાલીસ્ટ હતા અને ગાંધીજી તરફ પૂજ્યભાવ ધરાવતા હતા તેમના કાને ભૂરાભાઈની બીજણુ પ્રતિજ્ઞાની વાત પડતાં તેઓ એમ્બરમાથી બહાર આવી, ભૂરાભાઈને ધન્યવાદ આપી બોલ્યા કે, “હલ્લો, મી. ભૂરાભાઈ ! હું ધનોજ ખુશી છોયોજ. ટમેળી ગાંધી માફક ધનોજ મળતો રેઝયોલ્યુશન કર્યોજ. ખુદા ટમને ટન્દોરસ્ટી બક્ષે અને ટમેળી ટમારા ઉપવાસ પુરા કરી ટમારૂં પન રાખો.”

“પણ એવણે તો દેશને સ્વરાજ ન મળે ત્યાં સુધી અપવાસ કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે,” વાલજીએ કહ્યું.

“માર્ચા ઠાર, અરે ! એવરો મોટો નિશચય કર્યો હશે, તો ટો એવન ગુજરી જશે,” રૂસ્તમજી બોલ્યા.

“નહિ, એટલા બધા અપવાસ અમે નહિ કરવા દઇએ. બહુ બહુ તો ખાસસા એક મહીના સુધીજ અમે એને બૂખ્યા રહેવા દઇશું” વાલજીએ કહ્યું. વળી પાછી લાગ જોઇને તેણે સોગડી મારી કે; “રૂસ્તમજી ! એક વિનંતી કરવાની; ભૂરાભાઈ અપવાસ અને કામ એ બે સાથે ન કરી શકે, તો તમે એને એક મહીનાની રજા ચઢતે પગારે ઘેર બેઠાં આપો તો એમને જરા વધુ સવડ થાય.”

“ઓહ ! ગનીજ ખુશીથી; હું આજે જ જહાંગીરજી શેઠ આવસે એટલે તેમની જોડે વાત કરી નાખીસ-ભૂરાભાઈ જેવું માણસ અને તેખી વળી આપણી ઔશીસમાં ! અને વળી આવું તે સાઈં કામ કરે ! આપણે તો એમના માટે ધનું જ મગરૂર થવું જોઇએ,” રૂસ્તમજીએ કહ્યું.

ભૂરાભાઈનું મોઢું જોવા જેવું થઇ ગયું હતું. બૂખથી એમને બગાંસા આવતા હતા. અને એ તદ્દન થાકી ગયેલા લાગતા હતા અને તેથી તેનું કામ વાલજીએ ઉપાડી લીધું.

બપોરે જહાંગીરજી શેઠ ઑફીસમાં આવતાં રસ્તમજીએ તેમને ભૂરા-ભાઈની વાત કરી. જહાંગીરજી શેઠ યુરોપ, અમેરીકા જઈ આવેલા, તદ્દન જૂદી જ ખોપરીના માણસ હતા, તે તો ભૂરાભાઈના અનશનવતની વાત સાંભળી તરત જ ખડખડાટ હસી પડ્યા અને બોલ્યા કે; રસ્તમ! તું અજીબી જીવનને સમજાવ, ટદ્દન ઘીની બત્તી જેવો તો છે; અને આવા આકરા સોગન તે સાને લઈ મૂદો ?”

પણ મીઠો ભૂરા ટમારે તીશમે દારે સાળમાળ થઈ કામપર્યવહી જલું પરસે. વય-માં ગુજરી જવાની હું ટમને ખાસ મના કરું છું. જહાંગીર શેઠે ભૂરા તરફ ફરીને કહ્યું.

બહાર બેઠા બેઠા જહાંગીરજી શેઠના શબ્દો સાંભળી ભૂરાભાઈ મનમાં ધમ્મતા હતા કે, ‘ખુદા કરે અને મોટા શેઠ કડક રહે, મને અપવાસ કરવાની મના કરે અને અપવાસ હું તાપડતોય ન છોડું, તો મને નોકરીમાંથી તુરતાતરત પાણીચું આપવાની ધમકી આપે તો બહુ જ સારું; કે જેથી હું મારા દુષ્ટ દોસ્તો અને પડોશીઓના સકંજામાંથી છુટું. એ લોદ્ધાએ મને છતી નોકરીએ, મુંબઈ ગામમાં છતાં લોખે અને હોટલોએ, મને ભૂખ્યો રાખી મારી નાંખવાનો ઠરાવ કર્યો લાગે છે.’ જેવા ભૂરાભાઈ આમ મનસુઓ કરી ઉભા થઈ પોતે જ એમ્પરમાં મોટા શેઠ આગળ ધસી ગયા અને એમને અપવાસની આપત્તિમાંથી છોડવે એવી વિનંતિ કરવા જાય છે ત્યાં તો એમ્પરમાં ચક્કર ઉંધું ફરી ગયું. મેનેજર મી. રસ્તમજી લીલાઉંવાળાએ, ભૂરાભાઈના દૃઢ નિશ્ચયની ખૂબ ખૂબ તારીફ કરી, મોટા શેઠને તેમને ચઢતે પગારે એક માસની રજા આપવા વિનંતી કરી અને મોટા શેઠે પણ મેનેજરના શબ્દોનું માન રાખી કહ્યું કે:

“રસ્તમજી! ટમો કહેતા હો. ટો બેલાશક એવન એક મહીનો ભલે ગેર રહે, પન એવનના કામનું શું?”

“મી. વાલજી તેટલો વખત ભૂરાભાઈનું કામ ઉપાડી લેશે.” રસ્તમજીએ જવાબ આપ્યો.

“ટો મને કંઈ વાંધો નથી.” જહાંગીરજી શેઠ બોલ્યા, અને ઉમેર્યું કે; “એવણુ ભૂરાભાઈને ઘેરે એકલા સોહવાટું ન હોય, ટો બેલાશક ઓપીસમાં આવી ધઝીએર પર પડી રહે. કાંઈ એમને ડીસ્ટર્બ નહીં કરે. પણ મી. ભૂરા ટમારે તીશમે દારે સાબ્જમાબ્જ થઈ કામપર ચઢી જવું પરશે. વચમાં ગુજરી જવાની હું ટમને ખાસ મના કરું છું.” જહાંગીર શેઠે ભૂરા તરફ ફરીને કહ્યું.

જહાંગીરજી શેઠના આ શબ્દો સાંભળી ભૂરાને લાગ્યું કે મારો મૃત્યુ થઈ હવે ચોક્કસ વાગી ચૂક્યો છે.

૫ ભજનમંડળીમાં ભૂરાભાઈ

એ ત્રણ દિવસ ભૂરાને ખોરાકથી અજાણો રાખવામાં મને અને વાલજીને બારે મુસ્કેલી નડી. પહેલે દિવસે ત્રિકોટરીઆમાં ઓપીસથી ઘેર લાવતાં એ નાના છોકરાની માફક ખાવા માટે કળઓ કરતો હતો. એ

પરમજી બૂરીયાને અને બજનમાંડગીમાં કાંઈ ગયા, આખી રાત બજન ચાલ્યું અને તેણે ત્યાગન કરવા મારા ખીસામાંથી દેવગી રમાત્ર માગે તુરના પદ આમળ પાવરી તેમાં એક રૂપીઓ મૂક્યો. તુરે પૈસાને બહુ લાગરે દેતા, તેમ જોઈ જુના ખુસી થઈ ગયા, અને બજનમાં આવતા પીળા માખડીઓ પદ, દ્રાઈએ રૂપીઓ, દ્રાઈએ અર્પો, દ્રાઈએ પાવરી, દેહરે જે સાવા, દેહરે યુ, એમ નાંખતાં કુતે રૂપીઆ ચાલીશ રેર નાના મન પાછા જેટલી રકમ મેળી થઈ. સવારે પાંચ વાગે અમે ર પહેર્યા. બૂરીયા તો મુઠાં જોઈ થઈ મળેલો દતો. તેને ખલામાંથી પટ્ટી અને ડોલો કપો, જે નાલી પાનુ શકતા ન હતો. પેલા બેળા યએલા રૂપીઆ નારાઈ છે, એમ તેને ખાતો આપતાં અને પેલા રમાત્રમાં તેના કાન ચારણ ખરાડાવાનાં, કાનુ નમે રૂપીવી તેના ટાંડીઆમાં એવું તો જોર આપ્યું કે જે રમાત્ર અમારૂં લાઈમાંથી જંટી લઈ, સડસડાટ પોતાના મેર તોડી આવી ગયો.

૬ બૂરાવાઈને થયેલા હાન

ખીરે દિવસ સવારે તો બૂરીયાના સસરા તેની વહુને લઈને આવી પહેર્યા, અને ખપારે તેના આપા આવ્યા. અમે પહેલેથી જો બધાંને મેલી નાના મહાત્તા હીલા દલી છે; “બૂરીયાએ ખરેખરી બીજમપ્રતિજ્ઞા લીધી છે, આપણું માજસ અપવાસ કરે, ત્યારે જેમ જેમ દિવસો જાય તેમ તેમ બેઠું પોતું પડતું જાય, અને એને ખોરાકની અહુ મદદ થાય, અને જો કદાચ ખોરાક ખાય તો તરત જ શુજરી જાય, તો જો એ કદાચ રહે, કૂટે, કે નાચે તો પણ તમારે એને કંઈ પણ ખાવા ના દેવું. ફક્ત પાણી જ માગે તો આપવું.”

અત્યંત, બૂરાવું કરજ દાળવા અને ખીછ રીતે તેને જનસમાજમાં પૂજાવવા અમે તેને ત્યાં સવાર, સાંજ અને રાતના બજનપાટીઓ ગોઠવી હતી અને ખપારના આજુબાજુની ચાલનાં ભેરાંઓ તેનાં દર્શને આવતાં, અને જુરા મહાત્માનાં દર્શન કરી પાવન ચતાં તેમ જ તેના ચરણ આગળ પાછ, પૈસો કે રૂપીઓ મૂકી જતાં. એક દહાડો તો અમે સાંજને વખતે જુરાને પાલખીમાં નાખી તેનો વરઘોડો કાઢ્યો અને ખાસ ત્રીજ ભોધન

વાડામાં જ્યાં તેમની ન્યાતજ્ઞતાનાં માણસો વસે છે ત્યાં વરધોડો અર્થે કલાક ઉભો રાખી, ખુબ બેન્ડ વગડાવ્યાં; કે ભૂરાભાઈના નાતીલાઓ જાણે કે, આપણી નાતમાં પણ એક રતન પાક્યું છે.

×

×

×

×

પાંચ દહાડાના અપવાસમાં તો વીની જરણી જેવો ભૂરો સ્વકા વાંસડા જેવો બની ગયો. તેનાં ડાયાં બેસી ગયાં, પેટની દાંડ અંદર ઉતરી ગઈ. ઉભો થતો ત્યારે એને ચક્કર આવતાં. હવે એને ખોરાકની રુચિ થતી નહિ, અને એનાં દર્શને આવતા માણસો આગળ પહેલાં જે ખોટો દેખાવ કરવો પડતો હતો તેને બદલે હવે સાચો દેખાવ દેખાતો હતો, જાણે આત્મજ્ઞ્યોત પ્રકટી હોય, તેમ માંદી બકરી જેવો અવાજ ડાઠી એ ડાઠી, ડાઠી વાતો કરતો.

છઠ્ઠે દહાડે અમારા ડાક્ટર મિત્રે અમેને જાણુમાં ખોલાવી કહ્યું કે, “આજથી હવે ભૂરાને ખોરાક આપવા માંડજો, અને શરૂઆતમાં તો મોસંખીતો રસ જ આપજો; પછી તેનો ડોઝ વધારજો. આવતી કાલે તેને ઘાશ આપજો. અને ધીમે ધીમે જ ખોરાક વધારવાનું રાખજો. એને હવે આખો દહાડો સૂવાડી રાખજો અને તેની વહુને કહેજો કે જરા મંદ ગતિથી પગ દાખ્યાં કરે અને તેના બાપને અને સસરાને કહેજો કે, ભૂરાના મગજ પરનો બોળો તત્કાલ ઉપાડી લેજો; નહિતર એ ચિંતાના આચકાથી ખીચારો ગુજરી જશે.”

ભૂરાનો સસરો અને તે વાલજીને પૂછવા આવતાં, અમે ભૂરાના મગજ પર શો બોળો હતો તે વાત કરી. અમે કહ્યું કે, “આ મહાત્મા જ મહીનાથી ધરતું ભાડું નથી ભરી શક્યા. તેમ દૂધવાળાના બે મહીનાના પૈસા હજી બાકી છે. તેમ દાણાવાળો અને દાતણવાળી વાધરણ પણ પૈસા મળે છે. બે પાણીના તો હજમના પૈસા ચઢી ગયા છે.”

ભૂરાના સસરાએ અને બાપે મળી એ પૈસા તત્કાલ ચુકવી આપ્યા. વીસ દિવસે ભૂરો હાલી ચાલી શકે એવો દટાર થયો. મોસંખીના રસના પ્રયોગથી એનું લોહી એકદમ સાફ થઈ ગયું અને તેને જાણે નવું જ માણસ હોય તેવો આખા દેખાવ લાગ્યો. ત્રીસમે દહાડે તો ચાલતો

અમારી સાથે ઓપીસમાં આવ્યો. જહાંગીર શેઠ તેનો દીદાર જોઈ એટલા તો ખૂશ થયા કે તેના પાંચ રૂપીઆ પગાર વધારી આપ્યો.

આબુબાબુના લોકોએ પડપૂછ કરવાથી અમોએ ખુલાસો કર્યો કે; “ભૂરાભાઈ તો સપૂર્ણ સ્વરાજ ન મળે ત્યાં સુધી ખાવાના જ નહતા. પણ દેડાએ જોડે સમાધાની થઈ જવાથી અશ્વસ્થતાનું કલંક હિંદુ કામના બાલપ્રદેશમાંથી ભૂંસાઈ જતાં, અને ભૂરાભાઈને અમે ખૂબ ખૂબ સમજાવવાથી તેમણે અનશનવ્રતનો લાગ કર્યો હતો.”

ભૂરે નગુણો તે નગુણો જ રહ્યો. જરા એના બદનમાં શક્તિ આવતા તેણે મને અને વાલજીને ગાલિપ્રદાન કરવાની શરૂઆત કરી, અને બોલ્યો કે; “તમે તો મને મોતના ડાચામાં નાખવા માંગતા હતા, પણ મને ભગવાને બચાવ્યો.”

અમારો મીઝજ ગયો, અમે કહ્યું કે; “જાજ, ભગવાન વાલી ! તારો સસરો તારી ઘેરીને મોકલતો નહતો, તેમ તારી ઘેરી તારું કહ્યું માનતી નહતી. ઉપકાર માન અમારો કે તારી ઘેરી તારા પગ દાખે ! બાકી, કડકા બાલુસ ! તેં તો પૈસા સદ્દામાં ગુમાવ્યા હતા, તેમજ ભાડું છ મહીનાનું ચઢી ગયું હતું. એ બધો બોલો અમોએ તારા માથાપરથી ઘણી જ સીફતથી ટાળ્યો ! તારાં દર્શન કરવા આવતાં લોકોએ જે પૈસા તને ચઢાવ્યા તેનો વકરો તો સવાબસોનો થયો ! તારા જેવા ડેરાળને કાંઈ ઝોળખતું નહોતું, તે અમારી યુક્તિથી નાતજાતમાં મહાત્મા ગણાયો. પણ ખરી રીતે તો અમોએ તને જડામાંથી પાતળો બનાવ્યો તેને માટે તારે અમોને પાંચસો રૂપીઆ આપવા જોઈએ ! અમેરિકાની જાડી એક્ટ્રેસો તો પાતળી થવા માટે જન પટકી નાખી લાખોનો ખર્ચ કરી નાંખે છે, અને તને તો પુલેલી દુધીમાંથી તૂરીયાં જેવો બનાવી દીધો ! ને વળી પાછો અમારી સામે મીઝજ કરે છે ? તારે તો અમારા ગુલામ થઈને રહેવું જોઈએ. બસ; તારી ફૂંધએ તારું નામ ભૂરીએ એટલે બળદીધો પાડ્યું છે, તે બરાબર છે. વધુ ગડબડ કરીશ તો અમો ખરી બાબત જાહેર કરી દર્શાવું. તે રાતે “લાઈસાબ ! એક કેળું ખાવા દો,” એ ચીઠી તેં લખેલી તે અમારી પાસે સાબુત છે, મોબુદ છે.”

અમારી આ ધમકીથી ભૂરો અમારાથી ડરી ગયો. અને અમને સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કરી, કોઈ દિવસ અમારા પર ગુસ્સે ન થવાનું તેણે વચન આપ્યું.

છત્રિશ્રી વિસમી સદી યુગે ગાંધીપુરાણે શ્રી મોહનથી મધ્યે
ડોડા મરડીયાંત આવનેલી યાત્રી મધ્યે ગાંધીજીની સ્મૃતે
સુર ઝાલેલા ભૂરાપુરાણ સમાપ્ત.

પાઠશાળીજ્ઞાના યકાર

પાઠોરની એકલ ?

ઔદુ નિહુરતાયી પાડોશીની ગાખ્યા
 આપીએ તો એમ કહી ચકીએ કે પાડોશી
 એટલે આપણી પાડોશમાં, આપણા ઘરની
 નજીકમાં, મુંબઈ જેવાં શહેરોમાં કોઈ
 માળામાં આપણી બાલુની ઓરડીમાં રહેતું
 માનવ પ્રાણી. સારા અર્થમાં વિચાર કરી
 એ તો ‘પહેલું’ સગું પાડોશી.’ સગાં
 વહાલાંઓ અને નાતિલાઓ તો આપણાં
 રહેઠાણથી દૂરદૂર વસતાં હોય, વાર તહેવારે
 કે શુભ માઠા પ્રસંગે આપણે તેડાવીએ
 ત્યારે તે આવે. જ્યારે પાડોશીઓ તો વર
 સનાં ત્રણસો ને પાંસેઠ દિવસ આપણી
 સાંનિધ્યમાં રહે. અને આપણે આયિંતાં
 ગાંઠા સાળયઈએ ત્યારે પાડોશીઓ સારાં
 હોય અથવા તો આપણે પોતે જતે માળા
 માં સૌન્દર્ય જોડે અને ખાત્રી કરીને પાડોશી
 ઓ જોડે સારું રાખ્યું હોય તો આવે
 પ્રસંગે પાડોશીઓ પહેલાં કામ આવે છે.
 માનવ સ્વભાવજ એવો હોય છે કે તેને
 માણસનો સહવાસ ગમે છે. કોઈ વ્યક્તિને
 માણસોના નિવાસથી દૂર દૂર કોઈ એકાંત
 કોટડીમાં કેદ કરી રાખે તો જરૂર એની
 ડાગળી ચસકી જાય, એના મગજનો નકુચો
 ઢીલો યઈ જાય, અને માનવની ગેરહાજરીમાં
 પેલા બારીદાના કિલ્લાના કઢીની માફક

એ ઉંઢરૈ જોડે ઢોરતી બાધી તેનો સહવાસી
તને પોતાના પાડોશીઓ બનાવે.

પૈતાપર આધાર

અલખત પાડપાડોશીઓ. વચ્ચેના
સંબંધમાં આપણે જેવા હોઈએ તેવો આ
પણને પાડોશીઓનો અનુભવ મળે છે
વાત તો ફીવા જેવી સ્પષ્ટ છે. આપણો સ્વ
ભાવ મળતાવડો હોય, આપણે સારે માટે
પ્રસંગે પડોશમાં રહેનારાઓને મદદ કરવા
ઉત્સુક હોઈએ તો પાડોશીઓ પણ તેવા
આપણે માટે, ચાતો તેમની મૂળ આ
સિયત ભલી ન હોય, તો પણ આપણા
હાખલાથી તેમના સ્વભાવમાં અને વર્ત
નમાં જરૂર ફેર થઈ જાય. આમ છતાં
પણ માણસ સ્વભાવ એવો વૈવિધ્યવાળો
અને વિચિત્ર હોય છે કે આપણે ગમે
તેટલો ભાવ બતાવીએ છતાં કેટલાક પ્રકારનાં
પાડોશીઓ તો પોતપોતાના સ્વભાવ
અને આસિયત પ્રમાણે વરત્યાજ કરવાનાં.
સંસ્કારની સમાનતા

પાટોશીઓ વચ્ચે સારા ઐખલાસભર્યા
સંબંધ ટકી રહેવા માટે બુદ્ધિ સંસ્કાર
અને આર્થિક સ્થિતિ સમાન હોવાની ખાસ
આવશ્યકતા છે. પ્રખ્યાત અંગ્રેજ લેખક
મીં. ઓલીવર ગોલ્ડસ્મીથનાં પ્રખ્યાત નવલ

“વિકાર ઓફ વેકરીટી”માં તેનો નાયક વેકરીટીનો પાઠરી પોતાનાં કુટુંબને સૌથી પહેલી એ સોનેરી શીખામણ આપે છે કે એક માણસે જો સુખી થવું હોય તો જીવનમાં પોતાના સમાન કરજનનાં માણસો સાથેજ ભળવાની આશા રાખવી જોઈએ. પોતાના કરતાં ચઢીમાતી આર્થિક સ્થિતિ વાળા માણસો જોડે જો માણસ મળવા કરવા કે ભળવાનો પ્રયાસ કરે એ જરૂર ખત્તા ખાય. આજ પ્રમાણે એક માણસે મુંબઈ જેવા ગામમાં પોતાનું ઘર શોધતી વખતે જો સુખી થવું હોય તો આ વાત ખાસ લક્ષમાં રાખવી કે, પોતા જેવી સ્થિતિના અને સરખી આર્થિક હાલતવાળાં માણસો ન્યાં વસતાં હોય તેનીજ પડોશમાં રહેવા જવું જોઈએ. કાખલા તરીકે કોઈ ફેશનેબલ ચાલ કે માળામાં ન્યાં વકીલ, બેરીસ્ટર અને ડોક્ટરો જેવા કેળવાયલા, મહીને ઓછામાં ઓછા ખસે! પાંચસો રૂપિયા કમાનાર માણસો રહેતા હોય ત્યાં કોઈ મહીને પચાસ પોણેસો મેળવતો મારકેટનો સામાન્ય શુમાસ્તો એકાદ નાની સરખી રૂમ મળી જાય અને રહેવા જાય તો કદિ પણ પોતાનાં બહેખા પાડોશીઓ સાથે સારી રીતે સમાનતાથી માન ભરી રીતે ન જ રહી શકે. કાં તો તે એ લોકોથી તદ્દન અતડો રહે તો ટકી શકે. કાં તો એ લોકોનું કામકાજ કરી એ સારી સ્થિતિવાળાઓની ખુશામત કરી પોતાનું ગાહું ગમડાવે.

પેલા બેરીસ્ટરો અને વકીલની બેરીઓ સહાંજ પડે કે ભસકાકાર સાડી અને પોલકું

સજ ઘણી દીઅરની જોડે એપોલો બંદર કે હેંગીન ગાર્ડન ફરવા જાય, ન્યારે પેલા શુમાસ્તાની બેરીને બાપડીને એ સમયે તો રાત્રિનાં ભોજન માટે ચુલો સળગાવવો પડે. આમ ન્યાં આર્થિક અંતર બહુ મોટું હોય ત્યાં સાથે રહેવાનું ફાવે નહિ. તેજ પ્રમાણે કોઈ સસ્તાં ભોડાંના લોકો પોતા કરતાં ઘણી ઉતરતી પાચરીનાં લોકોના માળામાં કે ચાલમાં રહેવા જાય તો તે પણ ખત્તા ખાય. પેલાંઓ ગમે તેવા અપશબ્દો ઘરમાં બોલતા હોય, ઘરમાં સ્ત્રીને ગાડગાડ કરતા હોય, ભાઈઓ ભાઈઓ અંદર અંદર હાથોહાથ આવી જતા હોય, આ બધાં દર્શ્યા તેમને જોવાં પડે. સમાન બુદ્ધિ અને આર્થિક સ્થિતિનાં પાડોશીઓ શોધ્યા પછી જાતજાતની ખાસીઅતનાં પાડોશીઓ આવે છે તેની સાથે કેમ વર્તવું તે માટે બુદ્ધિ વાપરવાની જરૂર છે.

ન જ ભણી શકે એવાં

કેટલાંક પાડોશીઓ આફ્રિકાનાં ઉંટ જેવાં કે ધુવડ જેવાં આવે છે. એ કોઈની પણ જોડે ભળી શકતાંજ નથી. આવાં માણસો કાં તો બહુ ચરમાળ હોય અથવા તો એકલપેટા અને સ્વાથી હોય છે. એટલે માળામાં સાંજે આવે ને ખીજ સહવારે ફરા અગીઆર વાગે નોકરી પર જાય ત્યાં સુધી પોતાની ચારડીમાં બારણું વાસી કુકડાની માફક ભરાઈ રહે છે. એવાં માણસો પોતે કોઈનાં કુખમાં ભાગ લેતાં નથી તેમ તેમના કુખમાં કોઈ ભાગ લેતું નથી. ફરા ફરા અને પંદર પંદર વર્ષો સુધી

એકના એક માનમાં રહેતા હતાં માનમાં બીજાં સાબુના તો યુ, પણ તેની માનમાં રહેનારાં પણ તેલું આપું નાન પૂરેપૂરું ન હતો, એવાં અદ્ભુત માણસો પણ મેં જોયાં છે.

લીંબુનાં પાણી

ત્યારે તેવો વેતલું કેટલાંક પાટોશીઓ એવાં હોય છે કે તેમનો માથો તો યુ પણ આખી શેરી, શેરીને નાકે મોઝા રસ્તા પર આવેલી દુકાનોનાં લોકો તેમને સારી રીતે ઓળખતાં હોય, એવાં પણ માણસો આવે છે કે પોતે ન્યાં રહેતા હોય તેના અડધા માઠહના વિસ્તારમાં આવાં લોકો તું નામ નાણીતું અને નાગીતું હોય છે. આવાં માણસો—આવાં પાટોશીઓ વહાંજ મળતાવડાં હોય છે, અને લીંબુનાં પાણી ની માફક જેઠે સાથે પરિચયમાં આવે તેની સાથે બળી નય છે. અલબત્ત, આ મળતાવડાપણું અને આ લોકપ્રિયતા જળ વી રાખવા માટે આવાં માણસોને કેંચા પ્રકારની સેવાવૃત્તિ કેળવવી પડે છે. પોતે જેની ઓળખાણમાં આવે તેને મદદ કરવા, તેલું કંઈ કામ કરી આપવા, તેને જરૂર પડે યોગ્ય સલાહ આપવા, આવાં માણસો સડાકાળતપર હોય છે. અને આવા લોકપ્રિય, ભડ અને મળતાવડા એકજ માણસની માળા માં હાજરી રહેવાથી માળાતું નૈતિક ધોરણ ઉચું રહે છે. અને ચાલતી ફરેકેફરેક ઓરડી વાળાં ઉપર એમની નજર અને વગ વસીલો હોવાથી ફરેકનાં ઘરની સંભાળ રહે છે. આવાં ખરેખરાં સેવાભાવી અને મળતાવડાં

પાટોશીને ત્યાં કંઈ પ્રસંગ આવતાં આખો માથો અને તમામ શરીરો તેને ત્યાં જમા થય તેના પ્રસંગ લીધાની કે છે અને એ માણસ પણ ફરેકને મદદ કરવા આતુર હોવાથી માળામાં કાઢને પણ ત્યાં સારો પ્રસંગ આવતાં, સત્યનારાયણની ક્યાની કે સંનીતની પાટી મોડવાતાં, ગણપતિની માફક રોચી પહેલાં તેને બોલાવવામાં આવે. છાપીઆં

છાપીઆં પાટોશીઓ ! તમે કાઈ છાપાં જોડે સંબંધ ધરાવતા હો, ચા તો તમારે ત્યાં છાપાંઓ આવતાં હોય, તો તમારા પ્રત્યે માન કે લાગણીથી નહી, પણ માત્ર તમારાં છાપાં ખુદામક્ષ વાંચવા માટે ફર સવાર સાંજ તમારી ઓરડીપર ધામો નાખતાં માણસોને મેં છાપીઆં પાટોશીઓતું જ નામ આપ્યું છે. છાપીઆંઓ પોતાની મત ક્રમમાં એટલી દૃઢ સુધીનાં સ્વાર્થી અને જે ધ્યાન બની નય છે કે રહવારે તમે પધારીમાંથી તુરતના હડી હજી તો કાતણ પાણી અને નિલ્ય ક્ષમમાંથી પરવાર્યા પણ ન હો તે પહેલાં તમારી ઓરડીને સાર્વ જનિક લાઇબ્રેરી રૂમ સમજી ત્યાં ધામો નાંખો. અને નિરાંતે કલાક કોઠ કલાક બેસી આપું છાપું પહેલેથી છેલ્લે સુધી ચીપી ચીપીને વાંચો. આવાં છાપીઆં પાટોશીઓ કેટલાંક તો ત્યાં સુધીનાં સ્વાર્થી આવે કે સાંજે સવારે તમે ખરીદીને આણેલું કે તમારે ત્યાં આવતું છાપું તમે પોતે જાતે વાંચ્યું છે કે નહી, તે જાણવાની ફરકાર કર્યા વગર તમારું છાપું બેઘડક પોતાની

ઝારડીમાં ઉઠાવી ન્હાય અને પછી પાછું આપવાનું જ ભૂલી ન્હાય. તમારે ત્યાં આ વત્તા કિવાળીના કે પતેલીના અંકો એ લોકો તમને પૂછ્યા ક્યાં વગર જ ઉપાડી ન્હાય અને તમે વધુ બલ્લા હો તો તમારે ત્યાં આવતું એક પણ પુસ્તક કે સારું માસિક કે અઠવાલિક સલામત ન રહે.

પડપૂછીયાં

કેટલાંક પાડોશીઓ ભારે પડપૂછીયાં હોય છે. તમે આખા કિવસના કામકાજ થી થાકેલા પાકેલા તમારી ઝારડીમાં પગ મૂકો કે આવાં માણસો આવીને તમને વળગવાનાં. તમને જીવતી એ ઠાંડીઆવાળી ડીક્કનરી સમજ, યાતો જીવતું જાણું સમજ “કેમ, કાસભાઈ! આજની શી ખબર?” એમ પ્રશ્ન પૂછી તમારી પાસેથી બધી વિગતો જાણવાની ઇચ્છા કરે. એ એમ જ આશા રાખે કે એને માટે તમારે તેને આખા કિવસની જે ખબર હોય તે મ્હોડે કરી આખી કહી જવી. એ પીડા ટાળવા તમે તમારું સાંજનું જાણું તેના હાથમાં પકડાવી દો, એટલે એ ત્યાર પછીથી જાપી થું પ્રાણી બની જાય.

રાતના સાથીઓ

કેટલાંક પાડોશીઓ રાતના સાથી હોય છે. બીજાં સાહુતો બીચારાં સૂવા ન્હાય

ત્યારે આવા રાતના સાથીઓ હારમોનિયમ લઈ રાજડા લલકારે અથવા પાનાં ઓ ઠીચ્યા કરે અથવા તો સોગડાંખાજ માંડી સોગડી મારતી વખતે હંચા કુટી કુટી ને માલતી પાડાની માફક આરટે અથવા પોતે સ્ટેન્ડીઆ હોય તો મોડી રાતે થેર આવી આંકડરકની અને અમેરીકન ક્યુચર ની મોટે મોટેથી વાતો કરે અને બાંગ તો એવા નેસથી પાડે કે જાપરાંનાં નળીયાં ઉશ્કાં થઈ ન્હાય. આવાં માનવોને રાતનાં હંચ આવતી નથી એટલે પોતાનાં પાડોશી ઓને જખરફરતીથી નગરણ કરાવે અને જક્કા પંતની વાતો કરી સારી રાત વ્યતીત કરે છે, અને કિવસે અધોરી ખાવાની માફક કે પાડાની માફક થોરે છે.

ગૃહકલેશ

કેટલાંક પાડોશીઓ પડોશમાં બીજા કોઈને ન રંજડે પણ એમના ઘરમાં ગૃહ કલેશ એવો હોય કે રોજ મારામાર અને ધમાધમ થાય. સાસુ વહુ લડે કે વરવહુ લડે અને તે પણ મોટેથી. ઘણીવાર તો પ્રાણનાય પ્રિયતમાને ઝુડવા મંડી ન્હાય અને આબુ ખાબુવાળાઓને પેલી બાઈ નાં રૂકન પરથી ત્રાસ થાય. આવાં અનેક પ્રકારનાં સાહુતો આપણી ચાલોમાં મળી આવે છે. વાંચક! તારા માળામાં ઉપર વર્ણવાયલાં કેટલાં પાડોશી છે ?

સ્નાન

સ્નાન તિથિ આવે તું કંઈક લખવા માણું છું. રખે કોઈ બદલાઈ! સ્નાનના સમાચાર આપવા મંત્રિતો નથી. એવા સમાચારો બહુમતો જેને સાંભળે તેને રોચનર કે સદ્વાચનમાં જમ આપ્યો વીંટી પાછા ફેંડવા, જેથી બીજે કિવસે સદ્વાચનના પદોરમાંજ સ્નાનના સમાચાર તમારી સાંનિધ્યમાં વાળતેમાજતે હાજર થશે જ. વેપારવણ ન હરતા હોય તો તે પરીક્ષામાં ન બેઠા હોય એવાં માણસોને તારતું પરખીડીયું એ સ્નાનના સમાચાર કે મંદવાડના માઠા ખજર હરહમ્મેશ આપેજ છે. પણ તું તો આ જે સ્નાનની વાત કરે તું તે તો ન્હાવાની-માણસના બઢનને પાણીથી સાફ કરવાની કળા સંખંધીની છે.

બિલાડી સ્નાન

સ્નાન, આંગિણ, ન્હાતું એ એક જાતની ચરીરને સ્વચ્છ રાખવાની ક્રિયા છે, અને એ ક્રિયામાં માણસો અને ઘણાંપરાં પશુઓ પણ મોટે ભાગે મુખ્ય પાઠ ભજવે છે. માણસ સિવાયની બીજી સૃષ્ટિમાં નજર નાંખીએ તો બિલાડી કરેરાજ કોઈ ફેરાને બલ બાતુની માફક ટાપલેટ કરે છે. પોતાની ચામડી, મ્હોં, પૂંછડી અને પંજાઓને સાફ કરે છે. પણ મોંઢીનાં સ્નાનમાં પાણી

નથી આવતું. જળ તરીકે બિલાડીબાઈની હાથ અને સાજી તરીકે તેનો પંજો ઉપયોગ માં આવે છે. જ્યાં પહોંચી શકે ત્યાં હાથ વલીજ બિલાડી પોતાની સુંદર રવાંટીવાળી ચામડીપર ચોંટલી ધૂળ કે કચરો સાફ કરે છે. પોતાના પંજાઓ અને પૂંછડીને તે હાથ વલી ચાડી ચાડીનેજ સાફ કરે છે. વળી તેની હાથ ખડખડી હોવાથી એ રીતે ચરીર સાફ કરવામાં અતુલ્ય યથ પડે છે. પોતાનાં મ્હોંપર અથવા બઢનના બીજા ભાગોપર જ્યાં તેની હાથ ન પહોંચી શકે ત્યાં બિલ્લી પંજો હાથથી લીનો કરી તેનાથી સ્નાન કરે છે. વાઘ અને સિંહ બિલાડીની જાતનાં હોઈ બિલાડીની માફક જ પોતાતું બઢન સાફ રાખે છે.

ચકલી સ્નાન

ચકલીઓ અને બીજાં કુકડાં વગેરે પક્ષીઓ પણ સ્નાન કરે છે અને તેમનો પાવ હર રસ્તામાંની ધૂળ છે. ચકલીઓ રસ્તામાં ધૂળમાં આળોટતી હોય ત્યારે એમ ન સમજતા કે એ માત્ર રમત કરે છે, બહુને કે ચકલીબાઈ પોતે સ્નાનવિધિમાં શુંચાયાં છે.

હરિત સ્નાન

હાથી પાણીનો બહુ રોખીન હોય છે, અને લાગ મળે ત્યારે કલાકો વેર કોઈ નદી

કે તળાવમાં પડી સૂંઢમાં પાણી ભરી ભરી પોતાનાં બઢન અને શિર પર નાંખે છે.

કૂતરા સ્નાન

કૂતરું પણ માંડું ન હોય ત્યાં સુધી પોતાનું બઢન સાફ રાખવા કાળજી રાખે છે, અને જળાશયવાળા પ્રદેશની પડોશમાં રહેતાં કૂતરાંઓ લાગ ફાવે ત્યારે નદી કે તળાવમાં તરવા પણ પડે છે.

સાપની કથા

એક બિલાડી અને ઉંટ શિવાય ફરેકે ફરેક પ્રાણીને તરતાં આવડે છે. સાપ નહાતો નથી, પણ વખતો વખત ટ્રેસ બઢ લાવે છે, પોતાની ચામડી જીતી ચતાં બઢન પરથી કઢાડી નાંખે છે. સાપની કાંચળી એ બીજું કંઈક નહિ, પણ સાપે ત્યાગ કરેલું તેનું વસ્ત્ર હોય છે.

મનુષ્યસ્નાન

માણસો જે પશુઓની માફક કુઢરતી જીવન જીવતાં હોત, તેમનાં બઢનપર ગોરીલા અને ઉરાંગ ગુટાંગ વાંકરાને હોય છે એવા લાંબા લાંબા વાળ હોત. તે વસ્ત્રો નહિ પહેરતાં હોત અને ખુલ્લી હવામાં, માએ જણ્યાં તેવાં, ફરતાં હોત તો તેને ફરેજ નહાવાની જરૂર ન પડતે. પણ ન્યારથી માણસે પોતાના બઢનને વસ્ત્રોથી ઢાંકવા માંડ્યું; જંગલનાં કંઢ અને કળપાનને મૂકીને જાતજાતનાં અલાજ માંસ આદિ રાંધીને ખોરાક લેવા માંડ્યો ત્યારથી તેનું શરીર મેલું વધારે થવા માંડ્યું, લુગડાંથી તેને પરસેવો થવા લાગ્યો, અને રાંધેલાં

અનાજથી તેનાં બઢનમાં એવું પરિવર્તન થવા લાગ્યું કે તેને ફરેજ નહાવાની જરૂર પડવા લાગી. માણસના શરીરની ચામડી સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી જીઓ તો જણાયે, કે અસંખ્ય બાકોરાંવાળી ચાણી જેવી એ ચામડી છે. શરીરમાં ગરમાવો થતાં તેમાં થી પરસેવો નીકળે છે. અને એ ચામડીનાં છિદ્રોને હરહંમેશ સાફ રાખવામાં આવે તો જ શરીર સારું રહે છે. આ ચામડીનાં છિદ્રોને સાફ રાખવાની ક્રિયા તેનું નામ સ્નાન.

કંડા પ્રદેશમાં સ્નાન

હનિયામાં એવા દેશો છે કે જ્યાં ઘણી કંડાને લીધે લોકો બપોળે કે ત્રણ ત્રણ મહિના સુધી નહાતાં નથી. કાશ્મીરની ઉત્તરે લાડક કરીને કેશ છે ત્યાંના લોકો વરસે વરસે નહાય છે, અને પછી તેમનાં બઢન એવાં વાસ મારતાં થઈ જાય છે કે પાસે ઉભા રહેવું ગમે નહિ. લાડકમાં કોઈ પરદેશી જાય તો ત્યાંના રહેવાસીઓ થી દૂર ઉભીને જ વાત કરે. કાશ્મીર બહુ રળીયામણું દેશ છે. ત્યાંના લોકો ઘણાં ખુબસુરત હોય છે. પણ કાશ્મીરના હિંદ પંડિતોને બાડ કરતાં ત્યાંના બીજા લોકો ઘણાં મેલાંધેલાં ફરે છે. આપણા પર રાજ્ય કરનારી અંગ્રેજ કોમ પોતે સંસ્કૃતિ, સાહસ અને બુદ્ધિમાં બહુ આગળ વધી છે એવો ડાવો કરે છે, પણ તેમાં એવા લોકો આવે છે કે જેઓ આઠ આઠ કે પંઢર પંઢર કહાડે નહાય છે. અલખત, હિંદમાં નોકરી કરી ગએલા

મુસ્લીમ સ્નાન

ખાવાની અને ન્હાવાની ક્રિયા, તેમાં પણ મુસલમાનો અને હિંદુઓ વચ્ચે કેટલો તફાવત? એક મખખીચુસ, માત્ર પૈસાને જ પૂજનાર હિંદુ જેમ તેમ ગુપચુપ ખાઈ લે. જ્યારે એક મુસલમાન બલે સાધારણ ખીચડી ખાતો હોય છતાં બરાબર સાયરો બિઝાવી, હાથ મોઢું ઘોઘ બપઝાથી જમવા બેસે. તેમ ન્હાવાની ક્રિયામાં પણ, મુસલમાનોએ ન્હાવામાં પણ કળા આણી. હમામખાનાં અને યૂજ તકીશખાથો એ ધરલામી બિરાદરોની અસલ શોધ. જેમ મીયાંસાઈઓ પાન શોખથી ખાય, શરબત લહેરથી પીએ, તેમ ન્હાવા ધોવામાં પણ એ કળા અને આનંદને લોગવે. મોટાં સહેરૌમાં મુસ્લીમ હનમેની કકાનોન્ધી જેડે ન્હાવાનાં હમામ તૈયાર હોય જ, અને ત્યાં સારો જેવો વખત લઈ મુસ્લીમો સ્નાનવિધિ કરે.

સંસ્કારી સ્નાન

અલખત, હિંદુઓનો સંસ્કારી અને કેળવાયલો વર્ગ સ્નાનવિધિ સુંદર રીતે કરે. સાધનસંપત્તવાળા ખાય રૂમમાં નિરાંતે ખાસો. પા અડધો કલાક ગાળી ન્હાય. ન્હાતી વખતે કેટલાકે સાબુથી સરીર સાફ કરે. બંગાળ અને મદ્રાસમાં તો બડનપર તેલનું માલીશ કરી પછી ન્હાવાની ક્રિયા શરૂ થાય. ઉપલાં અને સંસ્કારી કુટુંબમાં ન્હાનાં છોકરાંઓને પણ તેમની મા રહવાર

માં સારી રીતે ન્હવાડી, બાલ હોળી, ઘોચેલાં વસ્ત્ર પહેરાવી, કૂલ જેવાં બનાવી બહાર મોકલે, જેની સામે જોતાં બે થડી નજર કરી રહે. પણ અજ્ઞાન માતાઓ પોતે બરાબર ન્હાતી ન હોય ત્યાં બાળકો ને ક્યાંથી નહવરાવે?

ફેશનેબલ સ્નાન

કેટલાક ફેશનેબલ માણસો આખા કિવ સમાં હાથમોઢું ઘણી વખત ધોયાં કરે. ઓફીસમાં પણ વારંવાર નળ આગળ જઈ, મોઢું હાથ ધુવે, બાલ હોળે, દુવાલ થી મોઢું લૂંછી શણગારી ઓફીસમાંથી બહાર પડે. આવા લોકો આટલી ક્રિયા થી બસ થયું સમજ ન્હાય તો બબ્બે ત્રણ ત્રણ ઢહાડે. મુંબઈની ફેશનેબલ કોમનાં બડન તથા તેમનાં લૂગડાં ઉતારાવી બુઝો તો તેમનાં હાથમોઢાં અને ગરડન સાફ હોય, જ્યારે ઘણાંને ગરડનપર અને પેટપર મેલની ચર નમેલી હોય છે, વળી આ ગરમ દેશમાં પાટલુન અને મોન્ટ પહેરનારા કેટલાક ફેશનેબલ જીવડાઓ પણ એ મોન્ટ અને પગને સાફ નહીં રાખવાથી પગ બહુ મેલા થઈ નય છે. અને તેથી એમની ચાંમડી ઉપર અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવો થવાનો સંભવ રહે છે. અને ફેશનમાં ફસાઈ પડે છે. લોકોને કેમ ન્હાવું એ પણ કેટલીક વખત શીખવવા પડે જરૂર પડે છે.

દેખાદેખીના સપાટામાં

દેખાદેખી કરવા તૈયાર,

મરે નહિ તો માંદો થાય.

હાર્વીનનો સિદ્ધાન્ત

જગવિખ્યાત આંગલ વૈજ્ઞાનિક હાર્વીન દહી ગયો છે કે માણસ જાતના વડવાઓ વાંદરા હતા. આ સિદ્ધાન્ત અમેરિકાના કેટલાક રૂઢિચુસ્ત લોકોને ગમતો નથી. ખીખ હાલના કેટલાક નવા સાયન્ટીસ્ટો કહે છે કે માણસ જાતો માછલીમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે. આ સિદ્ધાન્ત પણ ઘણાને પસંદ પડતો નથી. પણ કેટલાંક અટકચાળો માણસો જાતો તેમ કેટલાંક માણસોનાં, કોઈ પણ જાતના ભાવ વગરના, બુદ્ધિ કે ચંચળતાના ભાવ વગરનાં માછલી જેવાં રહોડાં જાતો વિજ્ઞાનની એ બન્ને અટકળો સાચી લાગે છે. પણ માણસોમાં જે નક્કલ કરવાની આસિયત હોય છે, ગતાનુગતિક જખાની, દેખાદેખી વર્તન કરવાની ટેવ હોય છે તે તેના અસહવારેના વાનર વડીલોનો તેનામાં અંશ રહી ગયો હોય છે, એ ખતાવે છે.

સામાજિક દેખાદેખી

આપણા સામાજિક રિવાજો જુઓ, આપણી રૂઢિઓ તપાસો, આપણા વરઘોડાઓ, ખીખ શુભ પ્રસંગો જુઓ, બધેબધે આ દેખાદેખીની વલણ દેખાઈ આવે છે.

એક જગે વરઘોડામાં ફરતો જતી મંગાવી તો ખીજો તેનો પાડોશી પોતાને ત્યાંના પ્રસંગમાં વીસ જતીઓ મંગાવી જરૂર અજવાળું કરી નાખવાનો, પછી તેથી તેનાં ખીરસાં ખાલી થાય, કે દેવાનો હુંગર ચઢે તેની તેને તે વેળા તો પરવા રહેજે નહીં. ગામમાં એક જણ કલાકના ૨૦૦ રૂપીઆ ખર્ચે ખેંડ મંગાવે તો ખીજો દેખાદેખીથી તેની સરસાઈ કરવા ૩૦૦ કે ૫૦૦ આપી ખેંડ જોલાવી, લાગવળ કે મશકા લગાડી સરકારી ખેંડ મંગાવે. સુરતમાં થોડાક વરસ પહેલાં આ ખેંડો અને વરઘોડામાં ધૂમ ખર્ચે કરવાનું હાસ્યપદ થાય ત્યાં સુધી વધી ગયું હતું. ત્યાર પછી કેટલાંક કારણોથી તેમ ગાંધીજીની ચળવળથી એ વરઘોડા અને ખેંડનું ચેટક સુરતમાં ઓછું થયું છે. પણ તેને બદલે ૧૯૩૦-૩૧ માં રાષ્ટ્રવજ વંડનના મેળાવડાઓમાં પણ એવી દેખા દેખી થતી હતી, અને એક ખીજને આંજ દેવા ધૂમ ખર્ચે થતા હતા.

પત્રકારોની દેખાદેખી

વેપારી સાહસોમાં તેમ ધંધાદારીઓમાં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે નવું કરી ખતાવવાની શક્તિ બહુ થોડાં માણસો ખતાવે છે. બાકી ખીજ તો એકે કોઈકે અકનાડિક કહાડયું કે બસ ખીજાંઓ જોની

વાંસે હાલીજ નીકળે છે, અને ક્ષેત્રમાં એકજ સરખાં એટલાં બધાં અઠવાડિકા ઉમરાઈ જાય છે કે વાંચકો શું વાંચવું તેની શું ચવણમાં પડતાં બધાંનો તરાપો ભેગો ફળે છે. ખાસ કરીને નાટક સીનેમાનાં અઠવાડિકામાં આવું બહુ બને છે. તેમાંનાં દેટલાંક તો ચોમાસાનાં અજસીઆંત્રી માફક એક મોસમમાં ફુટી નીકળી બીજી મોસમ માં આવ્યે જાય છે.

સાપ્તવાળાઓની દેખાદેખી

હાલની સ્વદેશની ચળવળનો લાક્ષણિક લેવા કાંઈક સાપ્તવું કારખાતું કહાડવું તો બધા સાપ્ત પાછળ પડે છે, અને બજારમાં સાપ્ત ઉમરાઈ જાય છે. પણ તેને બહુલે, પશ્ચિમ વાસીઓની માફક પોતાનો માલ સારામાં સારો બનાવવા, તેમાં નવી નવી શોધખોળ કરવી, કે ખુબીથી વધુ પ્રમાણમાં જાહેરાત આપી પોતાના સાપ્તને બજારમાં જાયકોને ફરતો કરવાની ઢાંચત રાખવાને બહુલે ઘણા માણસો તો જેમ બને તેમ થોડી સુઢતમાં પૈસા જમા કરી નાંખવાની ઢાંચત રાખે છે અને પરિણામે બજારમાં એવા સાપ્તો ધુસી જાય છે કે જે મેલજ ન દાવે, અથવા હવા કે તડકા લાગતાં અતિ વધુ માણસનાં ડાચાંની માફક સૂકાઈ અને અમળાઈ જાય. અલબત્ત ગોઢરેજ અને તાતા પંચ અને એવા બીજા સાપ્ત બનાવનારાઓ અપવાદ રૂપ છે.

સીંગારેટમાં દેખાદેખી

એજ પ્રમાણે સવિનય અનાદરની ચળવળતું પ્રચંડ મોજી દેશબરમાં ફરી વળતાં

સૌથી પ્રથમ કલકત્તામાં જણે કાંઈકે જાક કર્યો હોય તેમ પરદેશી સીંગારેટોનો લોકોએ બહિષ્કાર કરી નાંખ્યો. પરદેશી સીંગારેટોની જગ્યા દેશી બીડીઓએ લીધી. આચાર્ય પ્રફુલ્લચંદ્ર રાય જેવા માણસે લોકોને દેશી બીડી કુંકવાની સલાહ આપી. ઘણાઓએ પાંતરાંની બીડીઓને અપનાવી, પણ સીંગારેટની ટેવવાળાઓને એ પાંકડાંની બીડીઓ માફક નહિ આવતાં દેશી સીંગારેટોનાં કારખાનાં ઠેકઠેકાણે ઉમરાઈ ગયાં. પણ દેટલાંક અપવાદો ખાસ કરતાં દેશી સીંગારેટો કેવી આવે છે, એ તેના વાપરનારાઓ સારી રીતે સમજે છે. ઝેરાંઓમાં દેખાદેખી

આમ ફરેક દિશામાં દેખાદેખીતું પરિબલ હોય છે. સ્ત્રીઓમાં પણ દીવાનખાનાંમાં રહેનારી મણિ બહેને ચોક્કસ ડીઝાઈનની અને બુટાની ડીનારીવાળી સાડી લીધી, તો પંડર રૂપીયાની બોલીમાં રહેનાર કમળા બહેનને પણ એ પહેરવાતું મન થાય. ગજરા બહેને વેણી લીધી તો ચંપા બહેને પણ લેવીજ નેહાયે.

યુવાનોમાં દેખાદેખી

એમ દેખાદેખીથી મોટાની સાથે ન્હાનાં એ પણ તણાઈ હેરાન થાય છે.

એવા પણ કુલણછ યુવાનો મેં જોયા છે કે જે પોતાને માત્ર ૭૫ રૂપીયાનો પગાર મળતો હોય છતાં ફેશનપર પણ કાંઈ શેડીઆની ઓળખાણ પડે તો તેની સાથે સેકન્ડ ક્લાસમાં બિરાજવા માટે પોતે પણ સેકન્ડ ક્લાસની

ટીકીટ કઢાવી લેગા બેસે અને પછી મહીના ના બાકીના દિવસોમાં પરખચીતું ગાદું ગબડાવવા દોરતો અને સગાંઓ પાસેથી પૈસા ઉછીના લે. આમ ચારે બાજુ છવનનાં ફરેકે ફરેકે ક્ષેત્રમાં ગાડરીઓ પ્રવાહ ચાલી રહો છે તે ઝીણી નજરે જોનારને કેળાશે. પણ આ કેળાકેળી કરવા જતાં, ચા માટે નક્કલ કરવામાં આવે છે, તેમાં અદ્વલ નહી વાપરવામાં આવે તો કેટલીક વખત ભારે ઇચ્છુબર થઇ જાય છે, એવા કેટલાક ડાખલાઓ લેઇએ.

શેઠ અને મેઠકર

મકનો પોતાના દોસ્ત રામલાને મળવા ગોવાળીઆ ટુંડ પર આવેલા રામલાના પાસેથી શેઠને બંગલો ગયો. શેઠ બંગલાના હોલમાં બેઠા બેઠા છાપું વાંચતા હતા, અને રામલો તેને માટે ચાહ લઇ ગયો. શેઠનું મોઢું છાપાંમાંજ ચોંટી ગયું હતું. મકનો એ હોલની બહાર ઉભો ઉભો રામલો શું કરે છે, એ જોયા કરતો હતો.

શેઠની પાસે પડેલી એક દીપાઇપર ચાહની ટ્રે મૂકી, રામલાએ શેઠના હાથપર હાથ લગાડી, તેનું છાપું ખસેડી સલામ કરી, શેઠને બેચાર ગાળો ચોપડી દીધી. મકનો તો એ કેળાવ જોઇ આશ્ચર્ય બની ગયો. તેણે બરાબર જોવા આંખ ચોળી અને કાનમાં આંગળી નાંખી કાન સાફ કર્યો, અને ફરી અંદર નજર કરી. ખરે ખર, રામલો તેના શેઠને ફાવે તેમ ગાળો ચોપડી રહ્યો હતો.

શેઠને સલામ કરી રામલો તેની સામે લેઇ જોલ્યો કે:-“ચાલ લે, આમ ચાહ પી લે, કમખખત મારી સામે શું જોયા કરતો છે. લે આ ગરમ પાણી તારાં હોજ રાંમાં હોમાવ. ગલેડા, એમ માફ મોઢું નહીં લે, આ બીસ્કુટબી તેં કાલે કીધેલું તારે હું એ બજારમાં જઇ લાવેલો છે. વાંકરા, જલદી કર કે લાફા મારૂં?”

આટલું સાપણ કરી ફરી શેઠને સલામ કરી રામલો રવાબમાંજ બહાર આવ્યો, અને મકનાને બંગલાના કંપાઉંડમાં નાકે આવેલી પોતાની ખોલીમાં લઇ જઇ તેને સાફડી પાયરી તેપર બેસાડ્યો. બીકી આપી અને પછી માથાથી ખબર અંતર પૂછી કે “કેમ મકના ભાય, આજે આ બાજુ બીકલી આવવા.”

“શેઠનું કામ હતું. તે ઇફાથી જતો હતો ને થયું કે રામલાના છેડને બંગલો છે તો રામલાની ખબર લઉં. ગામથી કંઈ કાગળ આવેલો કે, તારી મણકી હમણાં અહિં નથી?” મકનો જોલ્યો.

મકનાએ એવાર પેલારની ઘણી વાતો કરી પણ બંગલાના હોલમાં તેણે જે કેળાવ જોયા હતા તે તેનાથી બુલાતો ન હતો, એટલે બહુ ચટપટી થવાથી તેણે રામલાને પૂછ્યું કે “રામલા ભાયા! માફ કરજે, પણ એક વાત મારે તુને પૂછવાની છે. તું તારા છેડને ગાળો ભાંડે તે એ કંઈ બોલતો નથી?”

આ પ્રશ્ન સાંભળી રામલો ખડખડાટ હતી ખડચો અને મકના સામે આંખો

નયાવી બોલ્યા કે; “એ શું બોલે? લાફો એક મારું! છેલ્લોને તો એમ ગાળ કહ્યો તોજ એ આપણાથી બહીતા ચાલે. વચમાં વચમાં સલામ કર્યો જવાની જેથી તેને શરસો ચડે તો સલામથી ઉડી જાય. એક સલામની એક ગાળ, બેની બે એમ હીસાબ રાખવાનો. જોયું ને હું ગાળ દેતો હતો અને મારો છેલ્લો હસતો હતો. રૂબાબ રાખવો જોઈએ, નહીં તો શેઠશેઠાણી આપણા જેવા નોકર માણસને તો કૃતરાં સમજે કૃતરાં!”

ઓડતું ઓડ

પછી બીજી કેટલીક વાતચિત થયા પછી મકનો વિદાય થયા.

મકનો પણ નેપીઅન્સી રોડ પર એક પારસી શેઠને ત્યાં કામ કરતો હતો અને તેનો શેઠ ઘણા ગરમ મીઠજનો હતો અને કામમાં જરાક ચૂક થાય તો મકનાને ગાળો દેતો હતો, એટલે મકનો તેના પર હમ્મેશાં મનમાં બહુ રહીડાતો અને ખીજતો, પણ નોકરી જવાના સયથી ઉંચું માયું કરી શકતો નહિ. તેણે વિચાર્યું કે રામલાની ચુકિત ઠીક છે. તે આજે અજમાવીએ અને શેઠને સીધા કરીએ.

અપોરે બંગલામાં ડાઇર્નીંગ રૂમમાં શેઠને ભોજન પીરસવાનું કામ મકનાના હાથમાં હતું. મકનાએ એ કામ શરૂ કર્યું. બખરથી ખાનામાંથી એક પછી એક ખાદ્ય પદાર્થની પ્લેટ લાવી ટેબલ પર શેઠની સામે મૂકતો હતો. એક પ્લેટ જરા ગડપથી મૂકતાં

તેમાંનું પ્રવાહ બહાર ટોળાયું અને બગલાની પાંખ જેવું સફેદ ટેબલ કલોથ બગડ્યું.

શેઠે બરાડ મારી: “આંધળો છે, કેખતો નથી, સંભાળીને મૂક!”

મકનાને લાગ્યું કે શેઠને સીધા કરવાની આ બરાબર તક છે. મકનાએ રામલાનું વર્તન યાદ કરી શેઠ સામે જોઈ નેણ ચઢાવી કહ્યું કે: “આંધળો તારો ખાપ. ગયેડા! મુંગો મુંગો ખાઈ લે, નહીં તો એક લાફો મારા.” મકનાનો જબરદસ્ત આંગવાળો પહાડી! શેઠ અરફેશર એન્જનીયર પોતાના લાલીયાના આ શબ્દો સાંભળી ખુરશી પર ટટાર થઈ ગયા.

થોડી વાર તો અન્યબીથી અવાચક બની ગયા. તેની આંખો વિસ્તૃત થઈ, છાપરામાં નળીઆં ઉભા થઈ જાય અને બહાર રસ્તામાં ચાલતું માણસ સડકી ને ઉભું લાગી જાય એ રીતે તેણે જબરદસ્ત ત્રાડ મારી—પછી શું બન્યું તે મકનાને યાદ રહ્યું નહોતું. એ શુદ્ધિમાં આવ્યા ત્યારે બંગલાના નોકરોની ચોરડીમાં એક ખાટલી પર સૂતો હતો. અને બે એક નોકરો તેની ચાકરી કરી રહ્યા હતા, અને શેઠના કુટુંબી ડોક્ટર મકનાનું નાક તપાસી રહ્યા હતા, મકનાને માથે પાટો બાંધ્યો હતો. મકનાએ પયારીમાંથી બેઠા થવા પ્રયાસ કર્યો, પણ ખીજ નોકરોએ તેને પકડીને પાછો સુવાડી દીધો. મકનાએ નાક ક્યું તો એટલું જ યાદ આવ્યું કે શેઠની બરાડ પછી તેના મહોડા સાથે કોઈ ગરમ પ્રવાહીની ઝલક લાગી હતી, અને બીજી

પળે તેના માયામાં કંઈ લાગતાં તેને આસમાનના તારા દેખાયા હતા.

પંદર દિવસ પછી મકનો સાને થયા, અને શેઠે તેને પાસે બોલાવી માયાથી તેના બરડા પર હાથ ફેરવી દહું કે; “જે હવે કદીની કામને વખતે તારી ખીને નહીં આવતો, આ તારી પહેલી ભૂલ હતી એટલે મેં માફ કર્યું છે, પણ ભવિષ્યમાં જીવી વર્તણૂક સલાવશે તો બંગલામાંથી ગડ-ગડીયું મળી જશે.”

મકનાએ શેઠની ખાનડાની અને હકારતા માટે તેમને પગે પડીને માફ માગી અને મનમાં સોગંદ લીધા કે કદિ ફરીથી રામલાની દેખાડેની કરવી નહિ.

એક દિવસે મકનો રામલાને રસ્તામાં મળી ગયા. રામલાએ જ નજીક આવી વાત કહાડી, તેણે મકનાના બંગલાના ખીજા નોકરો મારફત મકનાનો કીરસો સાંભળ્યો હતો.

તેણે કહ્યો કે; “મકના બાબ, શું અન્ય ? તમારા છેટે તમારું ઠોપર કેમ રંગી નાખ્યું ?”

“જેને લાય ! હુંએ તારા જેવું કરવા ગયા, ને શેઠને ગાળ દીધી.”

આ ખુલાસો સાંભળી રામલો હસતાં હસતાં ગેવડ વળી ગયા અને બોલ્યો કે; “તારી અક્કલ બળે તારી મકના ! મારો છેટે તો તદ્દન ભીંત જેવો બહેરો મુવેલો છે !”

આ ખુલાસો સાંભળી મકનાનું રહેાંડું અન્યમીથી ફાટી રહ્યું અને રામલો હસતો હસતો વિઠાય થયો.

સેન્ટોની સુઝે

સુંબઈમાં એક પરામાં એક અલેલટમ્બુ પહેલવાન સેન્ટો રામમુતીની સુઝે સુઝે સાંકળ તોડવાને પ્રયોગ કરવા ગયા હતા. પ્લેટફોર્મ પર બે ખુરશીઓ મૂકી. તેપર હાથ મૂકી નીચા વળી બે ખસાંપર નાનાં આશીર્કાં મૂકી તેપર સાંકળ ગોઠવી હથા થઈ સાંકળ તોડવાનો પ્રયાસ કર્યો, પણ તેનામાં સેન્ટો રામમુતી જેવું જોર નહીં હોવાથી તેમજ સાંકળ તોડવાની યુક્તિ બરાબર શીખેલો નહીં હોવાથી, અથવા આગળથી રીહરસલ નહીં કરેલું હોવાથી સાંકળ તોડવાને બદલે પ્લેટફોર્મ પરનું પાટીયું જેની જોડે સાંકળ જડી હતી એ નીકળી આવ્યું અને એ ઈમીટેશન પહેલવાનનો હુરીયો થયો.

વળી કમરે ડોરડું બાંધી મોટર અટકાવવા ગયા, પણ મોટરના શોકરને તેમને માટે ઠંડક હોવાથી એ હજી મોટરના પાછલા ભાગમાં બાંધેલા ડોરડાનો ખીલો છેડો પોતાની કમરે બાંધી પૂરેપૂરે ટટાર હલો રહ્યો તે પહેલાં મોટરવાળાએ ઝડપથી આવકા સાથે મોટર હંકારતાં પ્રોફેસર કોઠીની માફક ગબડી પડી થોડે સુધી જમીનપર ચત્તાપાટ મોટર સાથે ખેંચાયા અને લોકામાં હાંસી થઈ તે તો જીલ્દી.

આવાં ઘણાં ફારસો ગળ કમતીક માણસો સમજ્યા વગર કરવા જાય તેમાં બન્ને જાય છે.

ખનીઆડી સુઝે

સુરત ગામમાં જગલો હજમ બહુજ પોતાની કળાનો ફાંકો રાખતો હતો. તેને

ઘરાડી પણ જખખર હતી, તેમ તે અભિ-
માની પણ ઘણો હતો. છુટ્ટા અસ્ત્રે કામ
કર્યો જતો હતો. એક વાણીયાને ત્યાં તે
ઠર ચાર ઢહાડે કલધ કરવા જતો હતો.
મુંડો સફાચટ કર્યા પછી તે માથે તેલ
નાંખતો અને હળમત બરોબર થઇ છે કે
નહિ તે જાણવાને ટપલી મારતો. વાણીઓ
સહન કરી લેતો, પણ મનમાં ગાંઠ વાળી
રાખતો કે હળમતની ટેવ તેને બારે પડાવવી.

એક દિવસે પેલા વાણીયાએ હળમત
પૂરી થયે એક પાવલી કાઢીને આપી અને
કહ્યું કે, 'ભગલા! હળમત કરી રહ્યા પછી,

તેલ નાંખી માથું ચંપી કરવાની રીત
બહુ સારી છે.'

ભગલા બાઇએ બીજે દિવસે એક મીયાં
બાઇની હળમત કરી, તેલ ચોળી એક
જોરથી ટપલી લગાવી, મીયાંબાઇએ સા...
કહીને બે લાફા કઠકાવીને ચોહડી દીધા
અને ઉપરથી હળમત કર્યાના પૈસા પણ
ના આપ્યા.

ચોથે ઢહાડે વાણીયા બાઇને હળમતે હળ-
મત કરતાં કરતાં વાત કરી ત્યારે વાણીયા-
ને ટાઢક વળી. હળમત પૂરી થયે હળમે
ટપલી મારવી ત્યાર બાદ છોડી દીધી હતી.

ડારીના કહેવા

સુંબડની ચોપાટી

સડ વિનાના વઢાણની માફક, આદર્ય વગરના અધિપતિની માફક, પ્રેમ વગરનાં ડંપલીનો માફક, લક્ષ્ય વિનાની મોઢરની માફક ક્યાં જવું છે, અને શા માટે જવું છે તે નક્કી કર્યા વગર સેન્ટ્રલસ્ટે રોડ પર હું એ બપોરે ફરી રહ્યો હતો. ચોપાટીના સમુદ્રતટ પર જઈ આંબી, પશુ ત્યાં કશી મજા ન પડી. બેળવાળા લાલાઓ, પુરી કચોરી વેચનાર લેમાઓ, શીંગા ગંડેરી વાળા, કુલરીમલાઈવાળા, ચંપીવાળા, બાવડીકા જળવાળા, સી. પી. ટેંકનાં બાજીયાં વાળા, પાણીવાળા, નાળીયેરવાળા, રેવડી વાળાની બૂમાબૂમ અને શોરબકોરથી કંઠાળી પાછો સેન્ટ્રલસ્ટે રોડ પર આંબી; અને એજ રસ્તા પર આગળ જવું કે બાબુની બટવાડીમાંથી ગીરગામના રસ્તા તરફ ફંટાઈ જવું, એ વિચાર એ ગલીને નાકે ઉભો ઉભો કરતો હતો ત્યાં મારવાડી વિદ્યાલય આગળ ખેરાંઓતું ટાળું નેધ મારી કુલ્લલવૃત્તિ ઉશકેરાઈ. કુલ્લલવૃત્તિએ મગજને ટેલીફોન કર્યો, મગજે મારાં ચરણ કમળોને જ્ઞાનતંતુનાં ટેલીફોન મારફત આજ્ઞા કરી અને મારા પગો એ દિશામાં વળ્યા.

પ્રોટેસ્ટ સભા

મારવાડી વિદ્યાલય દોલમાં મેં પ્રવેશ કર્યો તો મને જણાયું કે તે એક પ્રોટેસ્ટ, વિરોધ કરનારી સભા હતી, અને ખાસ કરીને ગુજરાતી બામડીઓને પડકાર સભા હતી. એ પ્રોટેસ્ટ સભા કોની સામે અને શા માટે જોલાવવામાં આવી છે તેની હું પડપૂછ કરું તે પહેલાં દોલની સામેના ભાગમાં ત્યાં લાઠડાતું બાસપીઠ ગોઠવ્યું હતું તેની બીંત પર મારી નજર પડી. એ બીંત પર એક મોટો પડદો ટાંગ્યો હતો, તે પર પ્રાથમિક સ્ટવતું એક મોટું ચિત્ર હતું. અને એ પ્રાય મસના મોઢીયા ઉપર હાડપિંજરની ઓપરી નાણે મોતલું માયું હોય તેમ મૂકી હતી, અને તેની બાબુમાંથી હાડકાંના બે પાતળા હાથો કેખાતા હતા, અને નીચે કેટલીક સીઓનાં ફિલ કંપાવનારાં મૂંઝાં પડમાં હતાં. ચિત્ર ખરેખર ભયંકર અને જોનારનાં ફિલ કંડાંગારજ કરી નાંખે એવું હતું અને પડકાર મોટો અક્ષરે લખવામાં આવ્યું હતું કે,

“પ્રાથમિક એટલે મોતનો પરોણો.”

વળી તેની નીચે લખવામાં આવ્યું હતું કે,

“ફટલ એટલે ગુજરાતી બહેનોનો જાન લેનાર એરી સાપ.”

પ્લેટફોર્મ પર જે ટેબલ મૂક્યું હતું તે પર પણ ટેબલના ચાર ખૂણા પર ચાર પ્રાયમસો મૂકવામાં આવ્યા હતા.

કોરોનર સાહેબ આઠવલે

મને તપાસ કરતાં બપોર પડી કે મુંબઈ ના વિદ્વાન કોરોનર સાહેબ રા. બ. આઠવલે સાહેબના પ્રમુખપદે ગુજરાતી હિંદુ બહેનોની અને ગુજરાતી બોલતી બહેનોની સલા સ્ટવ સામે પ્રોટેસ્ટ કરવા મળી હતી. સલામાં ગુજરાતી બહેનોની મોટી સંખ્યા હાજર હતી, અને પ્લેટફોર્મ પર કેટલીક પારસી, મુસલમાન, અને કક્ષિણી સ્ત્રીઓ પણ નજરે પડતી હતી.

અમુખનું લાખણ

પ્રમુખ આઠવલે સાહેબે લાખણ કરતાં જણાવ્યું કે, “બહેનો! અને ખાસ કરીને ગુજરાતી, કાઠીઆવાડી અને કચ્છી બહેનો! આવી સલા જરા બહેલાં મળવા નેહતા હતા, પણ તમારા ગુજરાતી કોમમાં અક્કલ ઘણા કમી છે. ન્યુરી હાઉસમાંથી હું વખતો વખત આ પ્રાઈમસ સામે પડ કાર કરેલા છે, પણ તમારા ગુજરાતી લોક એ વાત સમજ્યા જ નથી. તમારા ગુજરાતી બાયકો બિચારા ભોળા છે, ન્યારે યમારા ગુજરાતી લાયકા લોક ઘણા સ્વાર્થી અને લખાડ છે. કોરોનર તરીકે હું એ ઘણી વખત એ લોકને કહી ગયા કે “લોઈ લોક યમે સ્ટવને ના બાળો—સ્ટવ નહી વાપરો,” એ યમારા બાયકો લોકના જન લે છે. પણ ગુજરાતી લાયકા લોક સમ જ્યા જ નથી. એ લોકને બીજા બાયડી

કરવી નેહએ, એટલે વારવારમાં પોતાનાં બાયકોને કહે છે કે “અલી પ્રાયમસ પર મને ચાહ કરી આપ.” તેના બાયકો અજ્ઞાન હોય, તેને સ્ટવ કેમ સળગાવવા તે માહિતી નહી હોય, તે સ્ટવને સળગાવે અને બળી જાય. તેના નવરા એમ સમજે કે બાયકો મેલી તો કાંઈ વાધા નહિ, બીજા પરદુરો. માટે મારી આપ ગુજરાતી બહેનોને એક હે બાત છે કે “તમારા લાયકા—તમારા નવરા—તમારા હજબનડ તમને મારી નાંખે, પણ તમારા લોકોએ સ્ટવ નહી સળગાવવા નેહએ છે. અને એવા ઘાતકી નવરાઓને ઠેકાણે લાવવાના બીજા એક રસ્તા એ છે કે જેતું બેરું સ્ટવથી કાઢીને મરી જાય તેને લગભગ નાગો કરી લંગોટી પહેરાવી આપવા ની અને પછી માળાના બીજા બેરાં લોકોએ નળ આગળ લઈ જવા નેહએ અને આય આવા મારા હાયમાં ચાંમડાનાં ચાખુક છે તેવા ચાખુકથી સટાસટ ત્રીસ ફટકા તેના બરડા પર મારવા નેહએ.” (નોશબેર તાલીઓ અને હસાહસ)

હસાહસથી મીં આઠવલે છોડાય છે અને સલાના જે લાગમાંથી હસવાનાં અવાજ આવ્યા હતા તે તરફ ફરીને બોલ્યા કે, “તમે લોકો જીવાન છોકરાઓ છે, આ વાત કેટલી ગંભીર છે તે તમે લોક નાહાન છે, એટલે સમજ્યા નથી. તમારે પ્રાઈમસ સ્ટવે કેટલા ગુજરાતી બહેનોના જન લીધા તેનો તમારે વિચાર કરવા નેહએ છે. હવે મારે તમને વધારે કંઈ નથી કહેવું. આજના મુખ્ય કરાવ શીરીન બાઈમાણેકજી ચણાકુરમરાવાલા રજુ કરશે.”

શીરીનબાઈનો ઠરાવ

અત્રે અમારા પહેરવાં એક ફેશનેબલ ટ્રેસવળા યુવાન ખારસી બાઈએ નીચે મુજબ સમા રમણ ઠરાવ મૂક્યો હતો.

“મુંબઈની મહિલાઓની આ સત્તા ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રીઓનાં મોત જે પ્રાથમિક સ્તર નીખવે છે તેની સામે પ્રોટેસ્ટ કરે છે. અને ગુજરાતી પહેરવાને આગદૂરક વિનંતી કરે છે કે એવા ટેરી હાંપ જેવા સ્તરને ધરમાં કદિ સંધરવો નહીં અને જેના ઘેરમાં હોય તેણે તેને ચરણી વાટ વાનાં પત્થરથી ભાંગી તોડી નાંખવો.”

ઠરાવના ટેકામાં

બાઈ બાપણ કરતાં શીરીનબાઈએ જણાવ્યું હતું કે,

“તમે વાંચ્યાનીઓમાં અક્ષર નહીં મળે. (“ખોટી વાત” “ખોટી વાત”ના અને “ન ન ડાહલી”ના અવાજે) હું ખરું કહું છું, અહીં મુંબઈના કોરો નરને જ પૂછાતી? અમારી કોઈની પાર સણ સ્તવથી ઢાઢીને બળી મૂકે છે? હરગીઝ નહિ, હરગીઝ નહીં. એટલે હિંદુ બૈરીઓ અપ-ટુ-ડેટ કેળવણી નહીં લે, તદ્દન માવડી જેવાં રહે, પ્રાથમિકને પંપ મારી તેનાં મોંઢાં પર કાંડી લગાડી બહોળા યાય ત્યારે તેને પીન મારવા અંદર મૂંડી ખોસો, એટલે બળી જવ નહીં તો શું યાય? વળી તમે લોક ઘેરમાં ઘોતી સાડી અને સાડલાઓ પહેરી અમારી માફક સકરા જેવું કંઈ પહેરણુ-આઈમીન બહી માન-કે કંઈ બહાવસ જેવું પહેરી અને સાડીને ઠેકાણે “(એક અવાજ:-અમે સાડી

આ તો લગનમાં પહેરીએ જીએ)” એન પચમાં નહીં જોવો. તમે લોક ફેટલાં દુશીઆર છેવો તે હું મણું છું. તમારા લોકની સંજ્ઞા શું? અમારા લોકની કાની નાંખી દેતાં ચાલીસ પચાસ રૂપીઆથી માંડીને ત્રણસો ચારસોની સાડી તમે લોક પહેરી સકા?”

અને એક ગુજરાતી હિંદુ છોકરીએ પોર્ટ ઓફ ઓર્ડર ઉઠાવ્યો હતો કે “વક્તા સ્તવની વાતપરથી સાડીની સીફા સ્તર પર ઉતરી ગયાં છે, તે રીતસર છે કે?” પ્રશ્નને વક્તાને વિષમને વળગી રહેવાની વિનંતી કરી હતી.

વક્તાએ આગળ ચાલતાં જણાવ્યું હતું કે, “તમારા જેવી જંગલી અને માવડી મોત આગળ બાપણ કરવા આવી તેથી હું પસ્તાઈું, પણ માફ કરેલાં તમને લોકને એજ છે કે, ગુજરાતી હિંદુ બૈરાં ઓમાં અક્ષર જેવી વસ્તુજ નથી, એટલેજ એ હુકતાઓ, એ નખખોડ ગઈઓ બહી મરેછ, તેનાં એ લોકના અસરાફ અને ગરીબ ગાય જેવા માટીડાઓનો જરાબી પાંક નથી.”

સલાના ફેટલાક ભાગની વર્તણૂક પરથી ગુરસે થઈ મ્હોડાં મરડાવી શીરીન બાઈ બાપણ કરી ખેસી ગયાં!

કંઈકોડોશીનું લાપણુ

સલામાં પૂરેપૂરી ગંભીરતા નહોતી, પ્રમુખના બાપણથી ફેટલીક બહેનોપર અ સર થઈ હતી, જ્યારે ફેટલીક કેળવાયતી કાલેજમાં જતી છોકરીઓ તોફાનપર ચઢી હતી, તેમાં શીરીનબાઈનાં મહેણાંથી ફેટ લીક ગુજરાતી બહેનો છડાઈ પડી હતી

આ બાબત કેટલીક બહેનો સભામાં જાણવા આવી હતી, પણ તેમને જાણવાની પ્રમુખે ના પાડી, અને તેમને બહુ સલામાં આગલી હરોલમાં જેઠેલાં કકલ ડોશીને જાણવા વિનંતી કરી.

કકલ ડોશીએ પ્લેટફોર્મ પર ચઢી ચારેક મીનીટ ખોં ખોં ઉલાસથી બાધ લઈ ગળું સાફ કરી જોલતાં જણાવ્યું કે, “પ્રમુખ સાયબ, અને બાધ બેનડીયા ! હું તો ધરડી થઈ, મેં તો પાંસઠ ફિવાળી ભેઈ નાંખી, પણ ક્યાંય માહુ આવું નહોતું જાણ્યું. મારી આગળ પેલી ચરમાંવાળી” (શીરીનબાઈ:-માયછ જરા લાયકાથી વાટ કરો) કકલબાઈ શીરીનબાઈ તરફ ફરીને જોલ્યાં કે, “તે હું તારું નામ ન જાણું, ને ચરમાંવાળી કહું. એમાં એટલી બધી કતરાછ શાની ?”

શીરીનબાઈ:-(ઉભાં થઈ જઈને) “પ્રમુખ સાહેબ ! આ ડોકરી મારું ઇનસલ્ટ કરેછ ને.”

કકલડોશી; (ટટાર થઈ જઈ બંને હાથ કમરપર ટેકવી નેણ ફેરવી), “ડોકરી તારી મા અને માસી, ને આજ કાલની શૂટી નીકળી છે ને ?”

અતરે પ્રમુખે ઉભા થઈ કકલ ડોશી અને શીરીનબાઈ બંનેને શાંત પાડ્યાં. અને કકલ ડોશીએ પોતાનું ભાષણ આગળ ચલાવ્યું, એ જોલ્યાં કે, “બાઈઓ ! આ મારા વખતમાં આવું કંઈ નહોતું. આજ કાલની વહુવારઓ, જીવાન ઘોડા જેવી છોકરીઓ આખાં હાડકાંની થઈ ગઈ છે. (નહી નહીના અવાજે) અમારા વખતમાં બાઈ અમે સવારે પાંચ વાગે ઉઠતાં, ગાય ભેંસ દોતાં, માંખણ

વલોવતાં અને પછી સોકરાં ઉઠે ત્યારે એને બાજરાનો રોટલો અને માંખણ આપતાં. એ તમારો આજનો પીટયો ચાહ તો મેં જીંદગીમાં પીધો નથી. પછી અમારાં ચા પેલાં જાણીં વાડામાંથી લઈ આવી, લાકડાના સળાઓ અને ઝાડની સુકી ડાલીઓ ભેગી કરી દીવેલની કાકડીની વાટ કરી ચુલો સળગાવતાં. તમારું ઘાસલેટ પણ અમારા વખતમાં નહોતું. આજની છોકરીઓ તો આડો સેંથો પાડે, નાગી કેખાય તેમ બહિ વગરની ચોળી પહેરે, અને વાંદરીની માફક મારા જેવું ધરડું માણસ કંઈ જોલે તો આ ચરમાંવાલીની માફક ઇનસલ કયું એમ જોલે.”

સભામાં ખળભળાટ

અતરે શીરીનબાઈ ઘણાં ગુસ્સે થઈ ગયાં. સભામાંથી પણ કેટલીક જીવાન ગુજરાતી છોકરીઓ ઉભી થઈ ગઈ અને બૂમો મારવા લાગી કે, “એ ડોકરીને સોનાપુર લઈ જવ.”

સોનાપુર શબ્દ સંભળી કકલ ડોશીનો મીઠાજ એકદમ ગયો. જે દિશામાંથી એ અવાજ આવ્યો હતો તે તરફ હાથ કરી એ જોલ્યાં કે, “સોનાપુર લઈ જવ તારી માને, વાલા મુઠની ગાળ ફેછ. ધરડાં મન અને ગાળ ફેછ. કયે ભવે છૂટીય. આ તે સભા છે કે સાક ચરકેટ ?”

પ્રમુખ ભડકીને ઉભા થઈ ગયા અને કકલ ડોશી અને બીજાં બેરાં હાથોહાથ આવે તે પહેલાં સમા બરખાસ્ત કરી નાંખી.

યાં તો મારી આંખ ઉઘડી ગઈ. હું તો મારી આંખની આરામ ખુરશીમાં જ હતો.

કહેવતોનાં ખોટાં મૂળ

કહેવતોના પદ્યપાત્રીઓ કહે છે કે કહેવતો તો હદાપલ્લવી ગોળીઓ છે. અનુવાવનો નિહ છે. સંસ્કારવ્યવહારને સમજકારીનું સત્ત્વ છે. કહેવતો બનાવનારા મહા વિદ્વાન હતા, કાં તો અનુભવના સાગરમાં સ્નાન કરી પીઠ અને પાકા ચણેલા હતા.

ખોટી વાત

હું આ વાત મનાવવા સાફ ના પાડું છું. કહેવતો નેહનારા અવલ નંખરના અણુચકા અને કલ્પઓ હતા, અને એમની કહેવતોએ જગતનું કલ્યાણ કરવાને બદલે વોકોના મનમાં ખોટા ભ્રમ અને ખોટા ખ્યાલો ઉભા કરી તેમને પારાવાર નુકશાન પહોંચાડ્યું છે, અને તેમાં પણ કહેવતોની અસર કુમળી વયનાં બાળકો પર ઘણીજ ખરાબ થાય છે. વળી અલ્પાંશ આપણી આ ચાલુ વીસમી સદીનું તંત્રજ એવું અટપટું છે કે એ તંત્રમાં કોઈ માણસ કહેવતને વેદવાક્ય સમજી તે પ્રમાણે અમલ કરવા ભય તો જખરી ઉપલબ્ધ થઈ ભય.

ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વ્યાપાર, કનિષ્ઠ ચાકરી

આ કહેવત નેહનાર કોઈ શુભામી મનોહરામાંનો માણસ હોવો નોંધવો. આ દેશ-

માં આવીને સર્વભોમ સત્તા હાથમાં ખેનાર ચખરાક અંગેજ પ્રજાનો માખણી-ઓ હોવો નોંધવો. હિંદુસ્તાનના વોકો યુગા યુગા ખેતી કર્યાં કરે, અને યુરોપ અમેરિકાની માફક નવા નવા ઉદ્યોગો કાઢી, નવાં નવાં કારખાનાંઓ ઉઘાડી ગોતાના સામે ટુરીફાઈ ન કરે એ આ દેશનું તંત્ર ચલાવનારા ઇચ્છતા હતા, અને તેથીજ આ દેશનાં બાળકોની કોપી બુકોમાં તે મોટા ભામરડા જેવા અક્ષરે છાપી તેનો પ્રચાર કરાવ્યો. પણ જરા વિચાર કરતાં રહેલ-થી સમજી શકાય તેમ છે કે આજ ના જમાનામાં તો જેને ખીલે કંઈ કામધંધો આવડતો ન હોય, જેનામટે સાહસનો છાંટો સરખો ન હોય, એ હાથ-માં હળ લે. બાકી જેનામાં સાહસ હોય, અક્ષલ હોય, આવડત હોય, જ્યાં પ્રકારની વ્યવસ્થાસકિત હોય, એ તો વેપાર ખેડે, નવાં નવાં કારખાનાંઓ ઉભાં કરે, અને હુન્નરઉદ્યોગના ક્ષેત્રમાં આગળ વધવા પ્રયાસ કરે. જુઓને, કનિયાના સામ્રાજ્ય સત્તા ભોગવનારા દેશો મોટા વેપારીઓ નહીં તો ખીલું શું છે? માટે 'ઉત્તમ વેપાર' એમ કહેવત શરૂ થવી નોંધવો. ઘેર જમીન ન હોય, અને વેપલો કરવાની પહોંચ ન હોય ત્યારે છલ્લે નોકર તો છેજ. પણ નોકરી નોકરીમાં પણ ફેર છે

એક માણસ ઘરઘાટી બનીને માંડી માંડે, બીજો કારભારી બની એક આખા સ્ટેટનો કારોબાર ચલાવે. આપણા દેશના હજાર હજાર અને બધા હજારનો પગાર ખાનારા ગોરા સાહેબો-સીવીલીઅનો આપણા નોકર-રજ છે ને? હિંદની મહેસુલમાંથી તેમને પગાર આપવામાં આવે છે.

ઉતાવળાસો. બહાવરા

ધીરાસો. મંભીર

આ કહેવત પણ લોકોને આડે માર્ગે ફેરવનારી છે. મારા પરામાં એક માણસ ટ્રેન પકડવા ઉતાવળો ઉતાવળો સ્ટેશન તરફ જતો હતો. તેને મેં ઉપલી કહેવત કહી. કહેવત એટલે ડહાપણનો અર્ક, એમ એ માનતો હતો. કહેવતમાં આપેલા બોધ પ્રમાણે વર્તવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો. તેની ચાલવાની ગતિ તેણે મોળી કરી નાંખી. પવન નીકળી ગએલા સાંધકલના ટાયરને માફક એ ધીમે ધીમે પગરખાં ઘસડતો ચાલવા માંડ્યો. પરિણામે તેણે ટ્રેન ગુમાવી. “ઉતાવળા સો બહાવરા” એ કહેવતનો અમલ બે પરાંવાસીઓ કરે તો કદિ વેળા સર મુંબઈ નોકરી કે કામકાજ ન આવી શકે. ખાડો ખોદે તે પડે!

આ કહેવત પણ કેટલી ખોટી છે? એક નહીં પણ ચાર માણસોને એક દિવસ મુંબઈમાં એક કંપાઉડવાળી ખુલ્લી જમીનમાં મેં ખાડો ખોદતાં જોયાં હતાં. પાવડા અને કાઢાળીથી એ લોકો ખાડો ખોદેજ જતાં હતાં. મને પેલી કહેવત યાદ આવી, એટલે મેં નક્કી ધાયું

કે આ લોકો જે આ ખાડો ખોદી રહ્યા છે તે જરૂર તેમાં પડશે. અકસ્માત ન પડાય તો જાણી નેંધને-ખીન કરાં માટે નહીં, પણ પેલી કહેવતને સાચી પુરવાર કરવા માટે તેમણે ખાડામાં પડવું નેંધએ. હું એમની એ ક્રિયા જોતો એ સ્થળે ઉભો રહ્યો. ખાડો ખારસો છ શીટ હડો ખોદાયા, અને મને લાગ્યું કે હમણાં આ ચારે જણા અંદર પડશે-સાં તો તેમણે ખાડામાં પોતે પડવાને બદલે એક લાંબી લાકડાની કાળી પેટી તેમાં ઉતારી અને ખાડો પૂરી દીધો- એ કબરસ્તાન હતું. અને પેલા માણસો એક ખોસ્તીની ઘોર ખોટી રહ્યા હતા.

મુંબઈના રસ્તાઓમાં ખાડા ખોદનારાં મ્યુનીસીપાલીટીનાં માણસોને મેં કદિ તેમાં પડતાં જોયાં નથી.

પહેલું સુખ તે જાતે નયી

છટ્ટા. શરીર સારાને શું કરવું છે? લાલ ગાજર જેવી તખીયત હોય પણ કામ બિચારો હેલકરીવું કરતો હોય તો તે શું સુખી કહેવાય કે? ઉલટું ગરીબોને માટે તો સારી તખીયત આપ સમાન છે. ભૂખ વધારે લાગે, ખોરાક વધારે નેંધએ, આર્થિક સંકટામણ નિરંતર રહ્યાં કરતી હોય એટલે બિચારો હેરાન પરેશાન થઈ જાય. આ જમાનામાં તો પહેલું સુખ તે ખેંકમાં યાપણ, ખીલું સુખ તે સફર જમીનગીરીઓમાં તેવું રોકાણ; અને ત્રીજું સુખ તે આંક, ફરક, અને ચરતમાં બિતનાર થોડાંની હરહંમેશ મળતી સ્પોર્ટ્સ ડીપ. પૈસા પાસે પુષ્કળ હોય તો પછી

તબીબતની કોણ પરવાન કરે? ડોક્ટરો ગિલાવશું, દવાડર કરવા જશું, બધું થશે તો કાંઈ ફેરોબલ દોરખીટલમાં જઈ પડશું, અને ત્યાં મર્યાદા માંગી શી આપશું ને અપસરા જેની ગોરી ગોરી નરોઈ તહેનાતમાં દાખલ થશે.

રાતે બહેલા જે સુવે

ચેલી કહેવત જે વારંવાર મુરખીઓ અને વડીલો શુવાન ઇતરાઓ આગળ હતી બતાવે છે કે:-

“રાતે બહેલા જે સુવે, બહેલા હડે બીર, બળબુદ્ધિ ધન રૌ વધે, સુખમાં રહે સરીર.”

આ કહેવત કોઈ કંઈજાની શોધી કઢાડી હોવી જોઈએ. તબીબતનું તો જાણે સમજ્યા, પણ વહેલા સુવાથી બુદ્ધિ કેમ વધતી હશે? એમ તો મારો કાકા પોઝી-આમાં રાતના સાત વાગામાં સુઈ જાય છે તે છેક સહવારે જાગે છે. તેની બુદ્ધિ તો કંઈ વધી નથી. જે રાતે વહેલા સુનારા-ઓ બુદ્ધિમાન હોય તો પછી વરસના કદમ દિવસ મધરાત સુધી પોતાની આંત્રી-સોમાં બેસી રહેનારા તંત્રી મહાશયો મારે શું કહેવું? શું એ લોકો અક્કલના આયમીર છે. નાટક, સીનેમાની વાત બાજુએ મૂકીએ પણ પાર્લામેન્ટ જેવા ઇંગ્લાંડના આગેવાન ધારાસભાના મેંબરો રોજ રાતના ઉત્તરાર કરે છે તો શું તેઓ ઉલ્લુ છે, મૂર્ખા છે. એ તો ગામડાંમાં જ્યાં બીજે કામધંધો ન હોય ત્યાં લોકો

વહેલાં વહેલાં અંધારું થતાં પયારીમાં પોંટાઈ જાય તે એ લોકોને પાલવે. મોટાં સહેજોમાં વહેલા સુડું કાઠને પણ પોપાલ નહીં.

વળી રાતે વહેલા સુવાથી ધન વધે એ વાત સારંતર જોઈ છે. ખરી રીતે તો મધરાત સુધી જે માણસ રાતે બજારમાં રહે, અને અમેરિકન ક્યુચરના છેલ્લાનાં છેલ્લા બજાર મેળવે, અને જેનો બરાબર આંક ફરક લાગે તેજ માણસ ધનનું મોટું જોઈ શકે બીજા નહીં. કેટલેક સ્થળે ધનની રેલંછલ આમજ થાય છે.

આપણે બહેંત નમીએ તો-

ચેલી કહેવત છે ને કે આપણે “બહેંત નમીએ તો બીજે હાય નમે.” મેં આ કહેવતની સમ્યાઈ પુરવાર કરવા એ અખ-તરો અમલમાં મૂકવાનો ઠરાવ કર્યો. એક દિવસે સહવારથી સાંજ સુધી જે કોઈ આજખીતું મળે તેને નાક આજખી બરા-બર એક બીલ્ડસ માપીને મેં સલામો કર્યાં કરી, પણ કોઈએ મારી સલામના પ્રત્યુત્તરમાં માત્ર પોતાની એક આંજળી જ ઉંચી કરી, કોઈએ માત્ર પાંતછેરીયું હલાવ્યું, કોઈએ માત્ર હસીને એક આંખ કાણી કરી બીજી આંખ નચાવી, પણ બાર કલાકમાં કોઈ પણ મને આખો હાય લાગ્યા કરીને નમ્યું નહીં.

હવેલી કહેવત જોડનાર મૂર્ખો હતા. લોકો આપણને રસ્તામાં મળતાં સલામ કરે તે આપણી શ્રીમંતાઈ અને આપણા

અધિકારના પ્રમાણમાં. આપણે ખાસ્સી પચાસ દહાસની રોલસ રોલસમાં ફરતા હોઈએ તો હાથ શું બળ્યો છે? જાળ-ખીતાં પાળખીતાં અને સગાંવહાલાંઓ જમીનપર સાદાંગ હંડવત પ્રણામ કરી સલામ કરે, આપણે મોટરમાં હોઈએ તો હાથ હંચો કરી સલામ કરે, આપણે સાહુવી વીક્ટોરીયામાં હોઈએ તો એક વહેંત માપીને સલામ કરે, આપણે ટ્રામ માં હોઈએ તો આંગળી હંચી કરી સલામ કરે, અને આપણે ટાંટીયા ઠોકતા હોઈએ તો સલામ કરવાના અખાડા જ કરે.

ધીરજનાં ફળ મીઠાં

ખોટી વાત છે. એક વખત એક ગાર્ડન પાર્ટીમાં ગયો હતો. મેળાવડાના મુખ્ય સ્ટેશન આવી. તેમની જોડે હાજર રહેલાંઓની જાળખાણ કરાવવામાં આવી, થોડુંક સંગીત થયું, થોડાં ભાષણો થયાં. પછી સંધ્યાઓ લાઇટ રીફ્રેશમેન્ટ લેવા હપડયા. એક ટબલ પર લીલો મેવો બિછાવ્યો હતો. લોકો તેના પર તૂટી પડયાં. ધીરજ રાખવાથી મને કોઈ મીઠાં ફળ ખવરાવી જશે, એ આશાથી હું બાંધુએ હમો રહી ગયો અને ટબલ આખું સફાયત થઈ ગયું. ફળજ ન રહ્યાં, ત્યાં તેની મીઠાસ હું ક્યાંથી અતુભવું.

સંતોષી નર સદા સુખી

આ કહેવત માણસ જાતની પ્રગતિના માર્ગમાં એક મોટા પથર સમાન છે. કહરતનો નિયમ છે કે ફરેક વસ્તુમાં ફેરફાર

થવો જોઈએ, અને માણસે આગળ વધવું જોઈએ. સંતોષ એ મુક્તીસ અને જોતીયાં-જોની પોતાની નબળાઈ, સાહસની હથુપ, આગળ વધવાની આવડતની અછત પર ઠાંકવાની શાલ છે. આ જમાનામાં તો જે ધાંધલ કરે, જે પોતાના ઢોલ તાસાં વગાડે, જે પોતાનાં બોલ પોતે બોલી પોતે વેચે તે જ માણસ આગળ વધી શકે. રૂપવતી બાર્યાશત્રુ

કોઈ બાયલાને રૂપવતી બાર્યા મળી. હોય તો તે તેની શત્રુ થાય, પણ જે ખરા મર્ડ હોય, જેનામાં પુરૂષતત્વ હોય, પોતાની જાતવું અને પોતાની સ્ત્રીવું રક્ષણ કરવાની જેનામાં તાકાત હોય, તેને માટે તો રૂપ-વતી બાર્યા શત્રુગાર રૂપ બને. અર્જુન, લીમ, રામચંદ્ર વગેરેને રૂપવતી સ્ત્રીઓ હતી, એ તો The Brave deserves the fair."

જાજા ઘરનો પરોણો ભુખે મરે

વાત તદ્દન પાયા વગરની. એક વાર હું દેશમાં ગયો હતો ત્યારે ખીજે ગામ મારા સગાંવહાલાને મળવા ગયેલો. તે ગામમાં મારાં ઘણાં સગાંવહાલાં હતાં. અને મને બધાંને ત્યાંથી આમંત્રણો આ-વવા લાગ્યાં—હથેલી કહેવત મને યાદ આવી. એ કહેવતને મેં ખોટી ઠેરવવાનો ઇરાદો કર્યો. જે મને આમંત્રણ આપી જાય તેને ત્યાં હું જવા લાગ્યો અને પેટ ભરી ભરી ને ખાવા લાગ્યો—હું ભુખે મરું તે કરતાં આ રસ્તો મેં અજમાવ્યો. મારાં સગાં-

જાને ફીકર થઈ કે “આ મારો નાજો પેટ-
નાં ડીંગાં ડીંગાંને ડાખવા કરે છે ને મારો
પણ જશે તો આપણને જ કપડો. માળો
નાવ પાડી નથી.” નાગ સમજ મારો
રોહોમાં જ માળો માંડે સમજ મને
સવારસાજ જ માડ મનો નિર્લુપ કરી બીગો.

ત્યારે કહ્યો જિમાં હું ક્યાં જુએ મર્યા.
જરા પડેલાં અકલ વાપરવી નોંધજે, ઉપલી
કહેવાને બહો. “જાણ વરનો પરાણો સુખે
પેટ બરે” જોમ થતું નોંધજે.

આમ કહેતો ઘોડાને આડે મારો
કારે છે માટે તેનો નાશ કરો તેને જૂલી નવ.

ભૂરાભાઈના ગૃહસંસાર

કેટલીક વ્યક્તિઓ એવીજ આવે છે કે તેના ઉપર ગમે તેટલો આપણે ઉપકાર કરીએ તો તે કાળમીઠ પત્થર પર પાણી રેડ્યા બરાબર થાય. ઉપકારથી બિલકુલ પલળે નહીં, તેમ પોચો પણ થાય નહીં. એમનો સ્વભાવજ એવો સંકુચિત અને હલકો હોય છે કે આપણે તેનું કલ્યાણ કર્યું હોય, તેને મક્ક કરી હોય, ક્વખતે તેની સ્થોડે ઉભા રહ્યા હોયએ તો તે એમજ સમજે કે એ બધું તેનાં નશીબને જોરેજ થયું. અને તેના પર આપણે ઉપકાર કર્યો છે એ વાત તેને માઠ આપીએ તો તે આપણો દુશ્મન થઈ જાય અને આપણી બહામોઈ કરવા લાગે.

પેલા ભૂરાભાઈ

અમારા ભૂરાભાઈના સંબંધમાં અમને કંઈક આવો અનુભવ થયો. તેની લીબ પ્રતિજ્ઞા અમે સાચવી લીધી. ગાંધીજીની વાંસે વાંસે એ તો મક્કતની કીર્તિ ખાટવા બહાર ફૂટી પડેલો પણ અમે, સીક્તથી તેની બાજુ સુધારી લઈ તેની નાતમાં તેની આબરૂ વધારેલી તેનો વરઘોડો સુદ્ધાંત કઢાડેલો, અમારી એકીસમાં પણ તેનું માન વધારાવેલું અને તેના સસરા જોડે તેને નહોતું બનતું તે બનાવ કરાવી આપી, તેની મહુ કમળાને તેને ઘેર આણેલી, આ

બધું મારી અને વાલજીભાઈની કુનેદથી બનેલું. અને છતાં જ્યારે પોતાની ગરજ સરી કે અમે તેના પેદા તેના વેરી બની ગયા. તેણે અમારી જોડે બોલવાનું છોડી દીધું, એટલુંજ નહીં પણ અમે જે નાટક કર્યું હતું તેનો લાજ લઈ તે પોતે જાણે ખરેખર મહાત્મા અને મહાપ્રતાપી વ્યક્તિ હોય તે પ્રમાણે વર્તવા લાગ્યો.

સેવા

અગાઉ ભૂરાભાઈની પત્ની કમળા તેને ઝાઝી ઢાઢ નહોતી કેતી. પોતાના પતિદેવનાં પાખંડ અને સ્વશાવ તે બરાબર જાણતી હતી. એટલે એ કંઈ બોલે તો સામા ચાર વેણુ સંભળાવતી, પણ પેલા લીબપ્રતિજ્ઞાના પ્રસંગ પછી કમળાને ખાપડીને શ્રમ થઈ ગયેલો કે પોતાના પતિદેવ કોઈ પ્રતાપી નર છે અને એ લુચ્ચો ભૂરીઓ તેની એ જાતની માનસિક વલણનો આભાસ લાજ લેતો હતો. તે પોતે જાણે વિશ્ણુ ભગવાન નો અવતાર હોય અને કમળા જાણે લક્ષ્મી હોય તેમ તેની પાસે સેવા કરાવતો હતો, અને તે પણ જાણે અગાઉનું બાળ સુદ્ધાંત વસુલ લેતો હોય એકું જોનારને લાગતું. હેંગ.

પ્રતાપી પતિદેવનો પાઠ ભૂરીઓ આભાસ લજવતો હતો. લીબપ્રતિજ્ઞા પછી કમળા

તેની સાથે રહેવા આવી સારથી સતીધર્મ પતિસેવાના ગ્રંથો ભૂરીઆએ સ્વમુખે કમળાને વાંચી સંભળાવ્યા હતા અને પતિની સેવાથી સ્ત્રીઓમાં સતીત્વનો કેવો પ્રભાવ આવે છે તે સમજાવ્યું હતું. આ જાતનું જ્ઞાન પોતાની સ્ત્રીને ભૂરીઆ આપે તેમાં કરો વાધો લેવા જેવું નહોતું, પણ અમને જે ચીટ ચડતી તે તેના ઢોંગને લીધે ચડતી હતી.

કમળાની દિનચર્યા

કમળા સહવારે પાંચ વાગે ઉઠતી. પતિ જેવ ભૂરાભાઈ ઘોરતા હોય ત્યાં તેમના જમણા પગનો અંગુઠો ઘીસ પાણી પીતી. પછી એના પ્રાણનાથ ઉઠતા, રનાનાઢિ કિંચાથી પરવારી મૃગચર્મ પાયરી બહુજ ડોકરાથી પૂજ કરવા બેસતા. કપાળે અને શરીરે ભસ્મ લગાવી “ૐ” મંત્રનો રણુકાર આપી માળો સાંભળે તે પ્રમાણે કરતા. મોટે અવાજે ગીતા વાંચતા. ગીતા ના અધ્યાયનું વાંચન કરતાં કરતાં પણ કઠાય જો તેને ભૂખ લાગે તો નૈવેદ્ય માટે રાખેલું કેળું તે ખાય લેતા. એક બે સંટોડીઆ પાડોશીઓને તેમનાપર અક્ષા યથ તેથી તેમની ઓરડીમાં આવતા અને તેમની જોડે આંક ફરક અને અમેરીકન શીયરની વાત કરતા. પૂજ કરતાં કરતાંજ રસોડા તરફ નજર કરી ખૂમ મારતા કે:-

“શ્રીમતી ! ડોકરજી માટે કુધ લાવો.”

કમળા કહેલું કેસરીયા દૂધ, બજાર પીસતાં નાંખેલું તેને માટે લઈ આવતી,

તે ભૂરીઆ લહેરથી ગટગટાવી જતો. કમળાએ દૂધ પીધું કે નહીં, અથવા એ ખાપડીને ભૂખ લાગી હશે કે નહીં તેની એ ભૂલેવ ચિંતાજ નહોતો કરતો.

ફીલસુફી

કમળા તેને માટે દૂધનો કટેરો લઈ આવે સારે તરત વ્યાખ્યાન બંધ કરતો, બંધ થઈ સીધો અક્કડ બેસી મુખ ઉપર ગંભીરતા આણી ભૂરીઆ ફીલસુફી હાંકતો અને કમળા અને ઓરડામાં જમા થએલા માણસોને છક્ક કરી નાંખવા પ્રયત્ન કરતો. વાર્તા લાપ કમળા સાથે આ પ્રમાણે ચલાવતો.

નાટકી

“શ્રીમતી !”

“હા, પ્રાણનાથ !”

“આ શું લાવ્યા ?”

“દૂધનો ખાલો નાથ !”

“દૂધમાં શું છે ?”

“સાકર નાંખી છે નાથ !”

“સાકર શબ્દ બહુ ગ્રામ્ય છે, ચર્કરા બોલો.”

“હા, ચર્કરા નાંખી છે.”

“જુઓ મારો પ્રેમ ચર્કરા જેવો છે.”

“મોરો અહોભાગ્ય ત્યારે.”

જમવા વખતે

જમવા વખતે પણ બહુજ ડોળ અને હીમાકથી ભૂરાભાઈ જમવા બેસતા. પોતાને જોઈએ છે એમ સીધું કહેવાને બદલે આડી વાત એમ કરે; કે “શ્રીમતી કમળા !

આજે આપણા ઠાકોરજીને ફાળ ઢોકળા ધરાવવાની વૃત્તિ થઈ છે, તો આજે તે બનાવજો, અને બન્ને ચક્રે તો પાપડ વડે સેવ પણ તૈયાર કરજો.”

જતી વખતે

જમી ખાઈ પરવારી ભૂરીઓ આશીસમાં જવા તૈયાર થાય ત્યારે કમળા તેને ડગલો પહેરાવે. તેની પાઘડીને ફટકો મારી આપે. તેના બેડાને પણ લૂગડાના કટકાથી સાફ કરી આપે. આમ બધું નાટક ચાલતું.

શ્યામ જુલે

અને સાંજે આશીસમાંથી ઘેર આવતાં પોતે જાણે આશીસમાં કેવીક સખત મજૂરી કરી ચાકી ગયો હોય એવો ડાળ ભૂરીઓ કરે. કમળા તેનાં લૂગડાં ઉતારે. બાઈ સાહેબ હીંડોળા ખાટ પર બેસે, અને કમળા તેને પંખાથી પવન નાંખતી ધીમા ધીમા જુલાવે, “શ્યામ જુલે હીંડોળે મધુ બનમે”નો આખાક પ્રસંગ બજવાય. આવી રીતે ખૂબ હીંચક્યા પછી કમળા ચાહુનો ખાલો તૈયાર કરી લાવે તે ભૂરીઓ મહારાજ ગ્રેમથી આરોગે, અને પછી રાતની રસોઈ કમળા કરતી હોય ત્યારે મહાત્મા ભૂરાબાઈ રસોડામાં તેની સામે પાટલો નાંખી સતીઓના ધર્મ વિષે તેમની આગળ પાછું વિવેચન કરે.

અને શ્યમ કરતાં રોપ નાચ પર સૂતેલા વિષ્ણુ ભગવાનની માફક ખાટલામાં સૂતાં સૂતાં ભૂરીઓ કમળા પાસે પોતાના પગ તળાંસાવે.

વિચિત્ર વાર્તાલાપ

આ બધી સેવાઓ કમળા પોતાના પ્રાણનાથ બહુ ઈચ્છી કક્ષાએ પહોંચ્યા છે એમ માની મુંગી મુંગી કર્મ કરતી. ન્હાની ન્હાની વાતમાં ભૂરીઓ તેને ટક ટક કર્મ કરતો તે સાંભળી લેતી. કેટલીક વખત તો નહીં વાતમાં ભૂરીઓ તેની બેડે લડતો. એક વખત એ કંપતી વચ્ચેનો આ બતનો વાર્તાલાપ અમારી કથોન્દ્રિયને અચડાયો.

“કાચની બરણી ક્યાં?”

“તેમાં તો મેં મીઠું મધુ.”

“શા માટે?”

“બીજી બરણી ન્હોતી એટલે.”

“બહુ ખોટું મધુ.”

“કેમ?”

“તેમાં મારે મુરખો ભરવો હતો!”

“તો મુરખા માટે બીજી લાવશો?”

“એ નહીં બન્ને ચક્રે.”

“ત્યારે?”

“મીઠું પાણું યાળીમાં કઢાડી નાંખો.”

“પણ યાળીઓ ઘરમાં થોડી છે.”

“મને સામે જવાબ ન આપો. સતી સ્ત્રીનાં લક્ષણ સમજો.”

“છ નાથ! આપની આજ્ઞા માથે ચઢાવું છું.”

આવી આવી રીતે ભૂરીઓ ન્હાની ન્હાની વાતમાં કમળા બેડે ટક ટક કરતો પણ એ ડાહી સ્ત્રી બોલતી નહીં. કમળા જરા લોળી પણ હતી, પોતાના પ્રાણનાથ આ બધા ઢાંગ કરે છે એ વાત તે સમજી શકતી નહીં.

હક આપી

પણ જેમ જેમ કમળા શૂરીનાને વધુ
અને વધુ આસક્તિ થવા લાગી તેમ
તેમ એ વધુ અને વધુ સ્થગી થવા
લાગ્યા, પોતાની જ એકતાની સમગ્ર
સન્માન જેની કાળજી રાખવા લાગ્યા.
સીએના મન અને દરજ્જા હોય તે
પ્રાણનાં યોગી જીવી સાથે ધણીઆણી તરફ
દરજ્જા દરે કે કેમ તે એ સમજતો નહોતો.
તેને પોતાના હૃદય જાન નહતું, દરજ્જા
તેને ઠરકાર નહતી.

એટલામાં નાતાઈ-નેત્ર મહિનો આવતાં
શૂરીઆસાઈએ આશીસ્સનાંથી કરોજ સાંજે
જરા વહેલા ગેરજઈ આવીની બંરીએને પો
તાની ખોલીમાં એકી ઠરી આખાહરણ
વાંચવાતું થર ક્યું અને તે સાથે સાથે
કેટલીક રસિક અને ઉખડેલ વિધવા સ્ત્રીઓ
સાથે નમનચાપલ્ય થર કર્યાં. અને રસિ-
કતા કેળવવા માંડી. આમ થવા લાગ્યું
એટલે કમળાની ધીરજની હક આવી
રહી તેનામાં સ્ત્રીએને સહજ એવી
ધર્પાની લાગણીનો સંચાર થયો. તેણે
એ વિષે એક વખત પોતાના પ્રાણનાથ
ભૂરાભાઈનું બ્યાન બેંચ્યું. પણ તે તો
કમળાને ગળે પડ્યો અને જોલ્યો કે
“જે સ્ત્રી પોતાના પતિનાં દુષણ લુએ
તેનાં છિદ્ર લુએ તે રૌરવ નર્કમાં પડે.”
એટલે કમળા બિચારી મુંગી રહી.

આખાહરણમાંથી ભાગવત, અને ભાગ
વતમાંથી કરોજ સહાંજે ભૂરાભાઈના
ધરમાં ભજનમંડળીએ ભમવા લાગી,

અને વગી વેવડીઓ ભૂરા મહારાજની
નીડી જખાત પર આડીન થઈ તેને ત્યાં
દરિ બાજન કરવા આવવા લાગી.

આખરી રસ્તે

કમળા ભૂરાનાં આ જતની નખરાંથી
બહુ મુંઝાણી ત્યારે મારી અને વાલચભાઈ
ની સલાહ લેવા આવી. અને ભૂરાને સીધો
ડરવા એક આગાહ તુરખો શોધી બહારડ્યો,
અને અમારા જે કાસ્ત બાંગીઓની મઠક
લીલી અને તાગડો રમ્યા.

ભૂરાને ત્યાં ભજનમંડળીમાં જે બહુજ
જનસુરત ખાઈએ આવવા લાગી. ઉત્તર
દિંડરતાનની કોઈ શેડાણીઓ હોય એવી
એ લાગતી હતી અને છાપામાં ભૂરા મ
હારાજની શ્રીતિ સાંભળી એમનાં કરાંને
આવી હતી એમ એ લોકોએ જણાવ્યું.
એ ખાઈએ કરોજ ભજનમંડળીમાં
આવતી. પોતે પણ મંછરાં સાથે ભજનો
ગાતી, અને ભૂરાભાઈની ઓરડીમાં સંગીત
અને ભજનની રમઝટ ભમતી. એ ખા-
ઈએ એકનું નામ મૃદ્ધાલિની અને
બીજનું નામ ચંપાવતી, તે ભૂરાભાઈના
ધરમાં એટલી બધી હળી ગઈ કે ઘણી
વખત મહારાજશ્રી ભૂરાભાઈને સ્વહસ્તે
દૂધ બતાવી આપતી.

એક દિવસે ભૂરાની નાતનાં માણસો
ભૂરાને ત્યાં આવ્યાં હતાં. બીજાં પણ ઉંચી
નાતનાં માણસો તેને ત્યાં આવ્યાં હતાં,
અને પેલી મૃદ્ધાલિની અને ચંપાવતી લોકોને
દૂધના ધ્યાલા આપી રહી હતી, ત્યાં હાથ

માં ઝાડવાળો એક મેલાંધેલાં કપડાંવાળો પુરુષ ઉપર ચઢી આવ્યો અને ચંપાવતી તરફ જોઈ બોલ્યો કે; “અલી ચાંપલી ઘેર હાલ, આ મહારાજે તો તને ગાંડી કરી મૂકી છે.” ફૂંજેતો.

પેલાં મેલાં કપડાંવાળાને જોઈ ભૂરીઆ ઢબ્બ ચઢ ગયો, અને પેલાં ખુબસુરત ઐરાં આને સંજોધીને બોલાવતો સાંભળી થાંભલાની માફક સ્થિર થઈ બેઠો. પેલાં ઢેડ જેવા કેખાતા માણસને જોઈ ભૂરીઆને પેલી બાઈઆને તેમની નાતભત સંજોધી પૂછવાતું મન થયું, અને હિંમત કરીને ગભરાતો ગભરાતો ઝંખવાણો પડીને પૂછ્યું: “આપ પહેલો કહ નાતે છો?”

“અમે ભાંગીએણો છીએ.” પેલી બંને જાણીએ જવાબ દીધો.

પછી શું બન્યું હશે તે કહી શકાય.

પરિણામ

એક પરિણામ આવ્યું. ભૂરાભાઈને ત્યાંની રસમંડળી પડી ભાંગી. ભૂરા જીંઠગીભર મહાત્મા થવાના ઢોંગ કરતો ભૂલ્યો અને તેની પત્ની કમળાતું જોર વધ્યું. કમળા ભૂરાના બધાંયે ઢોંગ જાણી ચૂકી. પહેલાં શું બન્યું હતું તે પણ અમોએ જાણાવી દીધું હતું. એટલે કમળા હજી પણ “કેમ મારા ભૂરા મહાત્મા!” કરીને કાન પકડીને ભૂરાભાઈને બેસઠક કરાવે છે.

નખરાળા નાવલિયા

તોચક! હવન એક નાટક છે અને એ નાટક જેટલું મુરખ દેવ છે તેટલું હવન અવગજાયું જોઈ છે. પણ હવન જેમ નાટક છે, તેમ કેટલીક વ્યક્તિઓનાં હવનમાં નાટક પણ એટલું જાણી જાણી જાણી રીતે વજાઈ ગયું હોય છે, કે નાટક જ તેનું હવન બની ગયું છે, અને તેવા માણસો હમેશાં નાટકી હવન જ હવે છે, અને એમ કરતાં કેટલાક હજારડાઓ કરી મૂકે છે. આ નાટકી હવન પર વધુ વિવેચન નહિ કરતાં હું આવું એક નાટકી હવન હવનાર મારા પરિચયમાં કેમ આવ્યો તેના કેટલાક રમુજ પ્રસંગોની કદાચી ત્વારી સમક્ષ પીરસું છું.

* * * *

વાત એમ છે કે મારું લગ્ન કાઢિયાવાડના એક શહેરમાં વસતા સંસ્કારી અને શ્રીમંત ધરના સુખી કુટુંબમાં થયું હતું. મારી પત્ની સરલા પણ સુશીલ, સાદી, ભોળી અને ભાવનાશીલ હતી. મારા સસરા કાઢિયાવાડના એક રજવાડાના ઉપરી અમલદાર

હતા અને તેઓ શહેરની બહાર વસેલાં રમણીય પરામાં એક મોટા લબ્ધ કમ્પાઉન્ડમાં અને સુંદર બગીચાવાળા મોટા નાટના બગીચામાં રહેતા હતા. એનું કુટુંબ બહુ જ મોટું હતું. તેની સાથે ચાકર તોકર અને ઈયાં છોકરાં ઝોતી તેનું આંગણું હમેશાં આનંદ મંગળમાં રહેતું. આવા મંગળમય વાતાવરણમાંથી મારી સુશીલ પત્ની સરલાને મુંબઈના મારા વ્યવસાયમય અને ધાંધલિયા વાતાવરણમાં હું લઈ જવા ખુશી નહોતો એટલે હું દર વરસે એક માસની રમ્મ લઈ અહીં સરલા પાસે આવી જતો; પણ આ વરસે જ્યારે હું એક માસની રમ્મ સરલા સાથે વિતાવી મુંબઈ આવવાનો હતો ત્યારે તેને આ ગતિ દિવસે વહેલી સવારે ઉઠી એ પતિ ભક્ત પત્નીએ હઠ પકડીને ઘણી જ લાગણીવશ બની ગભરાયેલી હરિણીની જેમ, મારા પડખામાં લપેટાઈ જઈ, મારા ખભા પર તેનો મુલાયમ અને કામળ હાથ મૂકી, મધુર અવાજે કહ્યું:

“જુઓ તમે દર વખત ખોટા બહાનાં બતાવી મને બનાવી ચાલ્યા જાવ છો,

પણ આ વખતે તો તમારે મને મુંબઈ સાથે લઈ જવી જ પડશે.”

“અરે વાહ, સરલા! શું હું તને બનાવું છું? બિલકુલ નહીં. તને છોડીને જતાં મને જરાયે ગમતું નથી, પણ આવા આનંદ કિલ્લોલભર્યા વાતાવરણ માંથી હંચકીને તને મુંબઈના ધાંધલ ધરપચવાળા વાતાવરણમાં હું એટલા માટે નથી લઈ જતો કે ત્યાં તને એક મિનિટે ગોઠશે નહીં. નાની નાની જ ગ્યાઓમાં રહેવું, પક્ષીઓના માળાઓ તો સ્વતંત્ર માલીકીના હોય છે પણ આ મુંબઈના માળાઓમાં તો અનેક જાતનાં અને જુદા જુદા સ્વભાવનાં માણસો વસે. વળી હું આખો દિવસ એટલો બધો રોકાયેલો રહું છું કે સવારે દસે જઈને રાત્રે દસ વાગેજ ઘેર આવું. આવી પરિસ્થિતિમાં તું એકલી, અટુલી મુંઝાઈ જઈશ એમ ધારીને જ હું તને મુંબઈ નથી લઈ જતો, સમજી?”

“હવે સમજ્યાં છો? તમે રાત્રે દસ વાગ્યે તો ઘેરે આવશો ને? પણ અહીં તો એવા કેટલાયે રાત્રિના દસ વાગશે તોયે તમારાં મુખદર્શન નહીં કરી શકું તેનું કેમ? ગમે તેમ થાય પણ હવે હું એક મિનિટે તમારા વગર નથી રહી શકવાની. હું ગમે તે અગવડ ભોગ વધા તૈયાર છું, પછી શી હરકત છે!”

સરલાએ જરા આવેશમાં આવી જઈને કહ્યું અને તેની દલીલ પાસે હું હારી ગયો. મેં માથું ખંજવાળ્યું અને બોલ્યો:

“તો બલે સરલા થઈ જા તૈયાર!”
આમ કહી હું સરલાના ગોરા ગોરા ગાલપર એક ટપલી મારવા જતો હતો, પણ એટલામાં તો તેની જ ફામળ કરાં ગુલિઓની એક ધીમી લપડાક મારા ગાલપર પડી. અને એ ચતુર ચપલા કુદીને મારા ઝોરડામાંથી બહાર ક્યારે ચાલી ગઈ એ મને ખબર ન પડી. જતાં જતાં એ બમડતી ગઈ.

“કાં, હવે કેમ માન્યા! લુચ્ચા નહિ તો...”

* * * *

સરલા અને હું મુંબઈ આવ્યાં. હું મુંબઈના ભોઈવાડામાં આવેલા એક ભરચક ભરેલા માળામાં નાની જે ઝોરડીઓ વાપરતો હતો. મારે કોર્ટમાં એક ઇમ્પોર્ટ એક્સપોર્ટની ઝોરી સમાં નોકરી હતી અને આખો દિવસ વેપારીઓ સાથેજ કામ રહેતું હોવાથી સવારના દસથી રાતના દસ વાગ્યા સુધી મારકીટો અને બજારોમાંજ બે ટક્યા કરવું પડતું. આમ પહેલે દિવસેજ સરલાને તેનું એકાકી જીવન સાલ્યું. હું જ્યારે રાત્રે દસ વાગે ઘેર આવ્યો ત્યારે સરલાનું મોહું કુવાંવીયાં, અને

લોટ ફાકવા જેવું થઈ ગયું હતું. તે બિચારી મને ઉપાધિ થાય એ વિચારે કંઈ કહેતી ન હતી તે હું સમજી ગયો હતો. હું સ્વગત જ રિમત કરી હાથ પગ ઘોષ જમવા બેઠો. સરલાએ બે થાળીઓ પીરસી અને જમતાં જમતાં મેં સરલાને પ્રશ્ન કર્યો:

“કાં અહીં ગમે છે ને?”

“કેમ ન ગમે! રાત ક્યાં જાય છે એ કંઈ ખબર નથી પડતી, પણ... પડોશ... કંઈ નહિ.” કહી એણે જળતી જ વાત ઉચ્ચારી અને દેશમાં પહોંચેના કાગળ લખ્યો કે કેમ વિગેરે વાત પર મને ચડાવી દીધો. હું એ પતિવ્રતા પત્નીની કુતેહ સમજી ગયો અને જમી પરવારી રાત્રે નિરાંતે જ્યારે હું પથારીમાં પડ્યો, ત્યારે મેં સરલાને પૂછ્યું:

“સરલા, જમતી વખતે ‘પડોશ’ કહીને તેં વાત પડતી મુકી એ તું શું કહેતી હતી?”

“કંઈ નહિ હવે મૂકોને એ પંચાત વળી અત્યારે ક્યાં લઈ બેઠો.”

“ના ના, મારા સમ તારે કહેવું જ પડશે.”

“વાતવાતમાં સોગન શું ખાતા હશે! તમને તમારી કિંમત નહીં હોય પણ અમને તમારી બહુજ કિંમત છે. સમ જ્યાંને! તમારા સોગન આપ્યા તો

હવે હું કહું છું. અહીંના પાડોશ તો ખુબ તોળાદ છે.

આ પહેલા દિવાનખાનામાં કોઈ વેંછણવ કુટુંબ રહે છે. તેના કુટુંબમાં માણસો તો ઘણાં છે, પણ તેમાં ડોસા ડોસીઓ પાંચ છ જેટલાં છે અને તે બધાં મરજદી લાગે છે. તે બધાની વચ્ચે એકના એક છોકરાની એક યુવાન વહુ છે. પણ સવારે ઉઠે છે તે રાતના સુવે છે ત્યાં સુધી તેની ઉપર તરપીટ જ બોલાવે છે. અને આવી કડકડતી ઠંડીમાંયે દિવસમાં ચાર પાંચ વખત તેને ઠંડે પાણીએ નળ ઉપર નવરાવે છે. ઘડી ઘડીમાં છોવાય જાય, અભડાય જાય અને બ્રહ્મ થઈ જાય. તેમાં ચે આજે તો તેઓએ હદ જ કરી. એ વહુનો એક ચાર પાંચ વરસનો છોકરો રમતો રમતો આપણી ઓરડી પાસે આવ્યો હશે અને બહાર પડેલાં મારા ચંપલમાંથી એક ધરમાં લઈ જઈ તેના ઠાકોરજી જે એક ખુણામાં મુકેલા કબાટમાં બિરાજે છે, તેની આગળ જેમ ભોગ ધરે તેમ મુકી અને મોટાંઓ જેમ કરે છે તેમ તેને બે હાથ જોડી તેની કાલી કાલી ભાષામાં ‘ભગવાન આ માલી ભેત’ ‘ભગવાન આ માલી ભેત’ એમ કહી રમતો હતો, એટલામાં એક ડોસાની નજર તેના પર પડી. અને તેણે ભગવાનને બ્રહ્મ ક્યાં કહી એવો તો

માર્થો કે એ પુલ જેવું ભૂલકું રહીરહીને
ખેજાર બની ગયું. ઓ પ્રભુ! જોઈને
ત્રાસ છુટે એટલો નિર્દય માર હોય!”

આમ કહી સરલાએ એક બેડો
નીસાસો નાખ્યો; એટલે મેં કહ્યું:

“હોય એ તો એમ જ ચાલ્યા કરે,
પણ તેમાં તું આટલી બધી કેમ ગભ
રાય છે?”

“ન કેમ ગભરાઉં. અરે પછી તો
એ લોકોએ મને પણ કેટલીએ ગાળો
ભાંડી અને કહ્યું કે ‘ખખરદાર જો હવેથી
બહાર ચંપલ રાખ્યાં છે તો!’ હું તો
બાઈ ગુપચુપ ઘરમાં જ ભરાઈ ગઈ.”

સરલાની આ વાત સાંભળી મેં જરા
સ્મિત કયું” અને કહ્યું:

“પણ તો આ બીજાં પાડોશીઓ
ક્યાં નથી. આ લવજીભાઈ લોહાણા
છે, વનમાળીભાઈ વાણિયા છે. તેઓનાં
ઘેરો સાથે ખેસકોટ રાખવી.”

“હવે જોયા તમારા લવજીભાઈ લો
હાણાનાં વહુ લીલા બહેન, આખો
દિવસ બારણાં બંધ કરી કંઈ ને કંઈ
ખાધા જ કરે. અને દિવસમાં દસ
વખત ધાટીને મોકલી બેળ, ભુંસો ને
એવડો મંગાવ્યા જ કરે. કલાકે કલાકે
પડીકું આવ્યું જ હોય; તેમાં બીજી
વાત કરવાની એને પુરસદ જ ક્યાં છે?
અને વનમાળીભાઈનાં ઘરવાળાંની વા
તજ સુકી ઘો, એતું તે કાંઈ જીવન

છે. આખો દિવસ જાણે ‘ઘરની ધુંસ’
હોય તેમ વહીતરૂં ક્યાં જ કરે છે.
પૈસે ટકે તો સુખી જણાય છે. પણ
આખો દિવસ મેલો અને ફાટેલો
સાડલો પહેરી, મજૂરી ક્યાં જ કરે. ન
કંઈ સાઈં વાંચન કે ન કંઈ જીવનની
મોજ. અને આ સામેની રૂમ તો બંધ
જ રહે છે. તેમાં તો કાંઈ ભાહુત જ
આવતું નથી. આવા પાડોશમાં તો
ખરેખર અકળાઈ જવા જેવું છે.”

“કાં લેતી બને! મેં તો પહેલેથી
જ કહ્યું હતું કે તને સુખમાં નહિ
ગોઠે! પણ ગભરાઈશ નહિ સરલા!
આપણે થોડા જ દિવસમાં કાંઈ સારા
સુશિક્ષિત પડોશમાં જગ્યા શોધી લ
ઈશું. ચાલ હવે નીરતે સુધ જા.
મને પણ ઉંધ આવે છે.” અને અમે
ઉંઘી ગયાં.

x x x x

ઘરમાં નાટક

બીજો દિવસે રાત્રે જરા હું વહેલો
ઘેર આવ્યો. ત્યારે મારી રૂમની સામેની
રૂમનાં દ્વાર ખુલ્લાં હતાં અને એક યુવાન
સ્ત્રી ઓરડીમાં બેસી રસોઈ કરી રહી
હતી. મેં મારા હમેશના નિયમ મુજબ
સરલાના મુખારવિંદનું નિરીક્ષણ કયું”
અને મને જણાયું કે આજે સરલા
કંઈક આનંદમાં હતી. મેં કપડાં ઉ
તાર્યાં અને હાથ પગ ધોયા, એટલામાં

સરલાએ જે થાળીઓ પીરસી અને અમે બંને જણાંએ જમી લીધું. જમ્યા પછી પાન ખનાવતાં ખનાવતાં મેં સરલાને કહ્યું:

“સરલા! આજે હું એક સરસ જગા જોઈ આવ્યો છું. પડોશ પણ એટલો બધો ડુંગરાઓનો અને સંસ્કારી છે કે તને ત્યાં મગ્ન પડશે. કાલે જ આપણે ત્યાં રૂમ બદલી નાખીએ. ફક્ત તું જોઈને પસંદ કર એટલી જ વાર.”

“નારે ના. હવે આપણે કંઈ રૂમ બદલવી નથી. આજે તો મારો દિવસ પણ કેમ ચાલ્યો ગયો તેની મને ખબર પડી નથી.” સરલાએ મ્હોં પર સ્મિત ફરકાવતાં કહ્યું,

“હેં...હેં...હેં...વળી ધડીકમાં તને શું થઈ ગયું? જો પેલી જગા હાથથી જશે તો પછી પરતાઈશ હોં!”

“અરે, આજ સવારથી હું તો હસ્યા જ કરી છું. આ આપણી સામે નયુભાઈ અને પારવતી બહેન રહેવા આવ્યાં છે. તે આજ સવારથી જ આવ્યાં છે, પણ નયુભાઈ એટલા બધા ટીબળા અને આનંદી જણાય છે કે બસ આખો દિવસ કંઈ ને કંઈ નાટક કર્યા જ કરે છે અને મને પણ એમાં ઘણી ગમ્મત પડે છે.”

“એવું તે એ શું કરે છે કે તું બસ ખુશખુશ થઈ ગઈ છે?” મેં પૂછ્યું.

“જુઓ જાણે વાત એમ બની કે નયુભાઈ અને પારવતી બહેન બપોરે બધો સામાન ગોઠવી રહ્યાં પછી નયુભાઈ નાટકે ચઢ્યા. તેઓએ બારણાં અરધાં વાર્યા હતાં, પણ હું આપણી રૂમમાંથી આડી નજરે એ બધું નિહાળ્યા કરતી હતી. નયુભાઈએ પારવતી બહેનને તેની રૂમ સામે બાંધેલી પાટ પર બેસવા કહ્યું અને તેના હાથમાં એક નાટકની ચોપડી આપી બોલ્યા કે તું આ ગાયન ગા ને ગાજ. પારવતી બહેને બહુ જ આનાકાની કરી પણ છેવટે તેઓ પાટ પર બેઠાં અને ધીમે અવાજે ગાવા લાગ્યાં,

“થઈ પ્રેમવશ પાતળીયા...

મારા મનના માલીક મળીયા..રે..થઈ..”

પારવતી બહેન આ ગાયન ગાતાં હતાં અને નયુભાઈ તેને હીંચકા નાખતા નાખતા સામે નખરાં કરતા હતા, એટલામાં તેમના એક વૃદ્ધ કાકા અહીં આવી ચઢ્યા. તેઓએ બાળુની ચાલીમાં પડતી બારીની ફાટમાંથી ધડીક તો આ નાટક જોયા કયું અને પછી એકદમ બારણાને ધક્કો મારી રૂમમાં ધસી ગયા. નયુભાઈ તો બિચારા એકદમ ખસીઆણા પડી ગયા અને પારવતી બેન એક છલંગ મારી દોડીને અહીં મારી પાસે આપણી રૂમમાં ધુસી ગયાં, અને પછી અમે બંને બૂબ હસ્યાં. ત્યારે

પેલા વૃદ્ધ કાકાએ નયુભાઇને ખૂબ ખંખેર્યાં. તે મોટે સાદે કહેતા હતા:

“એવકુદ ! આમ ઘરમાં નાટક કરે છે તે જાને નાટકમાં જઈને નોકરી કરને. શરમ નથી આવતી” વગેરે... ઘણું કહ્યું. છેવટે નયુભાઇ નજેથી ડબલું ભરી પાચખાનામાં ઘુસી ગયા અને જ્યારે કાકા ગયા ત્યારે જ નયુભાઇ જાજરમાંથી નીકળ્યા અને ગુપ્તગુપ્ત માથે ટોપી મુકી મારકીટમાં તેની નોકરી પર આવ્યા ગયા. ત્યારથી હું અને પારવતી બહેન એ પ્રસંગ યાદ કરી હસ્યા જ કરીએ છીએ.”

સરલાની વાત સાંભળી અમે બંને હસતાં હસતાં ઘાટીએ કરી રાખેલી બે પથારીમાં જઈ પડ્યાં.

× × × ×

ઝોળીમાં ખિલાદી

વળતે દિવસે વહેલી સવારે હું મારા હંમેશના ટાઇમ મુજબ જમી પરવારી ઝોડીસે જવા દાદર ઉતરતો હતો, એ ટલામાં દાદર ઉપર મને નયુભાઇ હાથ માં એક મોટાં લાલ કપડાંની બનાવેલી શાકની ઝોળી લઈ સામા મળ્યા. અમે એકબીજાથી અજાણ્યા હતા પણ સરલા એ મને તેના રમુજ સ્વભાવની વાત કરી હતી એટલે જરા ઝોળખાણ કરી લેવાના ઇરાદાથી મેંજ તેને પહેલો પ્રશ્ન કર્યો:

“અરે નયુભાઇ ! આ ઝોરડીમાં તમે જ રહેવા આવ્યા છો કે ?”

“હા, શેઠ ! હુંજ રહેવા આવ્યો છું. કેમ કંઈ કામ છે ?”

“ના કામ કંઈ નથી. તમે આવ્યા તે ઠીક થયું. અમોને એટલી વસ્તી વધી.”

આમ કહી હું મારે ટાઇમ થઈ જતો હોઈ એકદમ દાદર ઉતરી ગયો અને નયુભાઇ ઝોળી લઈ ઝોરડીમાં દાખલ થયા.

હવે સરલાને આ માળામાં પારવતી બહેનનો સાથ મળ્યો હોઈ તેને ગોઠી ગયું હતું એટલે હું પણ નિશ્ચિંત મને કામ કરી આજે પણ મારા હંમેશના ટાઇમ મુજબ રાત્રે દસ વાગે જ ઘેર આવ્યો. સરલા ગરમાગરમ રોટલી બનાવી રહી હતી, તે જોઈ મેં પ્રશ્ન:

“કેમ અત્યાર મુઘી હેરાન થાવ છો ?”

“ઝોહો, એમાં હેરાન વળી શનાં ! વહેલી રસોઈ કરી રાખું તો તમે આવો ત્યાં ઠરી જાય, એટલે આજે રોટલી કરવા જરા મોડેથી બેઠી.”

“વાહ ! ઘણું સરસ,” કહી મેં કપડાં ઉતાર્યાં અને પાણીના લોટા ભર્યા. એટલામાં સરલા પણ રસોઈ કરી રહી, એટલે અમે બંને સાથે જ જમવા બેસી ગયાં અને ઘાટી વાસણ લઈ ગયો એટલે સરલા નીરાંત કરી મારી પાસે બેઠી; ત્યારે મેં પ્રશ્ન:

“કેમ સરલા ! આજે નયુભાઇએ કંઈ નાટક કર્યું હતું કે નહિ ?”

“અરે, આજે તો એણે કમાલ કરી. તમે ગયા કે તુરંજ તે શાકની ઝોળી

પાંચ આળ્યા અને ઝોરડીમાં જઈ
ખીંટીએ લટકાવતાં પારવતી બહેનને
કહ્યું કે: “હું મારજીટમાં ગઈ છું, ને
આ ઝોળીમાં કામીનું શાક છે તે બ
નાવી રાખજો. હું દમણાં જ આવું છું.”

આમ કહી તે આ સાલીમાં પડી
બારી પાસે સપાઈને ઉઠા રહ્યા. તેને
આમ ઉઠેલા બેઠ મને નવાઈ ગઈ
અને હું તેને પ્રજ્ઞા જતી હતી, તેટ
લામાં તો ઝોરડીમાં પારવતી બહેને એક
ગોટી ચીસ પાડી અને “ઓય રે બાપ!
સરલા બહેન, દોડો.” કહી જુમ મારી.
આ ચીસ સાંભળી હું ત્યાં દોડી ગઈ.
લીલાં બહેન, પેલાં મરજીટી અને વન
માળીભાઈની વહુ પણ દોડી આળ્યાં
અને મેં પારવતી બહેનને પ્રજ્ઞા:

“શું છે બહેન! જુમ કેમ પાડી?”

“અરે, ભુલોને આ ઝોળીમાં
કંઈક છે.”

મેં ધીમેથી લઈ ઝોળી ખુલ્લી કરી
તો અંદરથી એક બિલાડીનું બચ્ચું કુદી
પડ્યું. તે અમને બધાંને ટોળે મળેલાં
બેઠ ગભરાઈ ગયું અને “મ્યાંડિ
મ્યાંડિ” કરતું ચાલી બહાર દોડી ગયું.
એટલે નથુભાઈ ઘરમાં આવ્યા અને
પારવતી બહેન સામે ઉભા રહી નાટ
કના એક્ટરની અદાથી બોલ્યા:

“વાહ! મારાં યુવ યુવ વાહ!
બિલાડીનાં બચ્ચાંથી પણ ખીઓ છો!

મેં તારી બદાફરી જોવા બાંધી બેઠને જ
ઝોળીમાં બિલાડીનું બચ્ચું મુક્યું હતું.”

“રો, રાખો, હવે રાખો!” કહી પા
રવતી બહેને છણકા કરી. અને તેનાં
આ નખરાં બેઠ અમે સહુ હસતાં
હસતાં વિખરાયાં અને પારવતી બહેને
ચુસ્તમાં ને ચુસ્તમાં નથુભાઈને
જમવા બેસાયાં.

નથુભાઈના નાટકી જીવનની આ
વાત સાંભળી મારાથી બોલાઈ જવાયું.

“નથુભાઈ પણ કાંઈ બડો લહેરી
ત્રાતા લાગે છે હો.”

આમ કહી મેં આંખો મીચી અને સર
લાએ પણ તેની પથારીમાં પામું ફેરવ્યું.

x x x x

ભૂલેશ્વર પર નાટક

રહવારના પહોરમાં જ્યારે મારી
આંખ ઉઘડી ત્યારે રોજ વહેલી ઉઠતી
સરલા આજે હજી ઉંઘી રહી હતી.
એટલે મેં તેને જાગ્રત કરવા જુમ મારી;

“અરે એય! ઉઠ ઉઠ. અત્યાર સુધી
ઉંઘે છે તે પછી રસોઈ ક્યારે કરીશ?”

સરલા આંખો ચોળતી ચોળતી ઉઠી
અને રૂમનાં બારણાં ઉઘાડતી બોલી:

“બસ, ભૂલી ગયા આજે શનિવારનો
અપવાસ કરો છો તે?”

“અરે હા...ડીક યાદ કયું”. આજે
તો દુધ પીને દિવસ કાઢવાનો છે કેમ?”

“હા પણ આજે શનિવાર છે તો
સાંજે ઘેર તો વહેલા આવશો ને?”

“હા હા, જરૂર સરલા ! આજે તો અર્ધા દિવસની ઓપીસ છે. સાંજે આપણે ચોપાટી કે બેન્ડસ્ટેન્ડ ફરવા પણ જઈ શકીશું. અને કાલે રવિવારે કોઈ નાટકમાં પણ જવાશે.”

નાટકનું નામ સાંભળી નથુભાઈ એકદમ મારી રૂમમાં ધસી આવ્યા અને બોલવા લાગ્યા :

“એઈ, સરલા બેન, રમેશભાઈ, ભાઈ શ્યામ, નાટક જોવા જવ તો મને જરૂર તેડી જાઓ. મને નાટકનો બહુ જ શોખ છે.”

“જરૂર જરૂર નથુભાઈ ! તમે અને પારવતી બેન બંને આવજો. બોલો ચાર ટિકીટ લઈ આવું ને ?”

“ના ના. રમેશભાઈ ! ટિકીટ તો ત્રણ જ લાવજો. આ તમારી બેન તો ગામ ડાનું બોથું છે બોથું. એ નાટક બાટક માં કંઈ સમજતી નથી. બે ચોપડી બણીને મારા જેવા બહાદુરની ઘેરી થઈ ગઈ છે. બીજું કંઈ એ સમજતી નથી.”

“સારું સારું નથુભાઈ, પણ એને એક નાટક તો જરૂર બતાવો. આજે હું ચાર ટિકીટ લેતો જ આવીશ. પણ તમને મારફીટમાંથી કાલે રજા તો મળશે ને ? કાલે રવિવાર છે એટલે દિવસનો ખેલ છે.”

“અરે ભાઈ શ્યામ, અમે મારફીટના ઉધરાણીવાળાઓને કોઈ પૂછે જ

નહિ. એક વાર દુકાને મોહું બતાવી આવીએ અને પછી આખો દિવસ ગમે ત્યાં ચાટા મારીએ. સાંજે હિસાબના પૈસા દુકાને આપીએ એટલે શેઠ ખુશખુશ.”

“ત્યારે સારું.”

આમ કહી હું જમવું ન હતું એટલે કપડાં પહેરી જરા વહેલો બહાર નીકળી ગયો.

—પણ સાંજે છ વાગે જ્યારે હું ઘેર આવ્યો ત્યારે મેં જે દૃશ્ય જોયું તે જોઈ હું તાબુબ થઈ ગયો. હું હતું તો દાદર ચહું તેટલામાં નથુભાઈનાં પત્ની પારવતી બેન હાફલાં ફાફલાં અને શ્વાસભેર દોડતાં આવ્યાં અને એકદમ દોટ મુકી દાદર ચઢી ગયાં અને સરલા પાસે જઈ રડી પડ્યાં હતાં અને ગભરાયેલા અવાજે બોલી રહ્યાં હતાં તે મેં દાદર ચઢતાં ચઢતાં સાંભળ્યાં.

“તમારા ભાઈને કોઈ ‘શ્યામડી’ વાળો માણસ બોચીમાંથી પકડી ઢસડી ગયો. હવે શું થશે !”

“પણ એને ક્યાં અને શું કામ ઢસડી ગયો એ કહેશો ?” મેં વચ્ચે જ પ્રશ્ન કર્યો.

“અરે ભાઈ ! એની શું વાત કરું ? એ તો એવા છે જ : અમે બે ચાર ઘેરો ભૂલેશ્વરથી કબુતરખાના તરફ

આલ્યાં આવતાં હતાં, તેટલામાં તેમણે મને જોઈ અને ઘરમાં જોમ નાટકું કરે છે તેમ નખરાં કરતા મારી પાસે આવ્યા અને મારી સાડીનો પાલવ પકડી બોલ્યા કે; ‘અહો! બુઝબુઝ! આજે તો કંઈ બહુ ખીલ્યાં છે!’

જાહેર રસ્તા પર તેમનું આવું વર્તન જોઈ હું છેડાઈ પડી અને મારાથી રડી જવાયું. આ જોઈ ઘણા માણસો એકઠા થઈ ગયાં. અને ‘મવાલી, મવાલી’ની બૂમો પડવા લાગી, એટલામાં એક જાડો માણસ આવ્યો અને તમારા બાંધને બોચીમાંથી પકડી ધક્કા મારતો મારતો ખેંચી ગયો. લોકો કહેતા હતા કે તે ‘શ્યાઈ’નો માણસ છે અને પાયધૂની તેને લઈ જાય છે.”

“અરે પારવતી જાહેન, “શ્યાઈ” “શ્યાઈ” કરો છો પણ એ તો સી. આઈ. ડી. એટલે છુપી પોલીસનો માણસ હોવો જોઈએ અને પાયધૂની પોલીસ ચોકી પર લઈ ગયો હશે. હર કંઈ નહિ. ચાલો ત્યાંનો પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર મારો પીછાનવાળો છે.”

* * * *

પાયધૂનીની પોલીસ ચોકી

આમ કહી હું, સરલા અને પારવતી નીચે ઉતર્યાં અને એક વિક્ટોરિયા કરી પાયધૂની પોલીસ ચોકી પર પહોં

ચ્યાં. ત્યારે મારી પીછાનવાળો પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર ઇસ્માઇલ નથુભાઈને ધમકાવી રહ્યો હતો:

“જોય બદમાસ! આમ ભરબળ રમાં મવાલીપણું કરી પારકી સ્ત્રીઓની છેડતી કરે છે તે શરમાતો નથી?”

“પણ સાહેબ! એ તો મારી પોતાની જ બાયડી હતી.”

“ચાલ ચાલ, જુઠું બોલે છે. પોતાની સ્ત્રી સાથે કોઈ જાહેર રસ્તા પર એવું અસબ્ય વર્તન કરે ખરો? શું અમને બનાવે છે?”

ઇસ્માઇલના આ શબ્દો મેં સાંભળ્યા અને ઓપીસમાં દાખલ થતાં જ મેં કહ્યું:

“હા, હા, એવું વર્તન કોઈ કરે એ ખરો. કોઈનું હેત અચાનક ઉભરાઈ જાય ત્યારે શું કરે?”

“હ...લો મીં રમેશ!” કહી ઇસ્માઇલ મને જોતાં જ ઉભો થઈ ગયો અને અમને બેસવા માટે ત્રણ ખુરસીઓ મંગાવી. એક પોલીસે અમારે માટે ખુરસીઓ લાવી ગોઠવી, એટલે અમે ત્રણે જણે જગ્યા લીધી અને મેં ઇસ્માઇલને ઉદ્દેશીને કહ્યું:

“જુઓ સાહેબ! આ જાહેન એજ એમનાં પત્ની છે. અને તે અમારાં પડોશી છે, ઘણું જ નાટકો જોઈ જોઈ આ નથુભાઈનું જીવન જ નાટકમય બની

ગયું છે. તે ધરમાં પણ એવું ટીખલ કર્યા કરે છે, તો રસ્તામાં પણ ભૂલથી થઈ ગયું હશે, તો હવે માફ કરી તેને છોડી મૂકો.”

“જો રમેશભાઈ ? એ ગમે તેમ હોય, પણ રસ્તા પર આવું અસહ્ય વર્તન અમે નહીં ચલાવીએ. આ તો તમારી શરમને લઈને તેને છોડી મુકું છું, પણ હવે એ મહેરબાનને કહી દેશો કે હવે કંઈક સુધરે.”

‘ભલે સાહેબ’ કહી અમે કિઠયાં અને નથુભાઈને લઈ અમે ઘેર આવ્યાં.

રવિવાર માટે હું ચાર ટીકીટ લાવ્યો હતો એટલે અમે ચારે જણાંએ એક નાટક જોઈ નાંખ્યું અને નથુભાઈના જીવનમાં એક વધુ નાટક વણાયું. પણ ઉપલો અસંગ બન્યા પછી નથુભાઈ ભરખબરમાં ભવાઈ કરવાનું ભૂલી ગયા છે, પણ ધરમાં તો હજી તેની રમુજ એવી ને એવી ચાલુ જ છે.

દિવ્ય પ્રેમ

સૈદ્ધ્યની ઝળહળતી જ્યોત સમી સુંદરીઓને ઈંમતી કંપડાંઓનો ઝળહળાટ કે આલ્પણોના કૃત્રિમ ઓપની જ રૂર પડતી નથી. તેમનું નૈસર્ગિક સૈદ્ધ્ય, સાદાં અને સ્વચ્છ પણ કલાયુક્ત વસ્ત્ર પરિધાનમાં પણ એટલું આકર્ષણ ઉપજાવે છે કે કોઈ પણ તેને નિરખનારનું મન ઘડીબર આનંદમય બની જાય છે.

વિશાખાનું સૈદ્ધ્ય પણ એવું જ આનંદપ્રદ હતું. તેના સુંવાળા અને ગોરા ગોરા માંસલ શરીરના સુડોળ અવયવોથી બનેલા સુંદર દેહમંદિરમાં બિરાજતા તેના અદ્ભુત આત્માનાં આકર્ષણ કાંઈ અજબ જ હતાં. વિશાખા સાદાં પણ શુદ્ધ સ્વચ્છ વસ્ત્રોમાં સજ્જ થઈ, છાતી પર વાળી રાખેલા સુંદર હાથમાં પુસ્તકોની થયેલી લઈ જ્યારે હાથરક્ષ્માં જવા ઘરની બહાર પડતી ત્યારે ઘણીએ સૈદ્ધ્યપિપાસુ ચક્ષુઓનાં શરસંધાન તેના તરફ થતાં, પણ ચપળ અને ચતુર વિશાખાના સૈદ્ધ્યમાંથી પ્રગટતી વિદ્યુત વાસના ભ્રષ્ટ ચક્ષુઓમાં અંગાર આપતી, અને તે અંગારામાંથી પ્રજ્વળતી આગમાં

ભસ્મીભૂત થતાં હૃદયો તરફ એપર વાહીભયું સ્મિત ફેંકતી તે બાલિકા સડસડાટ કરતી રક્ષ્માં ચાલી જતી. આ તેનો નિત્ય નિયમ હતો.

પણ હવે વિશાખા બાલિકા રહી ન હતી. તેણે હાથરક્ષ્ છોડી કોલેજનાં પગથીયાં પર પગ મૂક્યા તેની સાથે જ તેની અદ્ભુત દેહવહ્નીમાં યૌવન રૂપી સૂર્યે આગમન કર્યું અને તેનું સૈદ્ધ્ય કમળ પૂરેપૂરું વિકસી ઉઠ્યું, તેની સાથે કંઈક રસભોગી ભ્રમરોએ તેના પર ચું જન કરેલા માંડ્યું. પરંતુ એ અલૌકિક કમળનો આસ્વાદ ચાખવાને તો ફક્ત એક જ યુવક-ભ્રમર ભાગ્યશાળી થયો. તે હતો વસંતકુમાર. વિશાખા અને વસંત કોલેજમાં એક જ ક્લાસમાં ભણતાં, હમેશાં સાથે મળતાં, અનેક વાર્તા લાપ કરતાં, અને તે જોઈ ઘણાંયે કોલેજ યન યુવકો અદેખપ્રેમમાં જળી જતા.

x

x

x

વિશાખા રમકુણલાલ શેઠની એકની એક લાડીલી પુત્રી હતી અને રમણ શેઠ અલકાપુરીના એક અગ્રગણ્ય શ્રી મંત વ્યાપારી હતા. તેનો દેશ અને

પરદેશમાં એટલો બધો ધીકતો ધંધો ચાલતો હતો કે લક્ષ્મીની તેને ત્યાં રેલમ છેલ હતી. આમ છતાં રમણુલાલ શેઠનાં પત્ની સાવિત્રી શેઠાણી ધણીજ નિર્ભીમાની સાર્દા બલાં અને દયાદ્ર અંતઃકરણનાં હતાં. એવી એક સાધ્વી માતાના સદ્ગુણો કેટલેક અંશે વિશાખામાં પણ ઉતર્યા હતા. પણ સાવિત્રીના દિલપર ફક્ત દિંદુ ધાર્મિક સંસ્કૃતિની અસર હતી ત્યારે વિશાખામાં પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની મિશ્રિત છાપ પડી હતી. રમણુલાલ શેઠ સુધારક વિચારના હતા. તેણે ખપ પુરતી ઇંગ્લીશ કેળવણી પણ લીધી હતી. તે સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યમાં માનતા હતા તો પણ તેઓ જાત્યભિમાન અને શ્રીમંતાઈના મિથ્યા ગૌરવમાં હંમેશા રાચતા. અને આ પ્રશ્ન પરત્વે પિતા-પુત્રીને ઘણી વખત ગરમાગરમ ચર્ચા થતી.

હમણાં હમણાં વિશાખા વસંતની સાથે હરતી ફરતી અને પુરસદનો ધણો વખત તે વસંતની સાથે જ વિતાવતી, એ રમણુલાલ શેઠને પસંદ નહતું. વસંત સુશિક્ષિત હતો, નમ્ર સ્વભાવનો હતો તેમ તે દેખાવડો અને શરીરસ્વાસ્થ્યમાં પણ તંદુરસ્ત હતો. વળી તે તેની જાતિનો પણ હતો, છતાં તેનામાં એક ખોડ રમણુલાલ શેઠને

દેખાતી અને તે એ જ કે તે ગરીબ હતો. જો કે વસંતના પિતા એક સુખી અને સ્વતંત્ર વ્યાપારી હતા, પણ દૈવયોગે પાછળથી તેના દિવસો બદલાયા અને ઉપરા ઉપરી ખોટ આવી તો તેને નાદારી લેવાની ફરજ પડી હતી. વસંતની માતા તો તેના બચપણથી જ સ્વર્ગે સીધાવી ગઈ હતી, તો પણ વસંતના પિતાએ ખીજ પત્ની કરી નહતી અને બધી જ આશાના મિનારા વસંત પર તેણે બાંધ્યા હતા. પરંતુ આમ અચાનક આર્થિક આફત આવી પડતાં તે જ આઘાતમાં તેઓએ પણ આ ફાની દુનિયાનો ત્યાગ કર્યો હતો, વસંત સાવ નિરાધાર થઈ પડતાં તેના પિતાના એક દયાળુ મિત્ર વિદ્યાસાગર વડોલને ત્યાં ઉછર્યો હતો અને તેને જ આશ્રયે રહી તે કોલેજની કેળવણી લેવા સુધી પહોંચ્યો હતો.

માણસનું ભાગ્ય ક્યારે પડેટો લેશે એ કાયડો આજ દિવસ સુધી કોઈ ઉઢેલી શક્યું નથી. કોલેજમાં આવતાં જ વિશાખા અને વસંત પર સ્પષ્ટ આકર્ષણ અને એ બંનેના વધતા જતા પરિચય રૂપી હલેસાંના જોરે વસંતની જીવનનૌકા આ સંસારસાગરની કોઈ અનોખી દિશાએ જ ધસડાવા લાગી. વિશાખાના હૃદયમાં વસંત માટે શુદ્ધ પ્રેમ જન્મ્યો.

પિતાપુત્રી વચ્ચે ટપાટપી

એક દિવસ વિશાખા તેના અભ્યાસ રૂમમાં વાંચનમાં તટલીન હતી ત્યારે રમણુલાલ શેઠે આવી તેના દ્રામળ હૃદય પર કડોર શબ્દોરૂપી વજ્રધાત કર્યો.

“જો, બેટા વિશાખા ! તારે વસંત નો પરિચય છોડી દેવો જોઈએ. એવા છોકરાઓ સાથે ફરવામાં આપણું ગૌરવ જાય !”

“હું !” વિશાખાએ ચમકીને કહ્યું. “શું વસંત કોઈ ચોર છે, બદમાશ છે કે, તેની સાથે ફરવામાં આપણે ગૌરવ ગુમાવીએ ?”

“ના એ ચોર નથી ને બદમાસે નથી, પણ તે એક રખડતો રઝળતો અને કોઈ પણ સગાં સંબંધી વિનાનો ગરીબ છોકરો છે !”

“પણ એમાં વસંતનો દુર્ગુણ કયો ?”

“એજ કે એ આપણો સમાવડો નથી.”

“નથી તો એવો તમે તેને બનાવો, એને મદદ કરો.”

“જો વિશાખા ! તું હવે હદ છોડતી જાય છે. તને હું સાફ શબ્દોમાં કહી દઉં છું કે આપણે આપણા મોજલા અને મોટાઈ પ્રમાણે તેવાજ માણસો સાથે પરિચય કેળવવો જોઈએ. નહિ કે આવા બિખખારડાઓ જોડે.” રમણુલાલ શેઠે આંખ ફેરવી ગુસ્સામાં જ કહ્યું.

વિશાખા એમ ગભરાય તેવી ન હતી. તે રમણુલાલ શેઠના શબ્દો શબ્દો આધાત અનુભવી રહી હતી. છતાં અજબ શ્રદ્ધાથી તેણે છેલ્લો દાવ ફેંક્યો.

“પિતાજી ! આ જગતમાં બધાજ કાંઈ થોડા શ્રીમંત જન્મે છે. એક બીજાની મદદ અને સહાનુભૂતિથી સા આગળ વધે છે અને તેમ વસંત પણ વધશે.”

“બસ, તારી દલીલો મારે નથી સાંભળવી. હવેથી જો હું તને વસંત સાથે જોઈશ તો યોગ્ય રસ્તો લઈશ. માટે વિચાર કરજો.” આમ કહી રમણુલાલ ગુસ્સામાંજ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

બસ, તે દિવસથી વિશાખાના ચહેરા પર ઉદાસીનતાએ વાસ કર્યો. તેણે કાલે જમાં જવાનું પણ બંધ કર્યું અને બધો વખત તેના બંગલાના એક દિવાનખાનાની ચાર દિવાલો વચ્ચે તેણે ધ્રુષિત કેદ સ્વીકારી લીધી. તે દિવસે દિવસે એટલી બધી બેચેન બનતી જતી હતી કે, સાવિત્રી શેઠાણી પુત્રીની આ અકળામણ જોઈ ન શકી. તેણે તેને હઠ છોડવા ધણું સમજાવી, પણ તેના દિલનું દર્દ એકે રીતે શાંત થવું મુશ્કેલ હતું. ચિંતા અને સંતાપથી બનાજ પર પણ તેને અરુચિ થઈ ગઈ અને તેને લીધે તેનું સૌંદર્ય પણ ઓસરવા લાગ્યું. આમ અઠવાડિયું પસાર થઈ ગયું અને વસંત

ની સ્થિતિ પણ વિષમ બનવા લાગી. તેણે વિશાખાને મળવા ધણી પ્રયત્નો કર્યા પણ બધા વ્યર્થ ગયા. છેવટે તે રમણુ શેઠના બંગલે ગયો પણ અફસોસ ત્યાંએ શેઠનો ખોદ સર્વ જગા પર ફરી વળ્યો હતો. ચાકર, નોકર, લૈયો, ધાટી બધાના ચહેરા પર તેણે તિરસ્કાર જોયો અને આમ તે હતાશ બની ત્યાંથી પાછો ફર્યો.

* * *

સમજદારનું પરિણામ

એક દિવસ સંધ્યાસમય થયો હતો, ભગવાન સૂર્યદેવ અસ્ત થઈ ગયા હતા, પણ પશ્ચિમ દિશામાં વાદળાંઓના ગુચ્છો પર એવી રંગ એરંગી લાલીમા મૂકતા ગયા હતા કે, તેની પૃથ્વી પર પડતી છાયાં મનને પ્રબુદ્ધ બનાવતી હતી. આકાશનું દૃશ્ય એવું ખીલી ઉઠ્યું હતું કે, જાણે અલૌકિક આશ્વપણાથી સુસજ્જ થઈ દેવાં ગનાઓ પ્રકૃતિઓનું નિરક્ષણ કરવા વિમાનાઈ થઈ આકાશ-વિહાર કરી રહી હોય ! આ વખતે રમણુલાલ શેઠના બંગલાના પાછળના ભાગમાં રસ્તા પર આવેલા બગીચામાં વિશાખા હડપચી પર હાથ દઈ, પગ પર પગ ચડાવી વિચાર મૂઢ બની બેઠી હતી. એટલામાં સામેના દરવાજાના દ્વારમાં વિશાખાએ વસંતને જોયો. બંનેની દ્રષ્ટોદ્રષ્ટ મળી, પણ ધ્રુવ વતા સમુદ્રમાં ઓટ વખતે આવતાં

મોજાં, જેમ આવે આવેથી અચડાઈ કિનારા સુધી નહીં પહોંચતાં પાછાં ઠેલાય છે, તેમ વસંત અને વિશાખાનાં હૈયામાં ઉછળતી સ્નેહભીંઓ આગળ વધવા ઉછાળા મારી રહી હોવા છતાં સંક્રાંતિયાદને પાછી ફરતી હતી. બંનેના ચહેરા પર નિસ્તેજતા છવાઈ રહી હતી. સંધ્યાનાં અંધારાં ઘેરાં બનતાં જતાં હતાં તેમ તેમ બગીચામાં પણ અંધ કાર છવાતો જતો હતો.

વસંત ઉતાવળે પગલે ચાલી વિશાખા પાસે આવી પહોંચ્યો અને બાંકડાપર તેની બાજુમાં બેસી ગયો. તેને વિશાખા મૂઢ અને ભ્રમિત જેવી લાગી. વસંતને જોઈ વિશાખાએ તેના હૃદયના ભાવોને ઉલટુંજ સ્વરૂપ આપ્યું. તે કશુંજ બોલી નહિ, પણ વસંતે હિંમત એકઠી કરી ધૂનતા અવાજે પૂછ્યું :

“ કેમ વિશાખા ! તારી તબીયત કેમ છે ? ”

“ તબીયત તો સારી જ છે. પણ તમે અત્યારે અહીં શા માટે આવ્યા છો ? ”

પ્રત્યુત્તર સાંભળતાંજ વસંતના હૃદય પર સખ્ત આઘાત થયો. તેના શરીરમાં એકદમ પ્રસવેદ છૂટ્યો અને મગજ નળણું પડતાં આંખે ચક્કર આવી હોય એમ તેને લાગ્યું. તુર્તજ તેણે ખીસામાંથી રૂમાલ કાઢી આંખો દાખી દીધી અને ઘડીવાર પછી તે બોલ્યો.

“વિશાખા ! મને દામા કરજો, પણ તારી સૌંદર્યમય પવિત્ર મુર્તિ મારા હૃદયમંદિરમાં જડાઈ ગઈ અને હું તેનો ઉપાસક બન્યો. તે ઉપાસના, તે સ્મૃતિ મને તારી પાસે અંત્રો જેવી લાગી. કંઈ અવિવેક થયો હોય તો માફ કરજો.”

આમ કહી વસંત ત્યાંથી જવા ઉઠ્યો થયો, પણ તેથી તો વિશાખાનું હૃદય અગ્નિબળી ઉડ્યું. તેણે વસંતનો હાથકોટ પાછળથી પકડ્યો અને બોલી:

“નહિ, નહિ, વસંતકુમાર ! જાઓ નહિ. મારાથી કંઈ બોલાયું હોય તો મને માફ કરજો.”

વસંતે પાછું ફરી જોયું તો વિશાખાના મુખચંદ્ર પર ક્રોધ અને રૂંધિમત ફરફી રહ્યું હતું. તે રિમતે વસંતના શરીરમાં નવું જીવન પ્રગટાવ્યું, અને તેનો ચહેરો પણ પ્રકુલ્લ બની ગયો. તે હસતા હસતા બોલ્યો.

“હૃદયેશ્વરી ! મારું હૃદય તને કેમ ચાહી રહ્યું છે એ હું પોતેજ સમજી શકતો નથી. મારો અંતરાત્મા તારી સૌંદર્યમુર્તિની સમીપ રહેવા જ તલ પાપડ થઈ રહે છે. એ વગર આ સંસાર સુનો અને અસત્ય જણાય છે.”

વસંતના શબ્દો સાંભળી વિશાખાનું હૃદય થનગની ઉઠ્યું. ઘડી બર તેને થયું કે તેને ગળે ઝુલી

પડું પણ પુતળ વિશાખાની કલ્પના સૃષ્ટિમાં તેના પિતા રમણલાલનું શૈલ સ્વરૂપ ખડું થયું અને તેનું હૃદય જડવત બની ગયું. એ બ્રમણની ધૂનમાં તેનાથી ફરી વસંતને કંઠોર શબ્દો કહેવાઈ ગયા.

“વસંતકુમાર ! હું નહોતી ધારતી કે તમે આવા ધૂત હશો. તમે શું બોલો છો એનું પણ તમને જ્ઞાન છે ? ગમે તેમ તોયે હું એક શ્રીમંત પિતાની પુત્રી છું. જો હું પહેલેથી જ એ જાણતી હતે કે, તમે આવા અસબ્ય છો તો હું તમારા તરફ દૃષ્ટિ સરખીયે પણ કરત નહિ. પિતાજીની નજરમાં તમે કેવા છો એ જાણો છો ?”

બસ, વિશાખાના શબ્દબાણો વસંતના હૃદયને વિંધી, આરપાર ઉતરી ગયા. તેને થયું કે પૃથ્વી ફાટે અને હું તેમાં અલોપ થઈ જઈ તો કેવું સારું ? તે અપમાન ભર્યા ભારે હૃદયે ઉઠ્યો અને આંખમાં આવેલાં એ અશ્રુ ખિંદુઓ લુછી ત્યાંથી ચાલતો થયો ત્યારે વિશાખાની દશા મૂર્છાવત હતી. તે શું બોલી, ઘડી પહેલાં શું હતું અને શું બની ગયું તેની તેને ખબર ન પડી. રાત્રિના અંધારાએ ચાલમને આવરી લીધી હતી. વસંત બગીચામાં પ્રવેશ્યો ત્યારે તો ઝાંખો ઝાંખો એ પ્રકાશ હતો પણ તે ગયો ત્યારે તો તેને ગાઢ અંધકાર ભેદીને જવું પડ્યું.

તેના ગયા પછી મૂર્છિત થઇ પડેલી વિશાખાને કંઇક શુદ્ધિ આવી અને તે નાથી બોલાઇ જવાયું:

“પ્રેમ...પ્રેમ...એક એવી વસ્તુ છે કે, તે માણસને ઉન્માદે ચડાવી મુકે છે.” તે ધડીભર મૌન રહી અને ફરી ખૂમ પાડી ઉઠી:

“વસંત...ઓ વસંત...ન...ન...ન...
...ન ન...ઓ...ઓ...ઓ...ઓ”

વિશાખાની ભયગ્રસ્ત ચીસ સાંભળી રમણુલાલ શેઠ, સાવિત્રી શેઠાણી અને ચાકર નોકરો દોડી આવ્યા અને આ સપાસ કોઇ નહીં દેખાતા વિશાખાને સ્વસ્થ કરી બંગલામાં લઇ ગયા.

ગુપ્ત થયેલો વસંતકુમાર

આ ઘટનાને બન્યાને કેટલાક દિવસો પસાર થઇ ગયા. પણ ઉપલો પ્રસંગ બની ગયા પછી રમણુલાલ શેઠને તો એમજ થઇ ગયું હતું કે, આટઆટલા બંદોબસ્ત છતાં વિશાખા વસંતને ભૂલે તેમ નથી, અને તેથીજ તેણે હમણાં હમણાં તેના લૈયા જોડે કંઇક ગુપચુપ ગુફતેગો કરવા માંડી હતી. અને પરિણામે એક દિવસ આખા શહેરનાં વર્તમાનપત્રોમાં ચકચાર ઉપડી કે, “વિદ્યા સાગર વડીલને આશ્રયે રહી કોલેજની ફળવણી લઇ રહેલો વસંત નામનો વિદ્યાર્થી આજે કેટલાક દિવસ થયાં અચાનક ગુમ થઇ ગયેલ છે.”

આ કિસ્સો જાહેર થતાં ચોટે અને ચકલે એજ વિષયની ચર્ચાઓ થવા લાગી હતી. લોકોએ જેને જેમ ફાવતું તેમ અનુમાનો બાંધ્યાં અને થોડા દિવસ તો વાતાવરણ ખૂબ જ ગરમ રહ્યું, પણ દિવસો પર દિવસ પસાર થતાં એ વાત વિસારે પડવા લાગી. જે કે વિદ્યાસાગર વડીલે ખાનગી તપાસ ચાલુ રાખી હતી, પણ જાહેર જનતા એ વાત ભૂલતી જતી હતી. અને આ વર્તમાન સાંભળી વિશાખા પણ હવે વસંતને ભૂલી જશે, એવી રમણુલાલ શેઠની ગણતરી હતી. પણ તેની એ માન્યતા ખોટી ઠરી અને આ ખબરથી તો વિશાખા ઉદ્દતાંની ઉન્માદિની જેવી બની ગઇ. આથી રમણુલાલ શેઠ વધુ ચિંતામગ્ન બન્યા અને ઘણીજ ધડમથલ ને અંતે તેણે નક્કી કર્યું કે, સ્વર્ગપુરના શ્રીમંત શેઠ કૃષ્ણદાસના પુત્ર દેવીદાસ જોડે વિશાખાને લગ્નગ્રંથીથી જોડી દેવી કે જેથી તેનો જીવનપટ્ટો થાય. તેણે સાવિત્રી શેઠાણીને પોતાનો આ નિશ્ચય વિશાખાને જણાવી તેને ગમે તે ભોગે સમજાવી લેવા સ્વયં આપી અને પોતે પણ એ વેતરણ કરવાના વ્યવહાર ઉપાયો યોજવા માંડ્યા.

એક દિવસ સાવિત્રી શેઠાણી, પૂજા માંથી પરવાર્યાં કે તુર્તજ પરિધાન કરેલાં સફેદ વસ્ત્રોમાં હાથમાં માળા

લઈ, હતાશ બની બેઠેલી વિશાખા પાસે આવ્યા અને એક માતાના અદ્ભુત વાતસલ્યથી તેના વાંસાપર હાથ ફેરવી, ગળગળાં થઈ તેની બાજુમાં બેસતાં બોલ્યાં.

“જો બેટા વિશાખા ! તું સમજી અને ડાહી છો, હમણાં હમણાં વસંતનો કંઈ પતો નથી. વળી તું ઉમ્મર લાયક થઈ છે, માટે તારે લગ્ન માટે અમારા સાથે સંમત થવું જોઈએ.”

“માતૃશ્રી ! તમારાં જેવાં એક સાધ્વી અને પવિત્ર માતા માટે હું ગમે તેવો આકરો ભોગ આપવા તૈયાર છું. પણ વસંત ગુમ થઈ ગયો છે, તો આ વિશાખા પણ આ ફાની દુનિયામાંથી સદાને માટે ગુમ થઈ જવા પ્રયત્ન કરી રહી છે. તમે મારાં લગ્નની ચિંતા શા માટે કરો છો ?”

વિશાખાના દર્દીલયાં શબ્દો સાંભળી સાવિત્રીનું હૃદય ધવાઈ ગયું, તેની આંખોમાંથી અશ્રુઓ ટપકવા લાગ્યાં. તે ગળગળીત થઈ બોલી.

“બેટા ! તું હજી બાળક છે. તું એ ક્યાંથી સમજે કે દરેક માતા પોતાનાં બાળકોને સુખમાં મહાલતાં જોવા માટે કેટલી તલપાપક થઈ રહી હોય છે ! વળી તું તો અમારી એકની એક લાડીલી પુત્રી. તને સુખને શિખરે જોવા અમે કેટલાં ઉત્સુક હઈશું.....અને

પણ તને સદૃશ્ય આપે...અને.....” આટલું બોલતાં સાવિત્રીનું હૃદય વધારે ભરાઈ આવ્યું અને તેણે પહેરેલાં સફેદ વસ્ત્રનો છેડો આંખોએ દાખી દીધો.

આ દશ્યે વિશાખાના હૃદયને હચમચાવી નાખ્યું. તેનાં સુંદર નેત્રો પણ અશ્રુભિંદુઓથી ઉભરાઈ પડ્યાં અને તે ધૂજતા સ્વરે બોલી.

“માતા ! તું આટલી બધી દુઃખી ન થા. બોલ તું કહે તેમ કરવા હું તૈયાર છું. મારું જીવન તારા ચરણોમાં ધરું છું.”

“એમ, વિશાખા ! હું કહું તેમ તું જરૂર કરીશ ?” સાવિત્રી શેઠાણીએ અશ્રુ લુંછતાં જરા હસીને પૂછ્યું.

“જરૂર. માતા ! તને ખુશી કરવા માટે આ જીવનને સળગાવી સળગાવીને પસાર કરવું પડશે તોપણ તે હું કરવા તૈયાર છું. એ મારું વચન છે.”

“તો જો બેટા, અમે તારો વિવાહ સૂર્યપુરના શેઠ કૃષ્ણદાસના પુત્ર દેવીદાસ જોડે નક્કી કર્યો છે. તેમાં તું સંમત છો ને ?”

આ સાંભળી વિશાખા વિચારમગ્ન બની ગઈ અને એક ઉંડો નિઃસાસો નાંખી આકાશ સામે જોઈ રહી. થોડી વારે તે ધણાજ ધીમા અવાજે બોલી.

“માતા ! તારા સુખ માટે હું લડલડતી આગમાં ઝંપલાવવા પણ તૈયાર છું.”

“વાહ મારી દીકરી! વાહ! તું કેટલી અધી શાણી છે?” આમ કહેતાં સાવિત્રી શેઠાણીએ વિશાખાનો વસો પસવાર્યો. અને પોતે વિશાખા પર વિજય મેળવ્યો છે તે ખબર પોતાના પતિને ગર્વભેર આપવા તે ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં ત્યાંથી આજ્ઞા ગયાં.

X X X

દેહનાં લક્ષ્મી!!

અને એક દિવસ રમણુશેઠનું આં ગણું લગ્નોત્સવના અનેક શણગારો તથા વિદ્યુત દિવાઓથી ઝળહળી ઉઠ્યું, ત્યારથી વિશાખા સૂર્યપુરના માતબર શેઠ કૃષ્ણપ્રસાદના પુત્ર દેવીદાસ સાથે લક્ષ્મીધનથી બંધાઈ ગઈ. પણ એ બંધન દિલનાં ન હતાં, ફક્ત દુનિયાને દેખાડવાનાં હતાં. દેવીદાસ શ્રીમંત હોય, પણ સુશિક્ષિત અને સમજદાર ડાહ્યા પુરુષ હોય. વિશાખાને રીઝવવા, પોતાના હૃદયની દેવી બનાવવા દેવીદાસે અનેક પ્રયત્નો કર્યા પણ વિશાખાના દિલનું દર્દ મટ્યું નહિ. તે દિવસે દિવસે કૃશ અને દુર્બળ બનવા લાગી. દેવીદાસ તેને ખરા અંતઃકરણથી ચાહતો હતો. વિશાખાને પ્રત્યક્ષ જોવા તે અધીરો અધીરો બનતો. તેને આશ્વિંગવા તે ઉત્સુક થઈ રહેતો પણ વિશાખા તેને સ્પર્શ સરખો પણ કરવા ન દેતી અને ક્યારેક ક્યારેક તો તે છેડાતી,

છંછેડાતી, દૂર હટતી, પણ દેવીદાસનું હૃદય તો તેના તરફ માયાળુ જ રહેતું. છતાં વિશાખાના અસહ્ય વર્તનના આધારે તેનું હૃદય ધવાઈ પણ જતું. આમ વિશાખા અને દેવીદાસનું પરિણીત જીવન વર્ષો વીત્યા છતાં દર્દમય અને દયાપાત્ર જ રહ્યું.

દેવીદાસે વિશાખાને રીઝવવા ઘણાં પ્રયત્નો કર્યા પણ તેને કશામાં સફળતા ન મળી.

એક દિવસ સૂર્યપુરની સુશિક્ષિત પ્રજામાં ચર્ચા થઈ રહી હતી કે શહેરથી થોડે દૂર આવેલી એક સુંદર વનરાજીમાં આવેલા કપીલેશ્વર મહાદેવનાં મંદિરની ધર્મશાળામાં એક અદ્ભુત યોગી આવી રહ્યા છે.

લગ્ય લલાટ અને ઓજસ્વી મુખ મુદ્રાવાળા આ યોગીએ સૂર્યપુર અને તેની આસપાસનાં ગામડાંઓની પ્રજામાં કંઈ અજબ ચમત્કારિક પ્રભાવ જમાવી દીધો હતો. તેના ઉંચા પ્રકારની ફિલસૂફીયુક્ત અધ્યાત્મ વાદનો ઉપદેશ સાંભળવા સંખ્યાબંધ આણસો કપીલેશ્વર મહાદેવની ધર્મશાળામાં સાંજસવાર નિયમિત જવા લાગ્યાં હતાં. આ વાત દેવીદાસને કાને પણ આવી અને એક દિવસ સાંજે તેણે ઘેર આવી વિશાખાને ઘણાં પ્રેમભર્યા શબ્દો કહ્યું.

“વસંત કુમાર, ખરેખર તમે હવે વસંતકુમાર નથી રહ્યા પણ એક અદ્ભુત યોગીજ છે.”

આમ કહી વિશાખા દેવીદાસ તરફ ફરી અને તેના પગોમાં પડી ગઈ અને ચોધાર અશ્રુએ રડતાં રડતાં ખેલી.

“ઓ પતિદેવ, ખરેખર તમેજ મારા પ્રભુ છો. મારા અનેક અપરાધો અને અપમાનો સહન કરી, અડગ ધીરજ અને આત્મશ્રદ્ધાથી તમે મારા આત્માનો આજે ઉદ્ધાર કર્યો છે. તમારું અને મારું આજે જ લગ્ન થયું છે. હું ત મારી છું અને તમે મારા થાવ.”

આ દૃશ્ય જોઈ દેવીદાસની આંખોમાંથી પણ આંસુ છલકાઈ ગયાં અને તેણે વિશાખાનો હાથ પકડી ઉભી કરી,

છાતીસરસી ચાંપી અને ખીસામાંથી રૂમાલ કાઢી આંસુ લુછ્યાં, અને પેલા યોગીએ આ યુગલ તરફ આગળીઓ ના પંજ લંબાવી આશીર્વાદ આપતાં શબ્દોચ્ચાર કર્યાં.

“સુખી ભવઃ હરિઃ ઓમ્ તત્સત્. ઓમ્...ઓમ્...ઓમ્...” અને એ શબ્દોચ્ચારના પુનરાવર્તનના પડઘાથી વાતાવરણને સભર કરતા યોગીરાજ અદૃશ્ય થઈ ગયા. આ અલૌકિક આશીર્વાદથી દેવીદાસનો ગૃહસ્થાશ્રમ પણ અદ્ભુત અને અલૌકિક બની ગયો. વિશાખા અને દેવીદાસે ત્યાર પછી તે યોગીરાજને મળવા ધણાયે પ્રયાસ કર્યા પણ તે પ્રસંગ પછી સૂર્યપુર કે બીજે ક્યાંક તેનો પત્તા લાગ્યો જ નહીં.

ડાક્ટરના દાદા

સુખમ્મના ગ્રખ્યાત ડાક્ટર

સુખમ્મ આબ્યા પછી ડાક્ટર દાદા

દરદાસના દવાખાનામાં કમ્પાઉન્ડર તરીકે કામ કરતાં કરતાં મને છ મહિના થવા આવ્યા. દિવસે દિવસે ડાક્ટર સાહેબની મહેરબાની મારાપર વધતી ગઈ અને પછી તો તેઓના કુટુંબમાં હું એટલો બધો હળી ગયો કે તેમનાં પત્ની પાર્વતીદેવી પણ મને તેના એક કુટુંબીજન જેવો જ માનવા લાગ્યાં. સુખમ્મમાં ડાક્ટર સાહેબની ખોલખાલા હતી. તે એટલા બધા યશરેખાવાળા હતા કે તેના દવાખાનામાં દરદીઓની હંમેશા ઠઠ જ જામી રહેતી અને આમ લક્ષ્મીની તો ડાક્ટર સાહેબને લાં રેલમ છેલ થઈ ગઈ હતી.

ડાક્ટર સાહેબ ચોપાટીપર એક સુ દર બંગલો બાંડે રાખી રહેતા હતા. તેઓ બહુ જ શોખીન હતા અને તેમનાં પત્ની પાર્વતીદેવી પણ રમુજી સ્વભાવનાં અને ઉદાર દિલનાં હતાં, એટલે આ જોડું ખરેખર કોઈને ધર્ષા ઉપજાવે તેવા

સુખ-ચમન અને અયશ-આરામથી રહેતું હતું.

ડાક્ટર સાહેબને ત્યાં સંતાનમાં ફક્ત એક બે વર્ષના બાબા સિવાય કંઈ ન હતું. અને એ બાબો મારી સાથે એટલો બધો હળી ગયો હતો કે મને જોતાં જ તે ખીલખીલાટ હસી પડતો, એટલે હમણાં હમણાં પાર્વતીદેવીની સ્ત્રયનાથી તેઓ મને ધણુંખરું ધરતું જ કામકાજ સોંપતાં અને હું પણ એકલો જ હોવાથી સુવા બેસવાનું અને વખતે વખતે જમવાનું પણ ડાક્ટર સાહેબને ત્યાં જ રાખતો. ડાક્ટર સાહેબનો રસોયો મને રોટલીપર સખ્ત મારો ચલાવતો જોઈ મારાપર ચિડાતો, પણ મારા આનંદી અને રમુજી સ્વભાવને લઈ તે પણ મારો મિત્ર બની ગયો હતો.

ડાક્ટર સાહેબની સુખસમૃદ્ધિ અને સાલખી જોઈને મને ઘણી વખત એ પ્રશ્ન થતો કે ડાક્ટર સાહેબ કોઈ સંસ્કારી અને વૈભવશાળી વંશમાંથી ઉતરી આવેલા હશે અને તેથી હું

પાર્વતીદેવીને ઘણી વખત પૂછતો કે, “ડાક્ટર સાહેબનાં દેશમાં કોઈ સર્ગા છે કે નહિ?” અને એ પ્રશ્ન આજે પણ રાત્રે જમ્યા પછી અમે ડાક્ટર સાહેબના આવવાની રાહ જોતાં બેઠાં હતાં ત્યારે ફરી વાર મેં પાર્વતીદેવીને પૂછ્યો. અને પાર્વતીદેવીએ પ્રત્યુત્તરમાં મને જણાવ્યું કે, “ડાક્ટર સાહેબના એક દાદા સિવાય બીજું કોઈ તેનું સ્વજન દેશમાં નથી.”

“ત્યારે તેઓ તેને અહીં કેમ નથી બોલાવતા?”

“એ પૂછજો તારા સાહેબને, મને ખબર નથી.” પાર્વતીદેવીએ જરા સ્મિત કરતાં કહ્યું.

“પણ ડાક્ટર સાહેબને દાદા સાથે દશમો ગ્રહ હશે?”

“જો, હરખા! હવે વધારે બકબક ન કર. એ બધી તારે શી પંચાત? લે આ બાબાને જરા રમાડ, જોઈ.”

આમ પાર્વતીદેવીને જરા ચીડાયેલાં જોઈ હું ચૂપ થઈ ગયો અને બાબાને લઈ બાબુના દીવાનખાનામાં જઈ બેઠો.

મારું નામ ‘હરખજી’ હતું. પણ પાર્વતીદેવી મને ‘હરખો’ કહીને જ બોલાવતાં, અને તેઓ મારાપર પુત્ર જોડેલો પ્રેમ રાખતાં હોવાથી તેના એ સંબોધનથી હું પણ ખુશ રહેતો. હવે હું અને બાબો રમતે ચઢ્યા. અને

પાર્વતીદેવી શું કરે છે, તેના પણ મને ખ્યાલ રહ્યો નહિ. હું ઘડીકમાં બાધડો થઈ બાબા સામે “હાઉ હાઉ” કરતો. તો ઘડીકમાં બિલાડો બની આંખો ફાડી “મ્યાંઉં મ્યાંઉં” કરતો અને બાબો મારી સામે જોઈ મુક્ત હાસ્ય કરી ખડખડાટ હસી પડતો. છે વટે અમારી રમતનો રંગ જામ્યો. હું બે હાથ જમીનપર ટેકવી ગોઠણુબર થઈ ઘોડો બન્યો અને બાબાને પીઠ પર બેસારી બદુક બદુક કુદવા લાગ્યો. અને બાબાએ હસાહસ કરી મુકી, પણ એટલામાં તો મારે કાને કોઈ મોટા માણસોના હસવાનો અવાજ આવ્યો અને છુપાઈને અમારી આ રમત જોઈ રહેલાં પાર્વતીદેવી અને ડાક્ટરને દીવાનખાનામાં મેં આવતાં જોયાં. હું જરા શરમીંદો બની ગયો, પણ એ વસ્તુ સ્થિતિ ડાક્ટર સાહેબ સમજી ગયા અને તુર્તજ ગંભીર બની જઈ તેઓ બોલ્યા:

“જો હરખજી, કાલે દેશમાંથી દેવ શંકર દાદા આવવાના છે. તેના આજે કાગળ છે. માટે આપણે સવારે સેન્ટ્રલ જવું પડશે. તો તું સવારે જરા વહેલો ઉઠીશ ને?”

“હા સાહેબ, હા. જરૂર.” કહી મેં ટુંકમાં જ પતાવ્યું અને ડાક્ટર સાહેબ ના દાદાને જોવાની મારી ઉત્કંઠા આમ અચાનક ટુંક સમયમાં જ ફળીભૂત થતી

એક હું ઉત્સાહમાં આવી ગયો. ડાક્ટર સાહેબ ડ્રેસ ઉતારી જમવા ગયા, અને પાર્વતી દેવી બાબાને લઈ તેની સાથે ગયાં એટલે હું ઘડી પહેલાં બની ગયેલી રમુજી ઘટના પર મનમાં હસતો હસતો મારી પથારીમાં જઈ પડ્યો.

x x x x

(૨)

બાંબે સેન્ટ્રલ પર રકાસ

બીજે દિવસે વહેલી સહવારમાં જ હજુ તો હું ઉંઘતો હતો. એટલામાં ડાક્ટર સાહેબના રસોયાએ આવી મારો કાન આમલ્યો અને જુમ મારવા લાગ્યો:

“અરે એય એ હરખજી બા... ઇ ઇ... ઇ! ઉઠો કે! અરે શું બલા માણુસ! હાંબળતા પણ નથી! એટલી બધી ઉંઘ ચમ આવી સો!”

રામશંકર ભટ્ટની શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં પડતી જુમો સાંભળી હું આંખો ચોળતો બેઠો થયો અને મને આટલો વહેલો શા માટે ઉઠાડ્યો તે બદલ રામશંકરને પ્રશ્ન કર્યો, ત્યારે તેણે મને યાદ આપતાં કહ્યું કે,

“અરે ચમ ભાઈલા! એટલી વારમાં ભૂલી ગયા કે? આજે દાક્ટર સાહેબના દાદા આવવાના સોં તે તમારે ઇસ્ટેસને આપણી મોટરમાં જવાનું સોં. દાક્ટર સાહેબે કહ્યું સોં કે, “દેવશંકર દાદા” કહીને જુમ મારને એટલે દાદા

ઉતર્યા હશે તો મળી આવસો. હું દવા ખાનું ખોલું સું અને તમે જાવ મોટર લઈને મોરાર ડ્રાઇવર તૈયાર થયો સો,”

“પણ રામશંકર! ડાક્ટર સાહેબ સ્ટેશને આવવાના હતા ને?”

“તોં ભાઈ તોં! એમણે તોં કેવ રાવી સોં.”

આમ કહેતો રામશંકર દવાખાનું ખોલવા ચાલ્યો ગયો, પણ મારા બેજમાં અનેક તર્કવિતર્ક થવા લાગ્યા. ડાક્ટર સાહેબે સ્ટેશન પર આવવાનો પ્રોગ્રામ શા માટે મુલતવી રાખ્યો! તે બાબત પર વિચાર વમળ ગોઠવતો હું મોટરમાં જઈ બેઠો અને મોટર ડ્રાઇવર મોરારે બોમ્બે સેન્ટ્રલ તરફ સડસડાટ મોટર દોડાવી મુકી.

બરાબર ટાઇમ થયો અને ધમધ માટ કરતો કાઠિયાવાડ મેઇલ સેન્ટ્રલ સ્ટેશન તરફ ધસી આવતો દૂરથી જ જણાયો. મેં મોટર ડ્રાઇવર મોરારને સચેત કર્યો અને સ્વયંના આંખી કે તું દેનના છેલ્લા ડબ્બાથી ‘દેવશંકર દાદા’ની જુમ મારતો આવજો અને હું એન્જન તરફથી જુમ મારતો આવું છું એટલામાં દાદા જરૂર મળી જશે.

આમ અમે ગોઠવણ કરી એટલામાં તો સડસડાટ કરતો કાઠિયાવાડ મેઇલ સ્ટેશનમાં દાખલ થઈ ગયો અને પીળા સાફ અને કાંડા પર પિત્તળનાં બકલ

વાળા મલ્લુરો સીટી વાગતાં દોડતી ટ્રેનના ડબ્બા પર તીકની જેમ ચોંટવા લાગ્યા, ઘડોઘડ દ્રઢા અને ખીસાઓ ડબ્બામાંથી બહાર નીકળવા લાગ્યા અને સામે આવેલા સૌ પોતપોતાનાં સ્વજન સંબંધીઓને લઇને શહેર તરફ ડાબ વિક્ટોરીયામાં તો ડાબ ટેક્સીઓમાં ગયાણુ કરવા લાગ્યા. પરંતુ હું અને મોરાર ‘દેવશંકર દાદા’ની જુમ મારી મારીને બાક્યા, પણ દાદાનો ક્યાંય પત્તો લાગ્યો નહિ. અને અમે બંને જણા એક ખીમના મોઢા સામું જોઇ વિચાર કરતા ઉભા રહ્યા. ધીમે ધીમે સ્ટેશન શાંત થવા લાગ્યું એટલે મોરારે કહ્યું.

“હરખજીભાઈ ! ચાલો ચાલો. દાદા તો આવ્યા જ લાગતા નથી.”

“સજ્જર કર, મોરાર ! મને ખરાબર તપાસ કરી લેવા દે, નહિ તો ડાકટર સાહેબ આપણને દમ ભરાવશે.”

મેં મારા ચીકણા સ્વભાવ પ્રમાણે ચોંક સાઇ કરવા માંડી અને ફરી પાછો એક એક ડબ્બો ઉપર ચડીને જોવા લાગ્યો.

આમ આઠ દસ ડબ્બા જોયા એટલામાં એક બાબુના ડબ્બામાંથી મારે કાને નસકેારા ધોરાવાનો ધમધોર અવાજ પડ્યો. હું ચોંક્યો અને તે ડબ્બામાં જઇ ચારે તરફ નજર કરી તો એક ઝાડુવાળો ભંગી ડબ્બો સાફ

કરી રહ્યો હતો. ખીબું ડાબ દષ્ટિએ પડતું નહતું પણ પેલો અવાજ તો આવ્યા જ કરતો હતો. પણ એટલામાં મારી નજર ઉપરનાં પાટ્યાં પર પડેલી એક પહોળા અને સ્થૂળ દેહધારી માનવ આકૃતિ પર પડી. તે માનવ દેહ પગથી તે માથા સુધી એક દૈનિક ન્યુસપેપરના છુટા છુટા કાગળોથી ઢંકાયેલો હતો, અને ઘસઘસાટ ઉંઘ ખેંચી રહ્યો હતો, આ જોઇ મેં મોરારને જુમ મારી અને પેલા ભર ઉંઘમાં પડેલા માણસને બતાવી મેં કહ્યું:

“કદાચ આ તો ‘દેવશંકર દાદા’ નહિ હોય ?”

“હાથે ખરા, જરા ઢંઢોળો ને ?” મોરારે કહ્યું.

અને મેં જોરથી “દેવશંકર દાદા, એ.....દેવશંકર દાદા” એમ જુમ મારી તે ભીમકાય વ્યક્તિને ઢંઢોળવા માંડ્યું. પરિણામની પરવા કર્યા વિના જે હશે તે હમણાં પ્રકાશમાં આવશે એમ ધારી મેં આ સાહસ કયું” હતું પણ અમારી અન્યબધી વચ્ચે અમારું એ સાહસ સફળ નીવડ્યું. દેવશંકર દાદા હાંફીળા ફાંફીળા અખિા ચોળતા ઉઠ્યા. તેમના સામાનમાં ફક્ત એક દેશી ખડીયોજ હતો અને તે પણ તે ખંભે ભેરવીને જ સુતા હતા એટલે તે મહા મુશીબતે પગ અને પેટનો

પૃથ્વી જેવો ગોળ ફાંદો આગળ લાંબાવી નીચે ઉતર્યા અને ગભરાએલા અવાજે અમને પ્રત્નો પૂછવા લાગ્યા:

“અરે ભાઈ! સુંબઈ આવી ગયું? તમે કોણ છો? તમે મારું નામ ક્યાંથી જાણ્યું?”

“દાદા, હું દામોદરભાઈ ડાક્ટરનો કમ્પાઉંડર છું અને તમને ઘરે તેડી જવા સામે આવ્યો છું”

મેં પ્રત્યુત્તર આપ્યો ત્યારે અમે ડબ્બામાંથી ઉતરી પ્લેટફોર્મ પર આવી લાગ્યા હતા, પણ કોણ જાણે કેમ મારો જવાબ સાંભળી દેવશંકર દાદાએ પોતાના હાથમાંની લાકડી પ્લેટફોર્મના પથ્થરપર પછાડી અને મારા તરફ ઉંઘ ભરેલી લાલ ધૂમ આંખો ફાડી, હોઠનો પુંફાડો મારી ગર્જનાભર્યા અવાજે ત્રાહુકી ઉઠ્યા.

“શું કહ્યું! તું દામોદરનો કપા તર છે?”

“ના, દાદા ના, કપાતર નહિ, હું કમ્પાઉંડર છું.”

“કપાઉંડર હો કે બપાઉંડર પણ એ ‘દામલો’ અહીં કેમ ‘ગુડાણો’ નથી?”

દેવશંકર દાદા આ વાક્યો બોલતાં એટલા ક્રોધે ભરાયા હતા કે, અમે તો ગભરાઈ જ ગયા. શું જવાબ આપવો તે પણ સ્પષ્ટ નહતું. પણ છેવટે જરા હિંમત લાવી મેં કહ્યું.

“દાદા, ડાક્ટર સાહેબને આજે એક ખાસ દર્દીની વીઝીટમાં જવાનું હતું, એટલે તેઓ ન આવી શક્યા.”

મારો જવાબ સાંભળ્યો કે તુર્તજ દાદાના મોઢામાંથી તોપમાંથી ગોળો છુટે ને અવાજ થાય તેમ ત્રાડ સાથે શબ્દો સરવા લાગ્યા.

“એ વીઝીટ બીઝીટની વાત મારા પાસે કરીશ નહિ. શું એ નોતો જાણતો કે, આજે દાદા આવવાના છે? મેં આગળથી કાગળ લખ્યો છે. છતાં એ કંઈ વાડીનો મૂળો કે તે જાતે અને લેવા ન આવ્યો, તે તેના બે બદામના કપા તરને મોકલ્યો! જા, જા, હું તારી સાથે નથી આવતો. એને સાડીસાત વાર ગરજ હોય તો તે જાતે આવીને અને તેડી જશે, નહિ તો હું અહીં જ રહીશ અને સાંજની ગાડીમાં પાછો બર્મીશ દેશમાં.”

આમ કહી દેવશંકર દાદા તો પલાંડી મારી ત્યાં જ બેસી ગયા. મેં ને મોરારે તેને ખૂબ સમજાવ્યા અને તેના હાથીના પગ જેવાં હાથનાં કાંડાં પકડી ઉભા કરવા ખૂબ મહેનત કરી, પણ એ બાર મળીનું બારદાન અમારાથી કેમ ઉંચકાય?

x x x x

(૩)

પારકી પંચાત

આ તમાસો જેમ કુતૂહલ વૃત્તિથી પ્રેરાઈને લોકોનું ટોળું ત્યાં એકઠું થવા

લાગ્યું. આ પ્રકાર જોઈ અમે પણ મુંઝાયા અને હવે શું કરવું તેનો હું વિચાર કરવા લાગ્યો. હું દેવશંકર દાદાને પગે પડી ધણું કરગર્યો પણ તે એકના બે થયા નહિ, છેવટે મેં મોરાર ડાઈવરને ડાકટર સાહેબને જલદી બોલાવી લાવવા કહ્યું અને તે મોટર લઈ ઉપડી ગયો. એટલે હું લોકાને વિખરાઈ જવા સમજાવવા લાગ્યો પણ તેમ તેમ તો લોકો વધુ બીડ જમાવવા લાગ્યા અને મેળામાંથી અનેક અવાજો આવવા લાગ્યા:

“એય, મતારાલા કાય ઝાલા?”
એક દક્ષિણી બોલ્યો.

“અરે, શું છે? શું છે? આ કાકાને શું થયું છે?”

હજી હું પેલા મરાઠી ખિરાદરને જવાબ આપું તેટલામાં તો આ ગુજરાતી ભાઈની દરમ્યાનગીરી ચાલી.

“અરે ભાઈ, કંઈ નથી. જાવને તમે તમારે રસ્તે.” આમ કહી તેમને મેં વિદાય કર્યા અને દાદાનું કાંઈ પકડી કાનમાં ધીમેથી કહ્યું.

“અરે દાદા, ડાકટર સાહેબની આખરના કાંકરા થાય; માટે સમજી જાવ અને અહીંથી ઉઠો.”

“હે...એ દામલો અહીં વળી ડાકટર થયો છે! એટલે શું મારો દીકરો ટળી ગયો. આટલા વરસે આવ્યો તોયે

તેણે મારું માન ન રાખ્યું? તેને જાતે આવતાં શું ઝાટક્યા વાગ્યા?”

આમ દાદાનો બકવાટ ચાલુ થયો, એટલામાં ટાળામાંથી એક મુસ્લીમ ખિરાદરની દયા ઉભરાઈ આવતાં તે સમજ્યા કર્યા વિના આડું વેતરવા લાગ્યા:

“અરે, એય ઉલ્લુ, છોડ દો એ શુદ્ધે કો? કાયકુ ઉસ્કુ દો કલાકસે સતાતે હો!”

“કયા મીયાં સા’બ! મેં ઉસ્કું સતાતા નહિ હું મગર સમજતા હું.”

“અરે જાને દે તેરી હુસીયારી! તેરે જોસે મવાલીઓકું મુંબઈમે મેં બહોત પિછાનતે હું.”

આ મીયાંભાઈની શેખી સાંભળી મારો મિજબજ ખસવા લાગ્યો અને દાદાને છોડી દે મારે બોલાવવાના વિચાર પર હું આવી ગયો અને ખમીસની બાંધી ચડાવી હું શુભ શરૂઆત કરવા જતો હતો, એટલામાં ટાળું ભેદીને ડાકટર સાહેબ અને મોરાર અમારી પાસે આવી પહોંચ્યા અને દેવશંકર દાદાના પગમાં પડી ડાકટર સાહેબે માશી માગી અનેક રીતે સમજાવ્યા; કે તુર્તજ દાદા પ્રસન્ન થયા અને ડાકટર સાહેબની પીઠ થાબડી હસતા હસતા ઉભા થઈ બોલ્યા:

“અરે સુખી રે બેટા! મારો દામો દર કર્યાંય દુનિયામાં થાવો છે! ચાલ દીકરા હવે તું કેટલાં આવવા તૈયાર છું.”

આ ઘટના જોઈ લોકોનું ટાળું વિરમ્ય પામ્યું અને સૌ મનમાં હસતા હસતા વિખરાયા. પણ એટલામાં ડાક્ટર સાહેબના એક ઓળખીતા પારસી સ્ટેશન માસ્તર ડાક્ટરને જોઈ દોડી આવ્યા અને પૂછવા લાગ્યા:

“કેમ, ડાક્ટર સાહેબ, આ ડોસાને શું ડરડ ઠયું છે.”

“એમને જરા ઇન્સલ્ટમેનીયા”નું ફેફસું ચડી આવેલું, પણ હવે સારું છે.” કહી અમે મોટરમાં ચડી બેઠા અને રસ્તામાં દવાખાનું આવતાં હું ત્યાં ઉતરી ગયો અને ડાક્ટર સાહેબ દાદાને લઈને ઘેર ગયા.

બપોરે જ્યારે હું જમવા ગયો ત્યારે મિષ્ટાન્નપર મારો ચલાવી દાદા ઘસ ઘસાટ ઉઘતા હતા, અને તે પણ ડાક્ટરના મકાનમાં દીવાનખાનાની વચ્ચે વચ્ચે ખાટલો લગાવીને, દાદાને કાથાના

ખાટલા વગર ચાલતું નહીં અને મુંબઈ આવે ત્યારે પણ ડાક્ટરને ત્યાં એ દેશી ખાટલાપર સ્વાનો આગ્રહ રાખતા હતા. ડાક્ટર ગમે તેટલું કહે તોપણ પલંગપર સૂતા નહીં.

ખીજ દાદામાં એ ખોડ હતી કે ડાક્ટર મુંબઈમાં પ્રતિષ્ઠિત ડાક્ટર છે, એમની પ્રેક્ટીસ (સારી ચાલે છે; એ તે જાણતા હોવા છતાં દેશમાં નાનાં છોકરાંને બૂમ મારે તેમ વારે ઘડીએ ડાક્ટરને “દામલા, દામલા” કહીને બૂમ મારતા હતા અને રહવારની પહોરમાં ડાક્ટરની દવા ખાઈને ઓટલે મ્હોડામાં દાતણ અને હાથમાં પાણીના લોટા સાથે જમી પડતા. તેમની આવી રીત ભાતથી કંટાળી ડાક્ટર એ ડોસાને દેશમાં જ રાખતા હતા. તેમને ખચ મોકલતા, દેશમાં તેમની સંભાળ રાખવા માણસની ગોઠવણ કરતા, પણ તેમને મુંબઈમાં બોલાવતાં એ બહીતા હતા.

મહાવીર મધ્ય શેઠ

મારવાડીની પેઢી

મારવાડી મધ્ય શેઠની પેઢી એટલી બધી માતબર અને પ્રખ્યાત હતી કે તેને ત્યાં દેશ દેશના વેપારી વસીવાતો ઉતરી પડતા અને મુંબઈમાંથી કાંઈ પણ માલ ખરીદવો હોય તો મધ્ય શેઠની પેઢી મારફત જ ખરીદ કરી તેઓને કમીશન ખટાવતા. મધ્ય શેઠની આવી નામના અને પ્રમાણિકપણની ખ્યાતી સાંભળી મેં પણ મારી આડત તેને ત્યાં બંધાવી હતી અને ક્યારેક ક્યારેક જ્યારે હું જાતે મુંબઈ માલ ખરીદવા આવતો ત્યારે મધ્ય શેઠની પેઢીમાં જ ઉતરતો. મધ્ય શેઠ પણ ઘણા જ ભલા, માયાળુ અને આનંદી સ્વભાવના હતા. અને મને પણ મુંબઈ પહોંચી ગમતું નહિ એટલે મારો અને મધ્ય શેઠનો જીવ એટલો બધો મળી ગયો હતો કે રાત્રે જમ્યા પછી કે બપો રને પુરસદને વખતે જ્યારે અમે વાતોએ ચડતા ત્યારે અમે પેટ ખોલીને વાતો કરતા. મધ્ય શેઠની લાખોની મીઠકત

અને આટલી બધી ભવ્ય જાહોજલાલી હોવા છતાં તેઓ એટલા બધા સાદા હતા કે, તેને જોનારને આશ્ચર્ય જ લાગે. તેનાં અલમસત અને મોટી ફાંદ વાળા ક્ષરીર પર એક ટુંકી બાંધતું મલમલનું કાંડીયું અને પગના અડધા નળા ટંકાય ત્યાં સુધીનું કચ્છ મારી પહેરેલ બારીક ધોતીયું. આ એનો કાયમનો પહેરવેશ હતો. ક્યાંઈ બહાર જવું હોય ત્યારે જ તેઓ ડકનો લાંબો સફેદ ડગલો, માથે મારવાડી ફેશન પાંધડી અને ચાંચવાળા જોડા પહેરતા. બાકી પેઢીમાં તો તે આખો વખત પોતાના ગોળમટોળ બદનને ગાદી તકીયા પર ગોઠવી મોઢામાં હોકાની નાળ લઈ, હોકારા ખેંખારા ખાતા પડ્યા રહેતા.

x x x x

મારવાડીએ દેશ કેમ છોડ્યો?

મધ્ય શેઠ ગુજરાતી સમજી શકતા પણ ખોલતાં જરા મુશ્કેલી પડતી એટલે તેઓ મારી સાથે ભાંગીતુટી હિંદી અને ગુજરાતી જ બોલતા. એક દિવસ મારા

મનમાં એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો અને મારાથી સહેજે જ મલ્લ શેઠને પૂછાઈ ગયું, કે,

“અરે મલ્લ શેઠ, મુંબઈમાં તમે જ પહેલા આવી, આ બધી સમૃદ્ધિ મેળવી કે આપના આપદાદાથી જ આ જાહો જલાલી ચાલી આવે છે?”

મારો પ્રશ્ન સાંભળી પહેલાં તો મલ્લ શેઠ હસી પડ્યા. અને પછી મોઢામાં હોઢાની નળી લઈ, ગુડગુડ અવાજ કરી, મોઢામાંથી ધુમાડાના ગોટા કાઢતા અને માથું ખંજવાળતા બોલ્યા.

“કયા કહું જમનાદાસજી શેઠ, એ બાત બહોત લંબા હય, પણ મેં આ પકું ટુંકમેંજ કહ દેતા હું. દેખો હમારા આપદાદા તો બડા બહાદુર થા એર રાજ્યકી એસી એસી સેવા બજા ચથી કે રાજ્યને ઉરકો એક જગીર દે દીયા થા. હમેરા આપદાદા, એસે તાકાત વાન એર ભડવીરથે કે રાજ્ય કે પર ડોઈ દુસ્મન આતા થા તો લશ્કરકે મોખરે રહકર દુસ્મનકું ભગા દેતે થે.”

“શું કહો છો મલ્લ શેઠ! આપના આપદાદા તો ત્યારે ઘણા ચીરવીર હશે?” મેં આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરતાં વચ્ચેજ પૂછ્યું.

“તો કયા હમ જુઠ બાત કર રહે હું. હમારા દાદાએ તો દો વાઘ મારા થા. એર એ પ્રાક્રમસે ખુશ હો કર રાજ્યએ હમારો વંશ વાર

સકું ‘રાજ્યમહેલકા રક્ષક’ કા હોદ્દા દિયા થા. એર ડોઈ બી ટાઈમ, રાત એર દિવસ રાજ્યમહેલમેં જાનેકે લીએ સદર પરવાના લીખ દિયા થા.”

“ઓહો! ત્યારે શેઠ તમે અહીં શા માટે આવ્યા!” મેં પૂછ્યું.

“અરે જમનાદાસજી! એ બાત તો અબી આવગા દેખો. એ કદર કરને વાલે જુઠા રાજા મર ગયે એર ઉસકી ગાદી પર ઉસકા મુખ શીરામણિ પાટવી પુત્ર ધનચક્રરસિંગજી આ ગયે. એ ટાઈમ પર હમારા આપદાદા સખ લોક ગુજર ગયે થે એર રાજ્યમહેલકા રક્ષણ કરનેકા સખ કામ મેરે પર આ ગયા થા. એક દિન રાજ્યમહેલમેં એક રમુજી પ્રસંગ ઉપસ્થિત હો ગયા એર એજ મહીકાન મેં હમને હમારા ઘર બહાર, માલમીસ્કત, રાયરચીકું સખ ગુમા દીયા.”

“અરે શેઠજી! એવો તો રાજ્યમહેલમાં શો પ્રસંગ બન્યો કે આપે બધુંજ ગુમાવી દીધું!” મેં સાશ્ચર્ય અને કુતૂહલ બની પૂછ્યું.

“કયા કહું જમનાદાસજી! એક દિન રાતકા દો બજે થે. મેં રાજ્ય મહેલકી તપાસ કરનેકું, હાથમેં તલ વાર, તમંચા એર કમરપટેમેં ખંજર ખોસ કે ઉધર ગયા મેં જો જો વિચિત્ર ઘટના

સિંગણ આપુ એક ગદા પર સ્વાર બનાયા, એમર ઉસકા કારભારી બેર વસિંગ ગદે કે કાન પકડ કર ઉસકુ ખેંચ રહેને વે.”

“શું વાત કરો છો ? મદલણ શેઠ. શું તમારો રાજા મધરાતે મહેલમાં ગયેલા પર સ્વાર થયો હતો ? તેને તેમ કરવાનું શું કારણ હતું ?”

“સુનો, સુનો જન્મનાદાસજી—પણ મેં ક્યા કહ્યું ! એ વાત જખી મેં વાદ કરતા હું તખી બદોત હસતા હું.”

આમ કહી મદલણ શેઠ ખૂબ દરી પડ્યા અને ત્યાં સુધી મેં પણ મારા મોઢા પર સ્મિત ફરકાવ્યા ક્યું. છેવટે તેઓ ઉભા થયા, બારી પાસે ગયા અને ઉધરસ ખાઈ, બડખો કાઢી વળી પાછા ગાદીપર આવી બેસતાં બોલ્યા.

“દેખો જન્મનાદાસજી ! એ વાત એસા થા કે રાજ્યગેરને એ ધનચક્રર રાજાકુ એસા સમજવા થા કે છ મહિના તક, દર રાતકુ તુમ રાજમહેલમાં ગદાપર બેઠકે શીરંગે તો તેરા રાજ્ય સ્વયં ચંદ્ર પ્રકાશિત રહે તબ તક અમર હોગા.”

“અરે વાહ, રાજા અને ગુરુ વાહ ! પણ રાજા મૂર્ખો બન્યો તેમાં શેઠજી તમારે બધી મીલકત કેમ ગુમાવવી પડી ?” ફરી પાછો મેં મદલણ શેઠને પ્રશ્ન કર્યો.

“હું પણ મેં એવ જાત કર રહા હું. રાજાને ગદાપર બેઠે દેખ કર મેરેકુ ગુસ્તા આયા એમર કુછ વાતકો વિચાર નહીં કરકે બાબુમેં પડેલા કંડા ઉડાકે મેં બદાકુ બેર બેરમેં મારને ત્રગે. મારમેં ગદા મકરાયા, રાજાકુ નીચે ગીરા દીયા એમર પાછલા પાઉંસે કારભારી બેરવસિંગકા પેટમેં લાત માર કર, મોઢા મદકા સ્વરમેં બોંકને લગા એમર આખા રાજમહેલમાં શોર બકાર હો ગયા. સગ નોકર વર્ગ, જાગ કે દોડ આયે એમર રાણી વાસમેસે રાણી થી વો પણ ઉધર આ પહોંચે. એ સબ ગરબડકા લાલ લઈ હમ છુમંતર બન ગયે અને ઘર બકે પથારીમાં લોટ ગયે. પીછે ક્યા બને એ હમકું માલુમ નહિ, પણ દુસરે દિન હમારે ઘરપર પોલીસ બેઠે રહ ગયે એમર હમકુ એમર હમારો લાડીજીકુ પહેરેલા કપડા સાથ ઘરકી બહાર નીકાલ દીયે. પીછે તો તુમ દેખતે હો. હમ મુંબઈ આયે એમર હમેરે નસીબ. મેં થે તો સબ ભગવાનને અચ્છા કર દીયા.” શેઠજીએ વાત ખતમ કરી અને હું પણ ઉઠ્યો.

* * * *

સીનેમામાં મારવાડી

બીજે દિવસે બપોરે હું બજારમાંથી આવ્યો ત્યારે મદલણ શેઠ ખુશમીજી જમાં ઘરાકો સાથે વાતોના તડાકા

મારતા બેઠા હતા. મને બેઠ તેઓ બોલી ઉઠ્યા.

“આપએ, જમનાદાસજી ! આપએ ! કયા નવા ખખર હૈ.”

“ખખર તો એ છે શેઠજી, કે ચોપાટી પરના એક નવા બંધાયેલ સીનેમાંમાં ઘણીજ સરસ ઇંગ્લીશ શીલ્પ આવી છે એમ શહેરમાં ચર્ચા થાય છે. આજે રાતના તમે આવો તો આપણે જોવા જઈએ. કાલે તો પછી મારે કાઠિયા વાડ જવું છે.”

“કયા હમ ! હમ કબી નાટક સી નેમા દેખતાહી નહિ હૈ.”

“ના શેઠજી, આજે તો તમારે આ વધુજ પડશે.”

“હા જમનાદાસજી ! પણ મેં ઇંગ્લીશ શીલ્પમેં સમજે બી કયા ? મેં તો નહિ આચગા !”

“શીલ્પની વાતનો સાર તો હું તમને હમણાંજ કહી દઉં શેઠજી ! પછી શું વાંધો છે. જુઓને એ વાત એમ છે કે ઇંગ્લાંડના એક ધનવાન વેપારીને એક બદમાશ ફરમાન મોકલે છે કે એક લાખ રૂ. અમુકે જગ્યા પર રાખી જવા અને તેમ ન કરે તો તેના બચ્ચાને તે ઉઠાવી જશે, અને પછી જે ઘટના બને છે તે ખરેખર જોવા જેવી છે, અને આ શીલ્પની સાથે બીજા જંગલ

નાં હિંસક પ્રાણીઓની પણ શીલ્પ બતાવવામાં આવનાર છે.

મારી ફિલ્મ વિષેની વાત સાંભળી મલ્લ શેઠની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ ઉશકેરાઈ અને તે બોલી ઉઠ્યા.

“ઐસા હે તો તો જરૂર દેખના પડેગા. આજ દો ટીકીટ રીઝવડ કરકે લાના. મહેતાજી, જમનાદાસજીકુ પૈસા દે દો.”

શેઠજીએ શીલ્પ જોવા આવવાનું સ્વીકાર્યાથી અને મારો ખર્ચ પણ બચી જવાથી હું ખુશી થયો અને મહેતાજી પાસેથી પૈસા લઈ હું ટીકીટ રીઝવડ કરાવવા ઉપડી ગયો.

x x x x

રાતના આઠથી દશના શામાં અમારે જવાનું હતું તે પ્રમાણે મલ્લ શેઠના મોટર ડ્રાઇવરે બરાબર સાડા સાતે હોન માયુ. હું અને શેઠ તૈયારજ થઈને બેઠા હતા. એટલે તરતજ નીચે ઉતર્યા અને મલ્લ શેઠ પોતાનું ફરેબી બદન મોટરમાં ગોઠવ્યું કે તુર્જ તેની પાછળ હું મોટરમાં ચઢી બેઠો. થોડી વારમાં તો અમે થીએટર પર પહોંચી ગયા અને અમારી બાલકનીની સીટોમાં જઈ બેઠા. બરાબર આઠ થયા અને બત્તીઓ બૂઝાઈ ગઈ. શીલ્પના એક પછી એક જાળનાક અને સનસનાટી ભર્યા પ્રસંગો પડતાપર શરૂ થઈ ગયા. અને મલ્લ

શેઠ જોવામાં એટલા બધા તક્લીન થઈ ગયા કે જાણે તે ખરેખર બનાવો જોતા હોય. ક્યારેક તે નીસાસા નાખતા હતા. તો ક્યારેક ઉંચો શ્વાસ ચડાવી જતા હતા. એટલામાં પેલો મેં તેમને કહી બતાવ્યો હતો તે સીન આવ્યો. પેલા બદમાસની માગણી પ્રમાણે તેને રૂપીઆ નહીં મળતાં તે હાથમાં ચમકતા છરા સાથે પેલા ધનવાનના મકાનમાં દાખલ થયો અને ચોક્કી પર બેઠેલા માણુ સોનાં ખૂન કરતો પેલા ઘસઘસાટ જાંઘતા બાળક પાસે આવી પહોંચ્યો અને તેને ઉંચકી નાસવાની તૈયારી કરતો હતો એટલામાં મલ્લજી શેઠ ખુરસી પરથી ઉભા થઈ ગયા અને હાંફલા ફાંફલા બની બૂમો મારવા લાગ્યા.

“પોલીસ! પોલીસ! પકડો! બદમાસ! પોલીસ!”

મલ્લજી શેઠની ભયાનક બૂમો સાંભળી પ્રેક્ષકો ભયમાં પડી ગયા, શ્રીદમ પળુ બંધ થઈ ગઈ. થીએટરમાં એક દમ પ્રકાશ પથરાઈ ગયો અને શ્રીદમ સંચાલકો આલ્કનીની બેઠક તરફ દોડી આવ્યા.

આ બધો શીઆરકો થઈ ગયેલો જોઈ મેં એકદમ સમયસૂચકતા વાપરી અને મલ્લજી શેઠનો હાથ પકડી, જેમ કોઈ ભેંશને દોરી જાય તેમ ખેંચી બહાર લઈ ગયો અને ત્યાં જઈ કહ્યું.

“અરે શેઠજી, આ બૂમાબૂમ શું કરી મુકી? દેશમાં રાજના રાજમહેલનું આમજ રખોયું કરતા હતા કે? વાહ! મલ્લજી શેઠ, વાહ!”

“કયા કઈ જમનાદાસજી? મેં તો ગભરા ગયા!”

અમારી વાતચીત ચાલતી હતી તેટલામાં થીએટરનો મેનેજર અમારી પાસે આવ્યો અને મેં તુર્તજ તેને બનેલી બીનાનો ઘટસ્ફોટ કયો એટલે તે હસતો હસતો ચાલ્યો ગયો અને શ્રીદમ પાછી શરૂ થઈ ગઈ. થોડીવારે મલ્લજી શેઠનો શ્વાસ હેઠો બેઠો એટલે અમે પાછા થીએટરમાં દાખલ થયા અને જંગલી જનવરોની શ્રીદમ આરમ જોય નાખી. અને શ્રીદમ ખત્મ થતાં પ્રેક્ષકો જ્યારે બહાર પડ્યા ત્યારે મલ્લજી શેઠ તરફ અંગુલી નિર્દેશ કરી લોકો હસતા હતા. એટલે અમે રસ્તાની એક બાજુ ઉભેલી અમારી મોટર તરફ ત્વરિત પગલે ગયા અને તેમાં બેસી ધર તરફ ઉપડી ગયા.

× × × ×

સવારની પહેલી ટૂંધનમાં મારે કાઠી આવાડ મેંદલ પકડવાનો હતો એટલે ચાર વાગતાંમાં તો મારી ઉંધ ઉડી ગઈ અને નાઈ ઘોઈ નિત્ય કમંથી પરવારી હું કપડાં પહેરવા જતો હતો.

એટલામાં જાણુના દીવાનખાનામાં સુ તેલા મલ્લ શેઠની કર્ણ અને દયાદ્રૌ વ્યમ મારે કાને અથડાઈ.

“આયા... ? આયા... ? વાઘ... ! દોડો...દોડો...જમનાદાસજી! અચાવો.”

શેઠજીની આ ભયગ્રસ્ત ગજ્જનાભરી વ્યમ સાંભળી આખો માળ ઉઠી ગયો. હું પણ દોડીને શેઠની પાસે પહોંચી ગયો તો શેઠજી આંખો ચોળતા પથા રીમાં બેઠા હતા, અને તેમનાં લાડીજી ધ્રુજતાં ધ્રુજતાં પક્ષંગ પાસે ઉભાં હતાં. મને જોઈને દૂર ખસી ગયાં એટલે મેં મલ્લ શેઠને પૂછ્યું.

“અરે, વળી શું થયું શેઠ!”

“ઓહો જમનાદાસજી...મેંને તો ઓ પ્રીત્મકા સ્વપ્ન આયા. ઓ વાઘ મેરે પર ધસ ગયા એર મેરેસે જુમ પડા ગયા. સાક્ષા કયા ભયંકર સ્વપ્ન થા!”

શેઠની વાત સાંભળી હું હસી પડ્યો અને મારાથી સહેજ બોલાઈ ગયું.

“વાહ ધનચક્રર રામના મહાવીર મલ્લજી વાહ! તુમ તો બડે બહાદુર હો હો!”

આમ કહી હું દીવાનખાનામાંથી બહાર નીકળ્યો અને ટોળે વળેલાં માણુ સોને શેઠજીનાં સ્વપ્નાનાની વાત કહી એટલે સૌ હસતા હસતા વીખરાયા અને હું ટાઈમ થયો હોવાથી બોમ્બે સેન્ટ્રલ તરફ ઉપડી ગયો.

પનોતીના પ્રભાવ

પાધડીએ પનોતી

સંજ્યા સમય થઈ ગયો હતો. અમે રહેતા એ ગામડાના પાદરમાં જ થઈને એક પાટી સડકે પસાર થતી હતી. અને અમે ત્રણ મિત્રો ખુદસી દવા લેવાના નિમિત્તે એ સડકની પાળ પર બેઠા હતા. ધીમે ધીમે અંધારું થતું જતું હતું, પણ દંછ પ્રકાશ પૂરતો હતો. અમે વાતોના ફગાડા મારતા હતા એટલામાં પાધડીમાં ટીપણું અને ખમે ખડીયો ચટકાવી અમારા ગામના આણંદજી ગોર અમારી બાજુમાં થઈને નીકળ્યા.

આણંદજી ગોર હતા વૃદ્ધ, અતુલવી અને વિક્રાન. એતું જ્યોતિષ એટલામાં બધે વખણાતું, એટલે એમને જોતાંજ મેં તેમને જુમ મારી.

“અરે.....ઓ.....રે ગોર બાપા ! આવો આવો. અત્યારે અસુરા ક્યાંથી?”

“કાણુ પ્રતાપભાઈ ! શું ફરવા આવ્યા છો ? હું તો આ બાજુના ગામે જરા કામપ્રસંગે ગયો હતો તે આવ્યો આવું છું.”

આમ કહી આણંદજી ગોર અમારી પાસે આવી બેઠા એટલે મેં પૂછ્યું.

“પણ હું ગોરબાપા ! આ અમારા નસીબ કંઈ સુધરેસુધરે એમ છે કે કેમ ? જરા જુઓને જ્યોતિષ શું બોલે છે ?”

“એમ, માસ્તર સાહેબ ! જોઈ દઉં ત્યારે.” કહી ગોરબાપાએ ટીપણું કાઢ્યું અને ઝીણી આંખો કરી ફાંફાં મારવા માંડ્યાં, અંગુઠાના વેઢા ગણી કંઈક ગણગણ્યા અને વળી પાછી ટીપણામાં આંખો ડેરવી. મેં જાણી લીધું કે અંધારું થતું જતું હોવાથી ગોરબાપા બરાબર જોઈ શકતા નથી, એટલે મેં બે ત્રણ દીવાસળી સળગાવી અને છેવટે ગોરબાપા એક નિશ્ચય પર આવ્યા હોય તેમ અમારા સામું જોઈ ગંભીર અવાજ કરી બોલ્યા.

“જુઓ પ્રતાપભાઈ ! આ કોઈ દેવ થોગે તમે ત્રણે જણા એકજ રાશિમાં, એકજ ધંધામાં, એકજ રાતિમાં, અને એકજ સ્થળે ભેગા થઈ ગયા છો. તેમજ તમારા ત્રણેની ગ્રહદશા પણ એવી જ વળી પડી છે કે ન પૂછો વાત. તમારે

ત્રણેને પાંધડીએ પનોતી બેડી છે. એટલે એ ઉપર આવવા દેજ નહીં. માટે પ્રભુ એ આપ્યું છે તેમાંજ શાંતિ સંતોષ રાખવામાંજ સાર છે.”

ગોરખાપાતું આ કથન સાંભળી અમારા પસુભાઈ છેડાઈ પડ્યા અને બોલી ઉઠ્યા.

“હવે જોઈ તમારી પનોતીને બનોતી. એ તો બધા તમારા બ્રાહ્મણોના તુકડા છે તુકડા ! એમ ડરી જઈ બેસી રહીએ તો પત્ની પરણી રહ્યા. માટે પૈસા મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ.”

“માસ્તર સાહેબ ! તમારે માનવું હોય તો માનજો, પણ હું તો સાચું કહું છું. માટે જે કામ કરો તે વિચારીને કરજો.”

આમ કહી ગોરખાપા ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં ઉભા થઈ ચાલવા લાગ્યા, એટલે અમે પણ તેમને શાંત પાડવા બીજી કેટલીક વાતો કરતા કરતા ગામ માં ગયા.

x x x x

દશ રૂપીઆના માસ્તર સાહેબ

હું, પરશોત્તમ ને પદમશી ત્રણે જણ બની દોસ્ત હતા. કાઠિયાવાડના એક દરબારી ગામમાં દસ, દસ રૂપીઆનો દરબારો લઈ અમે ગામડી સ્કુલમાં શિક્ષક બની સંતોષ માન્યો હતો. ગામમાં અમો ત્રણ જ માણસ કંઈક વધારે ભ

ણેલા ગણેલા ગણાતા. એટલે એ નાનકડા ગામમાં અમારી આબરૂ બહુ જ ઉંચી હતી. ગામમાં ટાઈ ગરીબ ગામડીઆને ત્યાં સારોમાઠો પ્રસંગ હોય તો અમોને ત્યાં પહેલું આમંત્રણ મળતું અને તેવપણી સાથે ચણાકુરમરા વેચતો એ ગામનો વેપારી વર્ગ પણ અમને ‘માસ્તર સાહેબ’ કહી માન આપતો અને આવા ઉંચા બીરદના આત્મ સંતોષથી જ અમે આટલી ટુંક આવક કરતાં પણ અમારું જીવન વીતાવી રહ્યા હતા.

આમ ગામડાંમાં તો અમારી આબરૂ જામી હતી, પણ આવી ક્ષુદ્રક આ વક્રમાં અમારી પાસે મુડી બેગી ન થઈ શકવાથી અમારી જ્ઞાતિમાં અમારી શોહ પડી ન હતી અને તેથી આ દશ રૂપરડીના દરબારી નોકરોને ટાઈ દીકરી આપવા તૈયાર થતું ન હતું, એટલું જ નહિ પણ વિચાર સરખાયે ટાઈ કરતું નહિ. એટલે મેં અને પદમશીએ તો સંતોષ પકડી, સાથે રહી જીવન વિતાવી નાખવા દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો. અમારા પરશોત્તમભાઈ કે જેને અમે પસુભાઈ કહીને બોલાવતા હતા, તેના મગજનો કીડો ક્યારેક સળવળતો અને મુંબઈ જઈ મોટી કમાણી કરી લેવાનો વિચાર આવતો ત્યારે ઉપર તો થઈ જતા, પણ અમે તેને પરાણે પકડી રાખતા.

અમે ત્રણે જણા એકજ તાતિના હતા એટલે એક વરસના ત્રણ રૂપીઆ દારાળી એક મગન બાકે રાખ્યું હતું. અમે વારાફરતી રસોઈ કરી લેતા, ત્યારે આટીનું પરચુરાનું કામ તો અમારે શિવ વગેરે સંભાળી લેતો. મેં અને પદમનીએ તો શિક્ષકના ધંધામાં રેવા નાં દર્શન કર્યાં હતાં અને આ લેવા રૂપ ભગી કંયા ધારણ કરી અમે સંતોષ માન્યો હતો, પણ અમારા પસુભાઈ કંઈ ને કંઈ આગપંપાળ કરાવજ કરતા. હમણાં હમણાં પસુભાઈ અમારા ગામના દરબાર દાદુભાના સંસર્ગમાં વધારે આવવા લાગ્યા હતા અને અમે જોઈ શક્યા હતા કે પસુ ભાઈના ઊવનમાં પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે. દરબાર સાહેબની મહેરબાની જરૂર તેના પર ઉતરી હોય તેમ અમને લાગતું હતું, પણ અમે તેને ખુલાસા વાર કંઈ પૂછી શકતા નહિ. પરંતુ એટલી ટકાર તો જરૂર કરતા કે, “પસુ ભાઈ! સંભાળજો, પાઘડીયે પનોતી છે!”

* * * *

પસુભાઈ કામદાર

એક દિવસે સાંજે સ્કુલમાંથી આવતાં વેંતજ પસુભાઈએ પોતાની પતરાંની ટૂંક ઉઘાડી અંદરથી ધડીબંધ અંગરખું કાઢી પહેર્યું, હાથમાં એક નવીજ રૂપાની ખોભળીવાળી ચકચકિત લાકડી લીધી,

ખમે ખેસ નાખ્યો અને માથે આંટી વાળી પાઘડી બાંધી બદાર જવાની તૈયારી કરી. હંમેશા ખાદીની ટોપી અને જખ્ખો પહેરી ચોવીસ કલાક ચાલી લેતા પસુભાઈને આજે આમ બનીકનીને જતા જોઈ પદમશીએ મારા તરફ જોઈ, આંખો ઉઘાળી, પસુ ભાઈ તરફ જોવા ઇસારત કરી અને મારા હોઠ ફડફડ્યા. મારાથી સહેજ પ્રજાઈ ગયા.

“અરે, પસુભાઈ! આ શો ઠંડો જમાવ્યો છે! ભલા માણસ, કંઈક વાત તો કરો?”

“એટલે શું તમને કંઈ ખબર નથી? આખું ગામ તો જાણે છે.”

“શું પસુભાઈ! શું? લગનબગન થવાનાં છે કે શું? તો તો ધન્ય ધડી ને ધન્યભાગ્ય!”

“અરે, નારે ભાઈ, ના. એવું કંઈ છે નહિ, પણ આ દાદુભા દરબારે મને કામદાર સોંપ્યું છે; એટલે ક્યાં વગર કંઈ છુટકો છે!”

“કરો, બાપલા કરો! ખુશીથી કામ દારું કરો પણ જરા સંભાળજો! કામ દારનો કેસ પહેરી દંભનો દેખાવ કરવા જતાં ક્યાંક મેતાગીરી ન ગુમાવો, તે ધ્યાન રાખજો!”

મારો પ્રત્યુત્તર સાંભળી પસુભાઈ જરા, કોધે ભરાયા હોય તેવું મોઢું કરી બોલી ઉઠ્યા:

“એટલે, તમે શું કહેવા માગો છો?”

પસુભાઈનો આ ગર્વભર્યો પ્રશ્ન સાંભળી પદ્મશીયી ન રહેવાયું. તે આવેશમાં આવીને બોલી ઉઠ્યો:

“કહે વળી શું? દાદુભાઈ દરબારનો મીઠાનજ હજી તમે જાણતા નહિ હો. રીઝે તો દરબાર સાહેબ ન્યાલ કરી દેશે, પણ ખીજ્યા તો ખાલ પણ ઉતારી લે, એવો એનો દીમાગ છે, એ ખ્યાલ રાખજો. વળી આપણે છે પાંચડીએ પનોતી, એ ખ્યાલ છે ને?”

“હવે જા, જા. બકાલ! તારી જોવા હું બહીકણુ નહિ તો. પનોતીને તો હું પાણી ભરાવું, પાણી!” આમ કહી અમારી તરફ એક તિરસ્કૃત નજર ફેંકી પસુભાઈ રૂઆબમાં ને રૂઆબમાં ચાલ્યા ગયા.

* * * *

પ્રારંભમાં અપશુકન

ગમે તેમ પણ તે દિવસે પસુભાઈની કંઠણાઈ તો બેઠેલી જ હોવી જોઈએ. તેઓ દરબારમાં ગયા કે તુર્ત જ એવાં અપશુકન નડ્યાં કે, દાદુભા દરબારનો દીમાગ બરખેલાઈ થઈ ગયો અને પસુભાઈનાં પોતીયાં ઢીલાં થઈ ગયાં.

વાત એમ બની કે, દરબાર સાહેબે એક ઐતિહાસિક હોટો વસાવ્યો હતો અને એ હોટો વિષે એવી દંતકથા પ્રચલિત હતી કે, એ ખીલોરી કાચને મળતો

કાંઈ પદાર્થનો બનાવેલો હોટો કાંઈ દેવી સાધુએ દરબારને ભેટ આપેલો અને દરબાર સાહેબ તેને બહુજ જતનપૂર્વક જાળવતા. એ હોટો ઘરમાં આવ્યા પછી તેની અનેક આપદાઓ ટળી ગઈ હતી અને દરેક રીતે લીલાલહેર થઈ હતી, તેથી તે તેને જાનના જોખમે પણ સાચવતા. પણ પસુભાઈની પનોતી કહો કે, ગમે તે કારણે, એ હોટો સાફ કરવા લઈ જતા દરબારના નોકર સાથે આ પણ પસુભાઈ કામદાર અચડી પડ્યા અને તે નોકરના હાથમાંથી હોટો પડી જતાં તેના ટુકડાટુકડા થઈ ગયા. આ દશ્ય જોતાંજ દાદુભાનો ક્રોધ આસમાને જઈ બેઠો અને ત્રાડ નાખી બોલી ઉઠ્યા.

“કયું કયું” તમે કામદાર! અહીં નાનાં છોકરાંઓને નચાવવાં નથી, સમજ્યા ને! આજે તમે માઈ મોટામાં મોટું તુકસાન કયું” છે. માઈ સત્યા નાશ કાઢી નાખ્યું છે, માટે હું હુકમ કરું છું કે, તમારે માઈ આ ગામ છોડીને ચોવીસ કલાકમાં ચાલ્યા જવું, નહીં તો કેદમાં ખોસી ધાલીશ. શું સમજ્યા! જાવ તમારું મોં મને ન બતાવો!”

પસુભાઈ તો આ હુકમ સાંભળીને ધ્રુજવા લાગ્યા. તેના મોઢા ઉપરથી તુર ઉડી ગયું અને થયરતા થયરતા ઘેર આવ્યા. તેનો દેખાવ જોઈ અમે દિગ્ભ્રૂટ

બની ગયા અને ધીમે રહીને બધી વાત પૂછી તો વણાજ દિલગીર થઇને પસુ ભાઇએ ઉપરનો બધો ટૂંતાંત લાય અને ચિંતાની મિશ્રિત લાગણીથી કંપતાં કંપતાં કહી સાંભળાવ્યો.

અમને ચોક્કસ ખાતરી થઇ ગઇ કે આ બીલ્ડું કંઇજ નહિ પણ ‘પતો તીનો જ પ્રભાવ’ છે અને અમે હવે શો રસ્તો લેવો તેના વિચારવમળમાં પડી ગયા અને એ ચિંતામાંજ રકુલનો ટાઇમ થતાં અમે નિશાળે ગયા.

x x x x

કામદાર થવાની કંઠણાઈ

આપુના હુકમની મુદત આડા હવે થોડાજ કલાક બાકી હતા. બીજી સવાર સુધીમાં તો પસુભાઇને ગામ છોડી ચાલી જવું જોઇએ, એટલે સાંજે ઘેર આવી અમે ત્રણે મળી શું કરવું, તે નિશ્ચય કરી રહ્યા હતા; એટલામાં તો ગામના કાપડના વેપારી કમળશી ભાઇ હાંફળા ફાંફળા આવી બોલી ઉઠ્યા.

“અરે માસ્તર સાહેબ, ગામમાં વાતો થાય છે કે, આ પસુભાઇને તો દરબાર સાહેબે પાણીયું પકડાવી દીધું છે! ભાઇ શ્યામ! મારા પૈસા આપી દો. પસુભાઇ હજી કાલેજ મારી દુકાનેથી આ અંગરખાનું કપડું, પાંચડી અને ઘોતીયું લઇ ગયા છે અને આજે આવું બન્યું!”

વળી આ આર્થિક આફત ક્યાંથી આવી, મહારા મનમાં પ્રશ્ન ઉઠ્યો અને મેં પૂછ્યું.

“કમળશી શેઠ! તમારા કેટલાક પૈસા નીકળે છે?”

“પંદરવીસ રૂપીઆ થાય છે. વધુ નથી!”

આ સાંભળી મેં પસુભાઇ સામે જોયું. તેણે ઝોડ ખંજવાળી. હું સમજી ગયો કે પસુભાઇ પાસે પૈસા નથી. અમે તો મુંઝાયા અને આનો ઉકેલ કેમ કરવો તેના વિચારમાં પડ્યા. એ ટલામાં તો દામોદરજી શ્વાસભેર દોડી આવ્યો અને ઉધરાણી કરતાં બોલ્યો.

“એ પસુભાઇ સાહેબ! મારા સીલા ધના પૈસા પતાવી દેજ્યો, ભઈશ્યામ!”

“હે! તમારા પૈસા પણ બાકી છે?” પદમશી જે અત્યાર સુધી મુંગો બેસી રહ્યો હતો તે બોલી ઉઠ્યો અને તેના જવાબ દામોદરજી આપે તે પહેલાં તો લખો લાકડીઓ અમારા ઝોર ડામાં આવી ઉભો અને બૂમ મારી. તે તો રૂઆબથી જ બોલવા લાગ્યો.

“બીજા બધાનું ગમે તેમ થાય પણ મારા લાકડીના પૈસા તો તમારે આપી જ દેવા પડશે. નહિ તો જોયા જેવી થશે હો! હું કહી દઉં છું, સરકાર!”

“ઓ તારી! વળી આ ઉપાધિ ક્યાંથી પુટી નીકળી? પસુભાઇ! તમારાં આવાં કેટલાંક લક્ષ્માં છે?”

મારાથી પૂછાઈ ગયું. પસુભાઈ તો મુંઝવાઈ ગયા હતા તેણે આખો યોળા મુંઝવણ વ્યક્ત કરી, પણ ત્યાં તો સોમ ચંદ સોનીએ આવી ઉધરાણી કરી કે,—

“પસુભાઈ પાસે રૂપાની જોળના થોડાક રૂપીઆ નીકળે છે માટે મહેર બાની કરીને મારો હીસાબ કરી નાખો તો સારું.”

આમ લહેણીઆતોનો રાફડો ફાટી નીકળતાં મામલો ગંભીર બની ગયો. ગાડીભાડાના પૈસા પણ પુરતા ન હતા તેમાં આ ઉધરાણીએ કેમ પતાવવી? અમે ત્રણે કડકાબાલુસ તો હતાજ, તેમાં પસુભાઈએ વારંવાર પનોતીની ચેતવણી આપ્યા છતાં શાંત રીતે જો કરાં ભણાવવાને બદલે કામદાર થવાની કઠણાઈ વહેરી લીધી અને આ બધી આફત ઉતરી પડતાં અમે ‘ઝાઝે કાગડે ઘુડ ઘેરાયું હોય’ તેવા બની ગયા. છેવટે પદમશીએ અને મેં મળી બંધાનું દેવું માથે લીધું અને સૌને શાંત પાડી વિદાય કર્યા.

પછી પદમશી બોલ્યો.

“પસુભાઈ! તમે પૈસા ખૂબ મેળવ્યા; હવે જલદી બીઆ બધો! અને જલદી મુંબઈ ભેગા થઈ જાવ!”

અને ખરેખર ખસીઆણો પડી ગયે લો પસુભાઈ ઉભો થઈ બીઆ બધો વાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. અને બીજો

દિવસે વહેલી સવારે અમે આડાઅવળાથી ગાડીભાડા જોટલા પૈસા ભેગા કરી નજીકના સ્ટેશને જઈ પસુભાઈને મુંબઈ તરફ વળાવી આવ્યા.

—અને ગાડી ઉપડી ત્યારે પસુભાઈને મેં ફરી ચેતવણી આપી કે,

“પસુભાઈ! પેલી પાઘડીયે પનોતી છે, અને જ્યાં જાવ ત્યાં યાદ રાખજો ભાઈ!”

નરમ થેંશ જેવા બની મારી એ સૂચનાને પસુભાઈએ સદ્દાનુભૂતિપૂર્વક સાંભળી હોય એમ અમને લાગ્યું. અને ટ્રેઈન ઉતી વરાળ કાઢતી પસુ ભાઈને લઈ ઉપડી ગઈ એટલે અમે ઘર તરફ વળ્યા.

* * * *

આ ઘટના બન્યાને વર્ષો વિતી ગયાં છે, પણ હજીએ અમે ઘણીયે વખત અમારા એ બિરાદર પસુભાઈની પનોતીએ ઉભી કરેલી પીડાઓને પ્રસંગો પાત્ર યાદ કરીએ છીએ અને હવે તો આ પનોતીની મુદત પુરી થઈ ગઈ હોય એમ વાત સંભારી તેમાંથી રસુજ મેળવીએ છીએ, ત્યારે પસુભાઈ તરફ થી મુંબઈથી આવતા કાગળોમાં પણ એ દુઃખદ ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરી અત્યારના તેના સુખી દિવસોમાં સાથ આપવા અમને ત્યાં તેડાવે છે અને ક્યારેક ક્યારેક તો પચીસ, પચાસ રૂપી આના મનીઓર્ડર પણ અમારી ઉપર મોકલી આપે છે.

મોટાનું છોરું

આગળપ્રેમ

મને 'કામદો' બહુ જ મને છે. પછી જાણે ને બીજાં બોનાં. રોગ, ગરીબીનાં દોષ કે કંચાસીનાં મંદાં અને રોગાં દેતાં દોષ. પણ દોષ મળે કેમ મળે આગલાનાં નિર્દોષ બેલન નિદાગલામાં, તેમનાં આધુનિકતાં એક પર તરવરતા એક પ્રકારના નિર્મળ અને નિર્દોષ જાતો નિરખવામાં અત્યંત આનંદ મળે છે. હ મહીનાનાં આળસથી માંડીને રહેને જતાં કે રસ્તે રખડતાં દસ આર વરસના આળ દાની કેટલીક ખામીઓ અને તેમની કુદરતી પ્રેરણાઓના હાવલાવો તે ન મળે તેમ આડકતરી રીતે અવલોકવાનો મને બહુ જ શોખ છે. અને તેમાં જે જ્યારે એ ન્હાનાં ન્હાનાં છુલકાં, છોકરા, છોકરીઓ અને બટુકા પોતાની નિર્દોષ રમતોમાં મોટાઓના છવન પ્રસંગોનું અનુકરણ કરે છે ત્યારે અને જે પાંચ વરસનાં-આળકો ગંભીર બની અથવા ગુસ્સે યથા તેની કાલી કાલી મીઠી ઝખાનમાંથી શબ્દો સરકાવે છે ત્યારે તેના નાણુક બટુકલા અવયવોથી અભિનય કરે છે ત્યારે તેનું બારીક અવલો

કન કરવાની કામ ઓર જ મગા આવે છે. તેમાંથી પ્રત જેની કામળ અને પ્રકાશી, અચુકલી છોકરીઓ મળે બહુ જ મને છે. તે અચુકલીઓ એટલી બધી વાચાળ અને અનરાક હોય છે કે એક વખત વાર્તાએ ચડે તો જરૂર તમને આનંદ આપે અને તમારો વખત ક્યાં ગયો તેની તમને ખબર ન પડે, એટલી તેનાં રમુજ પડે. અને આમ આળકો એ પ્રભુના પયગં ખરો છે એ વાતની પ્રતીતિ આટલું બારીક નિરીક્ષણ કરનારને થયા વિના રહે નહિ. અત્યંત આવાં કુમળાં બાળકોના હૃદયમાં ધરનાં વડીલો અને મોટાંના સંસ્કાર અને વર્તનની સમ્યક, સુંદર અને વિનયશીલ છાપ પડેલી હોય તો તે દેખાયા વગર રહેતી નથી.

પરંતુ કવચિત્ કવચિત્ કોઈ શ્રીમંતનાં ચાપલાં અને મોઢે ચઢાવેલાં છોરૂઓ તથા ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગનાં કેટલાંક વધુ પડતાં ચાપલાં છોકરાંઓ કંટાળાશ્પ, ટણક અને સમ્યક્તા વિનાનાં સ્વછંદી હોવાથી આપણને અળખા મણાં અને અણગમતાં પણ થઈ પડે છે.

આવા એક સત્તાધારી શ્રીમંતનાં છોરૂનાં ટણકપણાં અને ચાંપલાપણાંનો મને થયેલો અનુભવ હું અહીં ઉતારવા માગું છું અને આવાં ન્યુસંસ જેવાં બાળકો બીજાને કેટલાં ત્રાસરૂપ, અને શ્રાપરૂપ હોય છે, તેનો હું મારો અનુભવ અહીં રજુ કરું છું.

x x x x

મહેતા સાહેબનાં છોરું

કેટલાંક વર્ષો પહેલાંની આ વાત છે. મેં કાલેજ છોડી ને તુર્તજ હું નોકરીની શોધમાં હતો. બનતાં સુધી કાઠિયાવાડ-મારા વતનમાંજ ક્યાંઈ નોકરી મળી જાય તો હું બહારગામ, મુંબઈ કે બીજે ક્યાંઈ જવા માગતો નહતો. એટલામાં મારા ગામના એક વણિક ગૃહસ્થ કે જેઓ વિલાયત જઈ સારી ડીગરી મેળવી આવ્યા હતા અને તે વખતે એજન્સીમાં તેઓ કાંઈ સારા હોદ્દા ઉપર હતા, તેની નિમણુંક એક દેશી સ્ટેટના દિવાન તરીકે થઈ છે, એવા મને ખબર મળ્યા. તુર્તજ મેં તેઓનાં નજીકનાં સગાંઓ અને અમારા ગામના આગેવાનો તથા તેમના લાગતાવળગતાઓના ભલામણ પત્રો મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો અને એવા ધણા ભલામણ પત્રો મેળવ્યા પછી અમારા, એટલે બોધ ડીયું જેવરા સ્ટે

ટમાં દિવાનપદે નીમાયા હતા તે સ્ટેટના પાટનગરમાં તેમને બંગલે એક વહેલી સવારે પહોંચી ગયો.

તેઓ આખા સ્ટેટમાં ‘મહેતા સાહેબ’ ના નામથી જ ઓળખાતા. માતખર સ્ટેટના મોટામાં મોટા હોદ્દેદાર એટલે મહેતા સાહેબની સાલખી અને સત્તાની ધાક અને રૂઆબની તો વાત જ શી કરવી !

હું જેવો તેમના બંગલાના દરવાજામાં દાખલ થયો કે તુર્તજ એક કાળા ડ્રેસમાં સજ્જ થયેલો સંત્રી કે જે ખભે ચક્રચક્રતી સંગીનવાળી બંદુક રાખી આમ તેમ ટહેલતો પહેરો ભરી રહ્યો હતો તેણે મને અટકાવી પૂછ્યું.

“એય માસ્તર ! ક્યાં જાવ છો ?”

“જરા મહેતા સાહેબને મળવું છે.” મેં કહ્યું.

“સખુર કરો, અહીં જરા વાર ઉભા રહો અને તમારું નામ એક કાગળ પર લખી આપો.”

આમ કહી સંત્રીએ મને રોક્યો. મેં એક કાગળ પર મારું નામ અને સાહેબને સ્મરણમાં આવે એટલે સાથે ગામનું પણ નામ લખીને સંત્રીને આપ્યું. તેણે એક પટ્ટાવાળાને બોલાવ્યો અને પેલી સાહેબનો હુકમ મેળ

ગોડી વારે પદ્મવાણે આપા સો
જાગતામાં રહ મળે અને જે વિદ્યાળ,
સાનકદાર, જગત્ જાગતાના મનના જાગમાં
આવેલા એક હુનેતિજિત જાગમાં એક
મખમલ મટેલા મેકા જાગી મને ત્યાં
ગેલતાની દુખારત કરતાં કહું.

“સાહેબ અમલના કામમાંથી પર
વારને એટલે નમો જોતનાર!”

હું કંઈક અસ્થિ યદને જોડને ગોડીક
જ મીનીટા પસાર થઈ દરે, એટલામાં
એક હુવાન તે એન્ડામાં દાખલ થયો.
તેણે સફેદ કીર્ણ મોલીયું, કાળા વાળો
કોટ, માથે ઝેરી કેપ અને આંખે સ્વચ્છ
સડાળાં દતાં. તેણે આવી ચારે તરફ
નજર કરી અને મને જોતાં જ તે
જોતી ઉઠ્યો:

“હસો મીંડ કુરચંદ! તમે અહીં
ક્યાંથી?”

“કાણુ! કૃષ્ણપ્રસાદ! તમે અહીં?”
મેં પણ મારા એ કાલેજના સહાધ્યાયી
મિત્રને અજ્ઞાપીથી પૂછ્યું:

“હા, મને અભ્યાસ છોડી દેવાની
ફરજ પડી. મેં નોકરી મેળવવા ઘણાં
કાર્કાં માર્યાં પણ ક્યાંઈ પત્તો ન આવ્યો.
છેવટે આ દિવાનસાહેબના છોકરાને
ધંધીશ શીખવવા હંમેશા એક કલાક
આવવાનું હતું કાલે જ નક્કી થયું.”
કૃષ્ણપ્રસાદે કહ્યું.

“હું પણ નોકરીની જોડવણી કરવા
આજે જ આવ્યો છું. દુનિ સાહેબ મને
તે જો ગાય તે ખરું.”

આમ અને વાતો કરતા દના એટલા
માં એક પદ્મવાળા સાથે દસપાર વરસ
નો દિવાનસાહેબનો દીકરો હાથમાં થો
ડાંક પુસ્તકો અને રહેત લખતે ત્યાં
આગ્યો અને આવતાં પેંત જ તે તેણું
પેાન પ્રકાશતાં જોણ્યો:—

“કોણ મારો માસ્તર?” તે મારા તરફ
જોઈને જોણ્યો: “તું મને લખાવવા
આગ્યો છે?”

આ ઉદ્ધત છોકરાની તોછડી બાપા
સાંભળી હું અને કૃષ્ણપ્રસાદ બંને દિંગ
જ થઈ ગયા. અને એક બીજા સામે
ધડીભર જોઈ રહ્યા. અમારી કાલેજની
ફળવણી, વિદ્યતા અને વ્યક્તિત્વ આ
એક વેંતીઆ છોકરાની ધમંડથી ધવાતાં
દતાં, પણ અમારે તો અમારી આ
થિંક સ્થિતિ તરફ જોવાનું હતું ને?—
એટલે મેં મન મનાવ્યું અને કૃષ્ણપ્રસાદ
તરફ જોઈ હું જોણ્યો.

“હશે, બાપ! મોટાનું છોડ છે.”
પછી મેં તે છોકરા તરફ ફરી કહ્યું:
“જાઓ બાપ! આ તમારા શિક્ષક છે.
તેની પાસે જોસી અભ્યાસ કરો.”

મેં તે છોકરાને સ્વયં કહ્યું, પણ
તેથી તો તે હરાંગ ગુટાંગ આડો ફાટ્યો
અને તેનું લોંકડી ફેશન લાંબકું મોહું

અને ચુંચી આંખો મારા તરફ ફેરવીઃ
જેમ કાંઈ કુતરું ડાચિયાં બરતું હોય
તેમ તે બરાડી ઉઠ્યો.

“અધ્યા ! તું વળી દ્રાણુ છે? તેં મને
મોટાનું છોરું કહી ગાળ આપી કેમ?
જોઈ લેજો હવે તુંને બાપાજી પાસે
સીદ્ધા કરાવું.” આમ કહી તે ‘પટ્ટા
વાળા ! પટ્ટાવાળા !’ કહી બ્રમો મારવા
લાગ્યો. તે ટણક છોકરાનું આવું તુમાખી
વર્તન જોઈ હું તો અકળાઈ ગયો અને
આમ આરંભમાં જ આદત આવેલી
જોઈ હું તો તે છોકરા પાસે કરગરવા
લાગ્યો.

“ના બાઈસાહેબ ના ! સાહેબ, તમને
મેં કંઈ નથી કહ્યું. તમે તો ઘણા ડાહ્યા
છો. તમને કંઈ કહેવાય?”

આમ કહી મેં તેને શાંત પાડ્યો.
એટલે કૃષ્ણપ્રસાદ તેને લઈ ગયો અને
એક ખુશ્મા ટેબલ પાસે જઈ તે
— બંને બેઠા. એટલામાં પટ્ટાવાળો પણ
ત્યાં દોડી આવ્યો અને કાંઈ ન સાંભળે
તેવા ધીમા સાદે, ચારે બાજુ સાવચેતી
ભરી નજર ફેંકતાં મને પૂછ્યું.

“શું હતું શેઠ? એ બદમાશ બ્રમો
કેમ પાડતો હતો?”

પટ્ટાવાળાને પણ આમ તેનાથી કંટા
— જોડો અને બગડતો જોઈ મેં એ પૈસા
દારના પુત્રરત્ન વિષે કંઈક વધુ જાણવાના
ઠરાવથી કહ્યું.

“આ કુમાર સાહેબ જરા છોડાઈ
પડ્યા હતા !”

“અરે, કુમાર શાનો? કુંભાર છે
કુંભાર ! દિવાન સાહેબનો એકનો એક
કુળદીપક છે. એટલે મોંઝે ખૂબ
ચડાવ્યો છે....

બાકી પાટો ડાંડ છે. આ થઈને અઢાર
માસ્તર બદલાવ્યા પણ બધાને અળ
ખામણા કરીને કાઢ્યા. રકુલમા જય
નદિ ને ઘેર બણે નહિ. પણ જવા
દોને શેઠ ! એ વાત? મોટાના છોરું
બધાં આવાં અડીયલ ટકુ જેવાં હોય !”

“કંઈ બધાય મોટા માણસનાં છો
કરાં આવાં થોડાંકજ હોય છે. એ તો
ક્યાંકજ આવાં આવાં આંખે થોર
ઉગ્યા હોય ને?”

અમે આમ વાતો કરતા હતા, એટ
લામાં દિવાન સાહેબના ચમચમાટ ક
રતા પગનાં પગરખાનો અવાજ સંભ
ળાયો. પટ્ટાવાળો દોડીને તેની ‘ડયુટી’
પર પહોંચી ગયો. દિવાન સાહેબ રૂઆ
બગંધ ત્યાંથી પસાર થયા. તેની દષ્ટિ
મારાપર પડી અને કંઈક યાદ આવ્યું
હોય તેમ મારા તરફ જોઈ મહેત
સાહેબ બોલ્યા.

“હલો! કપુરચંદ ! તારા પિતા તે
મહારા ખાસ દોસ્ત હતા. ક્યારે આજે
આવ્યો? તારે તો અઢી મારા મહે
માન તરીકેજ રહેવાનું છે હોં. હમણ

મારે જરૂરી કામ છે, એટલે બહાર જાઉં છું. પછી નીરતિ આપણે મળીશું.”

આમ કહી દિવાન સાહેબે પેલા પટ્ટા વાળાને મારી સરભરા કરવા સ્વયન ક્યુ” અને એકદમ ત્વરાથી તેઓ બહાર ઉભેલી મોટરમાં બેસી ઉપડી ગયા. એટલે તેનો પેલો પુત્રરત્ન પણ કૃષ્ણ પ્રસાદ પાસેથી ઉડી ક્યાંક અસોપ થઈ ગયો. કૃષ્ણપ્રસાદ તેને મળેલા આવા ઉખડેલ શિષ્યના પહેલાજ અનુભવથી ખસીઆણો પડી ગયો હતો. તેણે મારી સાથે થોડી વ્યગ્ર ચિત્તે વાતો કરી અને તે વિદાય થયો. તે મહારા મગજમાં એક તકે આવી પસાર થઈ ગયો. મને વિચાર આવ્યો કે, જરૂર આ છોકરા પર તેના સત્તાધારી પિતાના વર્તન અને વાણીની છાપ છે. મતલબમાં ઘરની વાણીજ પોપટ બોલે છે. અને એ વિચાર કરતોજ હું બહાર જરા લટાર મારવા ઉપડી ગયો.

* * * *

છોડેના માસ્તરની કંઠણાઈ

તે દિવસે રાત્રે પણ મહેતા સાહેબ મોડા આવ્યા એટલે રાતના મારે તેમની સાથે મુલાકાત ન થઈ, પણ મોડી રાત્રે તેણે એક પટ્ટાવાળા સાથે કહેવરાવ્યું કે, કાલે સવારે લગભગ દસ અગ્યાર વાગ્યાની વચ્ચે ચેમ્પરમાં મને બોલાવશે.

બીજે દિવસે રહવારમાં વહેલો ઉડી હું સ્નાનાદિથી પરવારી, ચઢા, નાસ્તો

લઈ આગલા દિવસવાળા ચોરડામાં આવી ખેડો; એટલામાં રસોઈયો આવી મને શી રસોઈ માફક આવશે તે પૂછી ગયો. તેને મેં જવાબ આપી વળાવ્યો, એટલામાં કૃષ્ણપ્રસાદ તેના ટાઇમસર આવી પહોંચ્યા. તેના ચહેરા પર દિવાનથી પણ દસગણો દીમાગ રાખતો પોતાનો શિષ્ય, મહામુશીબતે થોડો ઘણો મેળવેલો આર્થિક ચાન્સ ટકાવી રાખશે કે કેમ, તેની ચિંતા સ્પષ્ટ રીતે તરવરતી હતી.

તેણે આવી મને સાહેબજી ક્યાં અને પેલા નિયત કરેલા ટેબલ પાસે જઈ ખુરસી પર બેઠા એટલે પેલો પટ્ટા વાળો બંગલાના અંદરના ભાગમાં જઈ સાહેબના પેલા છોડેના હાથ પકડી ઘસડીને લઈ આવ્યો અને કૃષ્ણપ્રસાદ પાસે બીજી એક ખુરસી પર બેસાડ્યો કે તુર્તજ તેણે અટક્યાળી આદરી. તેણે એકદમ કૃષ્ણપ્રસાદના ચશ્મા પર તરાપ મારી અને તે હાથમાં ખેંચી લઈ બોલ્યો.

“હેં માસ્તર ! તું અધિજો છે તે આવાં ચશ્મા પહેરે છે?”

“ચૂપ, ભાઈ ! પોતાના શિક્ષકને તુંકારે ન બોલાવાય, સમજ્યાને ? તમારે આમ તોફાનો નહિ કરતાં અભ્યાસમાં ધ્યાન રાખવું જોઈએ. ચાલો, ચોપડી ઉઘાડો !”

“એટલે, તું મારા બાપાણ કરતાં એ બહુ મોટો થઈ ગયો એમ ! બાપા જ બધાને ‘તું’ કહીનેજ બોલાવે છે. તો હું એ કેમ ન બોલાવું ?”

“હા બાઈ, પણ બાપાણ તો મોટા માણસ છેને ? નાનાં છોકરાંઓએ તો સખ્યતા રાખવી જોઈએ. નહિ તો કોઈ કહેશે કે બાઈ તો ચક્રમ છે ચક્રમ !” કૃષ્ણપ્રસાદે શિષ્યને શિખામણ આપવા માંડી. પણ આતો હતો બડે બાપનો બેટો. હું કાન સરવા રાખી આ બધો સંવાદ સાંભળી રહ્યો હતો. એ દીવાન સાહેબના દીકરાએ ચક્રમ શબ્દ પકડી લીધો અને રોકડું જ પરખાવ્યું.

“ચક્રમ તું ! મને ચક્રમ શાનો કહે છે ?” આમ કહી તેણે કૃષ્ણપ્રસાદનાં ચક્ષુમાં જોરથી પછાડ્યાં. ચક્ષુમાંના ટુકડે ટુકડા થઈ ગયા. એ જોઈ મને પણ કોથ આવી ગયો પણ શું કરવું ? મોટાનાં છોડને કંઈ કહેવાય છે ? હવે કૃષ્ણપ્રસાદે પણ આંખ લાલ કરીને કહ્યું.

“ખચરદાર ! હવે જો વધુ ચાંપલાઈ કરી છે તો. આવાં તોફાન શાં ? ચાલો, ચોપડી ઉઘાડો, નહિ તો ગાલ પર તમારો પડશે !”

તમાચાનું નામ પડતાં જ આ શાહુ કારના સફરચંદ્રે જંગ જગાવ્યો. એ બેંકડો તાણીને રડવા લાગ્યો અને હીંચકાં ઉપર હીંચકાં ભરી બાણે કે,

ખૂબ માર પડ્યો હોય તેમ ચોધાર આંસુ વહાવવા લાગ્યો. પટાવાળાઓ, ચાકરનોકર અને સ્ત્રીઓના ખંડમાંથી પણ એક બે દાસીઓ દોડી આવી અને—

“ભાઈને શું થયું ?”

“ભાઈ કેમ રડયા ?”

“અરે, પણ એને થયું શું ?”

“માસ્તરે માર્યા લાગે છે !”

વગેરે અનેક પ્રશ્નોથી આખા ખંડનું વાતાવરણ કંઈક અજબ બનાવ બન્યો હોય તેમ અને ઘોંઘાટ ભર્યું, ભયંકર અને ધ્રુજરૂં બની ગયું. ફક્ત હું અને પેલો પટાવાળો દૂર ઉભા રહી આ બધી ધમાલ જોયા કરતા હતા. અને કૃષ્ણપ્રસાદ તો “ધણા કાગડે થુડ થેયું” હોય તેવા બની ચકળ વકળ જોયા કરતા હતા. તે પસીનેથી રેખા એમ થઈ ગયા હતા, એટલામાં તો દિવાન સાહેબ પણ ત્યાં દોડી આવ્યા.

તેને જોઈ બધાં શાંત થઈ ગયાં. દિવાન સાહેબે આવી તેના પેલા સફરચંદ્રના વાંસા પર હાથ ફેરવી, બહુ જ મમતા બતાવી પડખામાં લીધો અને તેને પૂછ્યું.

“શું થયું બેટા ! કેમ રડ્યો ?”

“એ....એ....એ....આ માસ્તરે માર્યા !” એ રતન રડતાં રડતાં જ બોલ્યું. અને દિવાન સાહેબ પણ તેનું ઉપરાણું લઈ કૃષ્ણપ્રસાદ પર ક્રોધે ભરાઈ ગયા ને સત્તાભર્યા અવાજે બોલ્યા.

“કેમ, માસ્તર ! તમને છોકરાંઓ ને કેમ શીખવવું તેનું જ્ઞાન નથી લાગતું. મોન્ડીસરી પદ્ધતિ મળે છે કે ? છોકરાંઓને મારવાળી ઉડ્યાનું નુકસાન થાય છે અને તેઓ ડોક બની જાય છે તે મળે છે ?”

“હા સાહેબ, પણ મેં બાંધેને ક્યાં મારો જ છે ?” કૃષ્ણપ્રસાદે નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું.

“એટલે ? શું ત્યારે આ છોકરો છુટું બોલે છે ? એ મારો ન હોય તો આટલું બધું રડે કેમ ? તમે શિક્ષક થવાને બિલકુલ લાયક નથી, માટે કાલથી આવવાનું બંધ કરજો !”

અને દિવાન સાહેબ મારા તરફ ફરી બોલ્યા.

“મીં કપુરચંદ ! કાલથી તમે બાંધેને એક એક કલાક દરરોજ અભ્યાસ કરાવજો. બીજો ચાન્સ પણ હું તમને સ્ટેટની નોકરીમાં સારી જગ્યાએ આપીશ.”

આમ કહી દિવાન સાહેબ તો દિમાગમાં ને દિમાગમાં ચાલ્યા ગયા, પણ મારા ચે રામ રમી ગયા. બધાં ત્યાંથી વિખરાવા લાગ્યા. કૃષ્ણપ્રસાદે પણ કપાળે હાથ દીધા અને પેલાં પુટલાં ચશ્માં અને ફેમ તરફ એક દષ્ટિ નાખી દીર્ઘાંનિઃશ્વાસ સાથે મને સાહેબજી કરી વિદાય થયા.

x x x x

એટલે હું પણ મારી રાત્રિ કેટલા દિવસ રંધાશે તેના વિચાર વગળામાં પડી ગયો. અને થયું પણ તેમજ. આ શ્રીમંતના સૂરચંદને ચોપડી ઉઘાડવાનું તો કહેવાય તેમજ નહતું, એટલે થોડા દિવસ તો મેં તેને રમાડ્યા જ કર્યો. જ્યારે મને જણાયું કે આ દીવાનનો દીકરો હીં વાળે એમ લાગતું નથી અને કૃષ્ણપ્રસાદને જે કડવો અનુભવ થયો તે અનુભવની આફત મારાપર ઉતરે તે પહેલાં ચેતી જવું સારું. એ વિચાર આવતાંજ એક દિવસ “દાદી મા દેશમાં સખત બીમાર છે” એ બહાનું બતાવી મેં દીવાન સાહેબને ત્યાંથી સ્ટેટમાં બીજી નોકરી મળવાનો ચાન્સ જતો કરીને પણ રજા લીધી અને હું સ્ટેશને ટીકીટ ખરીદી ગાડીના ડબ્બામાં બેઠો. એટલામાં પ્લેટફોર્મ પર લટાર મારતા કૃષ્ણપ્રસાદ મારી પાસે આવી પહોંચ્યા અને બોલ્યા.

“કાં કપુરચંદ બાંધ ! આમ અચાનક ક્યાં બીજા બાંધ્યા ?”

“શું કરીએ બાંધ ! મોટાનાં છોડના મહેતાજી થવું એ કંઈ સહેલું છે ?”

મારો અત્યુત્તર સાંભળી કૃષ્ણપ્રસાદે એક અર્થસૂચક સ્મિત કર્યું. એટલામાં તો એન્જીને ચીસ પાડી અને અમારી ગાડી સ્ટેશન છોડી ગઈ.

ઉત્તમભાઈ-ઉંધીયા !

સાગર રૂપી સંસાર અનેક પ્રકાર નાં માછલાં રૂપી માનવોથી ભર્યાં પડ્યાં છે. જેમ સમુદ્રનાં ધુધવતાં જળ નીચે જતજતનાં માછલાંઓ અને અન્ય જળચર પ્રાણીઓ વિચરી રહ્યાં છે, તેમ આ વિશ્વાબ્ધિમાં પણ તરેહ તરેહ ની ખાસીયત અને મીઠાજનાં મનુષ્યો વસવાટ કરી રહ્યાં છે. પશુ-પક્ષીઓની સૃષ્ટિમાં જેમ હાથી, ઘોડો, ગાય, બેટ, વાંદરો, મેના, પોપટ, કાયલ અને કાગડો એમ અસંખ્ય જીવોમાં ઓછી વત્તી ચતુરાઈ અને ચાંચલ્ય જોવા માં આવે છે, તેમ માનવસૃષ્ટિમાં પણ અનેક પ્રકારની ખાસીયત અને દીમાગ નાં દર્શન થાય છે. બુદ્ધિશાળી અને ચક્રાર માણસ આખના ઇસારામાં સામા માણસની લાગણીઓ અને સંકેત પારખી લે છે અને એ રીતે એવાં માણસો પોતાના વ્યક્તિત્વની છાપ પાંચ માણસ ઉપર પાડી શકે છે; ત્યારે કેટલાંક એવાં માણસો આવે છે કે તેઓ જ્યાં જાય ત્યાં ગુંદરની જેમ એવાં તો ચીટકી જાય છે કે બીજાંઓ મનમાં એમજ ઇચ્છે કે,

‘આ લપ હવે ક્યારે જાય !’ આમ આવાં ગુંદર સ્વભાવનાં ગુંદરીયાં, ઉંદર સ્વભાવનાં ઉંદરીયાં અને ઘુંસ સ્વભાવનાં ઘુંસણીયાં માણસોનો અનુભવ તો થણાનેય થયો હશે, પણ હમણાં મને એક અવળચંડા મીઠાજના ઉંધીયા માણસનો અનુભવ થયો, તે ખરેખર અદ્ભુત અને અનોખોજ છે.

x x x x

મુંબાઇના એક પ્રતિષ્ઠિત લતામાં મારી બાબુની ખોલીમાં રહેતા મારી જાતિના ઉત્તમલાલભાઈની એ અવળચંડી આદતની મને ખબર ન હતી પણ એક દિવસ એવો બનાવ બન્યો કે, ઉત્તમલાલભાઈની ઉંધીયા પ્રકારની ખાસીયત કેવી છે તે મને જણવા મળ્યું.

એ દિવસે સવારે લગભગ આઠેક વાગ્યાનો અમઝ હશે, ત્યારે હું મારી નાની બેબીને સાથે લઈ શાકભાજી લેવા નીકળ્યો હતો. હું ભૂલેશ્વર મારફટ માંથી શાક ખરીદી એક હાથમાં બેબી અને બીજા હાથમાં શાકની ડોળી લઈ મારફટમાંથી બહાર નીકળ્યો, એટલામાં,

મને પણ જરા અપમાન જેવું લાગ્યું હતું અને અમારો માળો પણ નજીક આવી ગયો હતો. એટલે હું એકદમ ત્વરાથી ચાલી દાદર ચડી ગયો અને ઉતાવળમાં જ એખીને મારી પત્નીને સોંપી જ લદી જલદી કોટ પહેરી હું મારી ઓશીસેજવા ઉપડી ગયો, ત્યારે પુખ્પા અને ઉત્તમલાલ દાદરો ચડી રહ્યાં હતાં. મેં તેની સામે દૃષ્ટિ સરખીએ કરી નહિ. અને હું સડસડાટ કરતો દાદર ઉતરી ગયો પણ તેમ છતાંયે ઉત્તમભાઈ તો મારી પાછળ દોડ્યા અને ઠેઠ નાકા સુધી જુઓ મારતા મારતા મારી પાછળ પાછળ આવ્યા. તેઓ બાંગો પાડી રહ્યા હતા:

“અરે ઓ બાબુભાઈ! ઉભા રહો, ઉભા રહો શું કામ છે?”

પણ મને તેના પર ગુસ્સો ચઢ્યો હતો. વળી મારે જલદી જવાનું પણ હતું એટલે હું તો એક ટેક્ષી કરી એક દમ ઉપડી ગયો.

હું ઓશીસે પહોંચ્યો ત્યારે બંબા વાળાઓએ આગ વખત સર બુઝાવી નાખી હતી અને નુકસાન થતું બચાવી લીધું હતું, એટલે મેં બધું સાવચેતીથી સંભાળી લીધું. એટલામાં પાંડુ અમારા સાહેબને બોલાવીને પણ આવી પહોંચ્યો. તેને બધું સહીસલામત છે એ પ્રકારનો મેં રીપોર્ટ આપ્યો, એટલે બંબાવાળા

ઓને બક્ષિસ આપી અમારા પારસી સાહેબ મને તેની મોટરમાં જ મારે ઘેર મુકી ગયા.

હું પાછો ઘેર આવ્યો ત્યારે ઉત્તમ લાલભાઈ તેની ઉનના કાપડની દુકાને ઉપડી ગયા હતા અને પુખ્પાબહેન સગડી પાસે એસી રોટલી વણી રહ્યાં હતાં. તે મને જોઈ બોલી ઉઠ્યા:

“અરે બાબુભાઈ, અહીં આવો તમારું કામ છે.”

“એ આવ્યો બહેન.” કહી હું તેની રૂમમાં ગયો એટલે તેમણે કહ્યું કે,

“આ તમારા ભાઈને તમે બોલાવ્યા તે ન બોલ્યા તે બાબત તમે મનનાં કંઈ બોલું ન લગાડતા.”

“કેમ બેન બોલું કેમ ન લાગે? મેં કેટકેટલી જુઓ મારી છતાં ન બોલે? એવું કેવું એવું થમંડ?”

“ના ભાઈ થમંડ નથી, પણ એને એવી ઉંધી ને અવળચંડી ટેવ જ છે. કોઈ પણ કામ એને કહો તો એતાથી તે ઉંધું જ કરે છે. જો બોલાવશો તો નહિ બોલે અને નહિ બોલાવો તો ઉલ્ટા તે તમને બોલાવતા તમારી પાછળ આવશે. એવી એની આદત છે સમજ્યાને બાબુભાઈ! ઘરમાં પણ એમ જ કરે છે, તો બહારની શી વાત!”

પુખ્પા બહેનની આ વાત સાંભળી મારાથી સહેજે જ બોલાઈ જવાયું.

[illegible][illegible][illegible]

$\frac{1}{2} \left(\frac{1}{2} + \frac{1}{2} \right) = \frac{1}{2}$

1. 2019년 12월 31일 현재, 본회 회원 1,234명, 후원자 567명, 총 1,801명
 2. 2019년 12월 31일 현재, 본회 자산 총액 1,234,567원, 부채 총액 567,890원, 순자산 총액 666,677원
 3. 2019년 12월 31일 현재, 본회 수익 총액 1,234,567원, 손실 총액 567,890원, 순수익 총액 666,677원
 4. 2019년 12월 31일 현재, 본회 수익 총액 1,234,567원, 손실 총액 567,890원, 순수익 총액 666,677원
 5. 2019년 12월 31일 현재, 본회 수익 총액 1,234,567원, 손실 총액 567,890원, 순수익 총액 666,677원
 6. 2019년 12월 31일 현재, 본회 수익 총액 1,234,567원, 손실 총액 567,890원, 순수익 총액 666,677원
 7. 2019년 12월 31일 현재, 본회 수익 총액 1,234,567원, 손실 총액 567,890원, 순수익 총액 666,677원
 8. 2019년 12월 31일 현재, 본회 수익 총액 1,234,567원, 손실 총액 567,890원, 순수익 총액 666,677원
 9. 2019년 12월 31일 현재, 본회 수익 총액 1,234,567원, 손실 총액 567,890원, 순수익 총액 666,677원
 10. 2019년 12월 31일 현재, 본회 수익 총액 1,234,567원, 손실 총액 567,890원, 순수익 총액 666,677원

[illegible][illegible]

$\frac{1}{2} \times \frac{1}{2} = \frac{1}{4}$

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840.

[illegible]

1. 4월 10일 2월 10일 3월 10일 4월 10일 5월 10일 6월 10일 7월 10일 8월 10일 9월 10일 10월 10일 11월 10일 12월 10일
 2. 1월 10일 2월 10일 3월 10일 4월 10일 5월 10일 6월 10일 7월 10일 8월 10일 9월 10일 10월 10일 11월 10일 12월 10일
 3. 1월 10일 2월 10일 3월 10일 4월 10일 5월 10일 6월 10일 7월 10일 8월 10일 9월 10일 10월 10일 11월 10일 12월 10일
 4. 1월 10일 2월 10일 3월 10일 4월 10일 5월 10일 6월 10일 7월 10일 8월 10일 9월 10일 10월 10일 11월 10일 12월 10일
 5. 1월 10일 2월 10일 3월 10일 4월 10일 5월 10일 6월 10일 7월 10일 8월 10일 9월 10일 10월 10일 11월 10일 12월 10일

[illegible]

“અરે રહેવાઘોતે બાબુભાઈ ! બહુ ચગોમાંતે ! તમે વાત નહિ કરો તો હું કરીશ.” આમ કહી ઉત્તમલાલભાઈએ તેના ઝખ્ખાના ખીસામાંથી એક કવર કાઢીને મારા હાથમાં મુકતાં કહ્યું :

“જુઓ ! આ દેશથી કાગળ આગ્યો છે. મારા સાળાનાં લગ્ન થવાનાં છે. મારી સાસુ બિયારાં એકલાં વિધવા બાઈ છે. માટે અણુવરે હું થવાનો છું અને બધો કારભારે હુંજ કરવાનો છું. માટે તમારે જરૂર આ લગ્નપ્રસંગમાં આવવુંજ પડશે.”

“ના ભયશ્યાય ઉત્તમભાઈ ! હું નથી આવવાનો !”

એમ કહી મેં વાતમાં જરા મોણુ નાખ્યું, પણ એટલામાં તો મારી ઓરડીના બારણાની આડે ઉભાં ઉભાં અમારો સંવાદ સાંભળી રહેલાં પુષ્પા બહેન અને મારી પત્ની ખડખડાટ હસી પડ્યાં અને પુષ્પા બહેને આવીને કહ્યું કે—

“હા, ખરું છે. બાબુભાઈ ! તહમારા ભાઈના આગ્રહને માન આપીને તમારે જરૂર મારા ભાઈના લગ્નમાં સહકુટુંબે આવવુંજ પડશે.”

પુષ્પા બહેનના આગ્રહને વશ થઈ મેં પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે,

“તહમારા બંનેનો અતિ આગ્રહ છે તો જાવ અમે જરૂર આવીશું.”

મારો જવાબ સાંભળી પુષ્પા બહેન અને ઉત્તમભાઈ ખુશી થતાં ચાલ્યાં ગયાં. એટલે હું અને મારી પત્ની ઉત્તમભાઈના આવા ઉંધીયા અને અતરંગ સ્વભાવ પર ચર્ચા કરતાં મંદ મંદ હસી રહ્યાં.

* * * *

મહા મહિનો આવી પહોંચ્યો અને ઉત્તમલાલભાઈના અતિ આગ્રહને વશ થઈ અમે તેના સાળાના લગ્નમાં ગેંડા પુર ગામે જઈ પહોંચ્યાં. અહીંથી ઉત્તમલાલભાઈના સાળાની જન દશ બાર ગાઉ દૂર આવેલા ગરબાકોટ ગામે જ વાની હતી. ઉત્તમલાલભાઈનો ઉત્સાહ ક્યાંય માતો નહતો. એક તો પોતે અણુવર હતા, વળી બધો કારભાર પણ તેનેજ સંભાળવાનો હતો. એટલે પછી પૂછવુંજ શું ? પણ એના ઉંધીયા સ્વભાવથી તેઓ એવા તો છબ્બરડા વાળતા હતા કે, તેને જે પુષ્પાવતી જેવી પાવરધી પત્ની ન મળી હત, તો જરૂર ઉત્તમલાલભાઈ ફજેતીને ફાળકે ક્યારનાએ ચડી ગયા હતા. પણ એવો અણીનો અવસર આવતો ત્યારે પુષ્પા બહેન પોતાના અતરંગ પતિ ઉત્તમલાલભાઈ ઉંધીયાને પોતાની કુશાગ્ર બુદ્ધિથી ફળવી લેતાં.

આખી જન ગરબાકોટ ગામે જવા એલગાર્ડમાં ઉપડી અને વાજતેગાજતે

આનંદઉત્તમને વચ્ચે આવે ચરખાકાદ
માથે તો પડેન્દા મવા. સામેસમા તેના
દુઝો મનુ દેડે-સકા દવા. અને તેનોએ
પશુના સંતોષપરકે જનનાં માન્ય
સોને સતમરે રત-વિધિ અને બાળી
પીણીવા પ્રસારો પવાન્દા દવા. પશુ
ઉત્તમજાલભાઈના ઉંઘીયા દવાનાં
વરખોડા નખતે એવો પ્રસંગ ઉપરિખત
કરો દનો કે, આ જનાવને લખ આખો
મન અને ગામમાં દાસ્યમિલિત તર
ખાટ મની ગયો દનો.

વાત એમ બની હતી કે, વરખોડા
નખતે કાઠએ એમ કહ્યું કે, વર અને
આણુવર માટે થોડાં સાંત અને સોજાં
લાવવાં કે બંદુકાના બદાર અને દીવા
બત્તીની રોશનીથી લાડકા ઉઠે નહિ.
પશુ આ વાત સાંભળી ઉત્તમજાલભાઈ
ઉંઘીયા આડા ફાટયા અને એવી છદ
પકડી કે, “નહિ થોડા તો પાણીદાર
અને તેજ જોઈએ. શું અમે એવાં
રેઠીઆર થોડાંપર ખેસીશું? એ કદી
બનશે નહિ.”

ઉત્તમજાલભાઈ પાસે વાત કરવાની
આ અવળી શરૂઆત થઈ ગઈ છે એ
હું સમજતો હતો છતાં એક વાર સ
મળવી જોવા મેં દલીલ કરી જોઈ કે,

“ઉત્તમજાલભાઈ ! આપણે વેપારી વરણ
કહેવાઈએ માટે સાદાં ને રાંકે થોડાં સારાં.

માટે સારું મરીજનું માનો તો કાંડીઆ
વરણનાં અડોળાં થોડાં જાવવાની છદ
કેડી વો તો સારું.”

પશુ એ ઉંઘીયા ભાઈ એમ ક્યાં
માને એમ દવા કે તેમણે તો પોતાની અવ
મચંકાઈ પકડીજ રાખી. અને છેવટે
તેજાઈએ મરખાકાદ ગામના મરણી
માળી વેજજ થોડીઓ જાવવાનું કશુક
કહ્યું, ત્યારે તેઓ સાંત પડ્યા.

x x x x

રાતના નવ વાગી ગયા હતા. વર
થોડાની બની લેવારીઓ થઈ ચૂકી હતી.
કાટસન લાછટો અને કારખાછટ જેસની
બત્તીઓવાળાં મુંબઈથી મંગાવેલાં જુમરો
મજુરો માથે લઈ આણુઆણુ બે લાઈ
નોમાં જોડવાઈ ગયા હતા. ગામ આખું
આવો અલૌકિક વરખોડો જોવા આતુર
બની ગયું હતું. જનડીઓ પશુ મુંબઈ
ફેશનનાં વરો પહેરી ગીત ગાવામાં તલ્લીન
થઈ ગઈ. ફકત હવે થોડાંઓ આવે
એની રાહ જોવાતી હતી. થોડી વાર
થઈ અને દરબારગઢમાંથી છુટેલી ખુંબાર
કરતી તુમાળી બે તેજજ થોડીઓને
તેના ખાસદારોએ અમારી જનના ઉ
તારા પાસે લાવીને ઉભી કરી.

થોડીઓના શરીર પર લોહી થનગન
થનગન કરતું હતું. અને તેના પર જરી
આન ભરેલો સામાન ચકચક થઈ રહ્યો.

હતો. ઘોડીઓના પગ ધરતી ઉપર તો સ્થિર ટકતા જ ન હતા અને હાવળો ઉપર હાવળો દબ આખો ઉતારો ગજવી મૂક્યો હતો.

ઘોડીઓ આવેલી જોઈ વર, અણુવર ઉભા થયા અને ઉપર સ્વાર થવા તેની પાસે ગયા. એ સ્વારોનાં દીદાર જોતાં જ આ તેજણો કેમ જાણે એ સ્વારોને ઓળખી ગઈ હોય તેમ ભયંકર હાથ હાણાટ કરી ઉડી. અને એ અવાજ અને દેખાવ જોઈ વર અણુવરના પોતીયાં ઢીલાં થવા લાગ્યાં, પણ હવે તો સવારી ક્યાં વિના છુટકોજ નહતો.

જેમ તેમ કરી ખાસદારોની મદદથી ઉત્તમલાલભાઈ અને તેમના સાળા ઘોડીઓ પર સ્વાર થયા અને સાજન માજન સાથે ઢોલ ત્રાસાના અવાજો વચ્ચે વરઘોડો વેવાઈને માંડવે જવા ઉપડ્યો.

રસ્તામાં મેં ખારીક નિરીક્ષણ કરી જોયું તો મને સ્પષ્ટ સમજાયું કે, આ પવનપંથી અને તોફાની ઘોડીઓની પીઠ પર ટકવું એ વર-અણુવરને મન એક આખરનો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો હતો. તેનાં મોઢાં કુંડા-વીયાં અને રડમસ જોવાં થઈ ગયાં હતાં અને તેમણે રસ્તામાં એક વખત જ્યારે બંદુકનો બહાર થયો, ત્યારે તો ઘોડીઓ ચારે પગે ઉભી થઈ ગઈ હતી અને વર-અણુવર ભૂમિને ભેટવાની તૈયારીમાં હતા;

એટલામાં બાણુમાં ચાલતા બાહોશ ખાસદારોએ તેમને બચાવી લીધા હતા, આમ જેમ તેમ કરી વરઘોડો વેવાઈને માંડવે તો પહોંચ્યો. વરને પોંખવા માટે એ ચાર માણસોએ મદદ કરી ઘોડા પરથી ઉતાર્યો, પણ અણુવરની ઘોડી એક જગ્યાએ સ્થિર થઈ ઉભતી નહોતી. એટલે ઉત્તમલાલભાઈ હજી ઘોડી પરથી ઉતરી શક્યા નહતા. ખાસદારો ઘોડીની લગામ ખેંચી રોકવા ઘણી મહેનત કરતા હતા, પણ તે તેજણ અત્યારે તોફાને ચડી હતી. ઉત્તમલાલભાઈના પેટમાં ધારતી પડી ગઈ હતી અને આ આક્રમકથી ઉગરવા મનમાં ને મનમાં 'જે શ્રીકૃષ્ણ જે શ્રીકૃષ્ણ' નો જાપ જાપી રહ્યા હતા. પણ એટલામાં વર પોંખાઈ રહ્યા તેની ખુશાલીમાં બંદુકવાળાએ બંદુકનો એક બહાર કર્યો અને ઘોડી ભડકી. ઉત્તમલાલભાઈને લઈને નાસવા લાગી. લોટામાં નાસભાગ થઈ રહી. ઉત્તમલાલભાઈની ચાંચવાળી ચમકતી પાઘડી ઉડીને આઘી પડી, હાથમાંથી લગામ છુટી ગઈ અને તેઓ જરૂર નીચે ગબડી પડત પણ પાઘડામાં પગ એવો ભરાઈ ગયો હતો કે, તે શ્રીમાન ઘોડીની પીઠ પર ઉંઘે માથે લટકી પડ્યા.

ઘોડી છલાંગો મારતી અને હાથ હાણાટ કરતી ગામ બહાર દોડી ગઈ. ઉત્તમભાઈનું થું થયું હશે તે વિષે સૌ

ચિંતામાં પડી ગયાં, અને પેટીની પા
છળ મળેલા મળ્યોને મું ખચર હાથે
છે તે મળ્યોના આ મળ્યો જનમાં પેટી
પરે દરબારના પેટા માસપરે તરફ
અને પાનપાની અરમણીના ઉત્તમમાં
ઉંભામાં અને પેટીની અંતે આપના
અને મળ્યોને મું

“પ્રથમ મળ્યોને પેટા રહે છે તે
મળ્યો અને મળ્યોને મળ્યો આપેની
મળ્યાં પેટી મળ્યો મળ્યો અને આ
મળ્યાં મળ્યોને મળ્યો મળ્યો પાની અને
મળ્યોને મળ્યોને મળ્યો મળ્યો મળ્યો.”

પાણીમાં પડ્યાની ઉત્તમમાંમળ્યો
આપના મળ્યો મળ્યો મળ્યો આ મળ્યો
મળ્યો. તેમને મળ્યોની મળ્યોની, કપડાં
મળ્યો મળ્યોની મળ્યો મળ્યો. આન
આ પ્રસંગ સિવાય આપેના મળ્યોને
મળ્યોને આનંદની મળ્યો અને મળ્યો
મળ્યો મળ્યો આપના અને મળ્યો મળ્યો
મળ્યો. મળ્યો ઉત્તમમાંમળ્યો ઉંભામાં
મળ્યો મળ્યો, પાણી મળ્યો મળ્યો તે તે મળ્યો
મળ્યો મળ્યો?” એ મળ્યોને તેમને મળ્યો
આપના સાની પાડી મળ્યો છે.

મનુભા-મેનેજર !

ત્રણ ગામડાંના ગરાસદાર ગંગાસિંગ આપુ વૃદ્ધ થવા આવ્યા હતા. આપુને ગરાસમાં હતાં તો ત્રણજ ગામ, પણ તે ત્રણેય ગામના ખેડુતો એટલા બધા આવ્યા હતા કે, વરસ દહાડે ઠીક ઠીક સમૃદ્ધિ આપુના દરબારગઢમાં ઠલવાતી. એ વખતમાં કામદારો અને કારભારીઓ પ્રજાને શિરે નહોતા ચોંટયા. વહીવટી યાઓ સીપાઇ સફરમાં ડેવાં હોય એ પ્રજા સ્વપ્નેયે સમજતી નહિ.

એ વખતમાં તો ગરાસદારો, જમીનદારો અને દરબારો પ્રજાને પુત્રવત્ ગણી પાળતા, તેમ ખેડુતો પણ ઉત્સાહ અને ઉમંગથી આખું વર્ષ મહેનત કરી ધરતીમાતા પાસેથી ધાન મેળવી તેમાંથી એથો ભાગ પોતાના રક્ષણકર્તા રાજવીને ઘેર જઈ નાખી આવતા, અને એ જમાનામાં આખી પ્રજામાં ખેડુતો પ્રધાનપદે ગણતા.

આ પ્રમાણે ગંગાસિંગ આપુએ પણ પોતાનાં એ થોડાં ગામોથી પ્રજાનો પ્રેમ સંપાદન કરી આખું આયુષ્ય વિતાવ્યું હતું, પણ મોટામાં મોટી ખોટ તેઓને એ સાલતી હતી કે, વૃદ્ધત્વ પ્રાપ્ત થવા

છતાં હજી તેઓને પુત્રપ્રાપ્તિ થઈ ન હતી. તેમ હવે વારસદાર પુત્ર થવાની આશા પણ નિરાશામાં ફેરવાઈ ગઈ હતી, એટલે ઠંકરાળાની સૂચનાથી હમણાં હમણાં તેણે પોતાના સાળા મનુભાને ખોલાવી મેનેજર પદે સ્થાપ્યા હતા અને બધો વહીવટ તેને સોંપી પોતે પ્રભુભજ નમાં સમયનો મોટો ભાગ વીતાવતા.

x x x x

મનુભાના વડવાઓ મોટો ગીરાસ અને સારી એશઆરામી મુકી ગયા હતા, પણ આપુશાહી દાયરાઓ અને અશીણ વિ. વ્યસનોને ચાળે ચડી મનુભા દરબારે બધું ફનાના ફાતીયા કરી નાખ્યું હતું અને વકીલ સોલીસીટરોનાં ધરભર્યા પછી હવે દારિદ્ર્ય સાથે દ્રંદ્ર યુદ્ધ ખેલતા હતા, છતાં આપખુદી અને તોંગરાટનો મૂળ સ્વભાવ તેઓએ છોડ્યો ન હતો.

ગંગાસિંગ આપુના ગરાસમાં મેનેજરપદ મળતાં આ માનસિંગ આપુનો મિજબ પાછો ખીલી ઉઠ્યો. કમ અક્કલ અને કાવાકસુંબાના શોખને લઈને તેની આસપાસ મૂર્ખ અને

હુદિનાં જાતદાન એવા મનમો અને
પાદસાન કરનારાનેત્રી મંડળ મનમું
અને પ્રગલ્ભ પત્ન એમના અમરનો
આકરો અનુભવ થતા પામી.

મનુભાના ખાસ ખાસદારોનાં દરખા
દાનમ, હામને કુંભાર અને દિગ્મતો
દિગ્મખાઉ એ વ્યક્તિઓ મધ્ય દલી,
અને મનુભાને ગરામ, સુંદરી અને
કાનાકસુંખાના રૂંદમાં રૂસાળી 'લાજ
દા બાપુ'ના સ્વપ્ન પર નમાવતા હતા.

એક વખત એવું મનમું કે હામ
કુંભારના પડોશમાં રહેતા દીડા મદા
રાજે હામને ખોલાવ્યો અને જેનેજર
સાહેબનો કૃપાપાત્ર માણસ છે એમ
મનમું જરા નમ્રતાથી કહ્યું કે,—

“હામબાઈ, આ તમારાં ગધેડાં હં
મેંદા મારી હેલીમાં આપીને ખેસે છે,
જનાર આવનાર તરફ લાતો ઉઠાજે
છે અને લાદ વિ. કરી ગંદકી કરે છે,
તો તે આપનાં જનાવરોને ધરમાં બાધી
રાખે તો મોટો ઉપકાર !”

“ઓહોહો ! માણે બામણો બહુ
બડાઈ મારતાં શીખ્યો એમ ? અમે
કંઈ આગ્રહાલના અહીં નથી રહેતા,
અમારા બાપદાદાએ અહીં જીંદગીઓ
વીતાવી છે. કદી કોઈએ અમારાં ગધે
ડાને આગળા નથી ચીંધાડી ને આજે
વળા તું કહેનાર કોણ ?”

હામનો આ તોછડો જવાબ સાંભળી
દીડા મા'રાજનો પણ મીઠાજ હાથ ન
રખા અને તેણે ગરસામાંજ સુણાળી
લીધું કે—

“વાદ દપલો વાદ ! મદાના સર
દારનાં શું કહેવાનું હોય ! હામબાઈ !
તારા બાપ તો બહુ શાણા માણસ
હતા, ત્યારે તું આવો તકરારી પાડ્યો
તેનું કેમ કરવું ?”

“હું શું તે” મને દપલો કલો, પણ
વાદ રાખજે બેટા દીડીયા ! કે એક
હજુરના હજુરીયાનું અપમાન કરતાં
કેટલું બારે પડી જાય છે !”

હામને આમ કહેતો કહેતો દીડા
મા'રાજ સામે આંખો ધુરકાવતો ચાલ્યો
ગયો અને દીડો મારાજ પણ આ
ખોલકાં ખેલાવનારના ખોલકાંથી ઉગરવા
શો ઉપાય કરવો તેના વિચારમાં પડ્યો.

* * * *

એક દિવસ મનુભા ઠાકોર કાવા
કસુંખાના તોરમાં ખીલ્યા હતા. હામને,
હરખો અને હિંમતો ‘રંગ બાપુને રંગ’
કહીને ઉત્સાહ આપી રહ્યા હતા. એટ
લામાં બાપુના મનમાં એક ખુદો ઉઠ્યો
અને ખોલી ઉઠ્યા કે:

“ભેરુઓ, આ ગામમાં કોઈ એક
એવો ‘નજીમી’ હશે કે જે ત્રણે કાળ,
ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનનું ભવિ
ષ્ય ભાખી છે.”

આપુને પ્રથમ સાંભળી હાજનનો ડીડો સજવળ્યો અને કંઈક યાદ કરતો હોય તેવો ડોળ કરી આંખોનાં ભવાં ચડાવી, માથું ધુણાવતાં બોલ્યો કે:

“હા, આપુ હા. આ ગામમાં ટીડો મારા’જ એવું ભવિષ્ય લાખે છે, જાણે આરસામાં મોટું જોયું. પણ.....”

હાજને વાત ગળી જતો હોય તેવો ડોળ કરી અરથેથીજ અટકી ગયો, એ દલે મનુભાની કુતૂહલ વૃત્તિ વધુ ઉશ્કેરાઈ અને તેઓ એકદમ બોલી ઉઠ્યા:

“કેમ હાજન, ‘પણ’ કહીને કેમ રહી ગયો? ટીડો મારા’જ મારા પાસે શું વીસાતમાં છે? હું એ જાણુવા માશું છું કે આ ગંગાસિંગ આપુ તો ગલદા થયા છે, તો આ ગીરાસની સંપૂર્ણ સત્તા મારા હાથમાં ક્યારે આવી જશે?”

“અરે આપુ આપ તો રાજા છો, આપ તો આજના તારાજી હેઠાં ઉતારી શકો, પણ આ ટીડા મારાજને એક એવું એવી છે કે, એને આકરામાં આકરી સજનની ધમકી આપવામાં આવે તોજ તે ખરી વાત કહેશે, નહિ તો સાચે સાચું ભવિષ્ય નહિ લાખે. સમજ્યાને આપુ?”

“અરે એ ભરડાના શા ભાર છે? જા હું તને હુકમ કરું છું કે, આપણા સપાઈને મોકલી એ ભરામણને આપણી કસારીમાં કાલે હાજર કરજો.”

“હાં હજુર હાં! આપનો હુકમ ઉઠાવવાને આ ગુલામો તૈયાર છે.”

હરખો, હાજને તે હિંમતો ત્રણે એકી સાથે બોલી ઉઠ્યા. અને અપ્રીણની કાંકરીઓ જરા વધારે થઈ ગઈ હોવાથી થેનના કોલાં ખાતા, બધા એક ખીજનની ઉપર અથડાઈ એકાદતા ત્યાં જ ઉપરા ઉપર આડા પડી ઘોરવા લાગ્યા.

x x x x

ખીજે દિવસે મેનેજર સાહેબની ચંડાળ ચોકડીની કચેરી ભરાણી કે તુર્ત જ એક સિપાઈએ ટીડા મહારાજને લાવી ત્યાં હાજર કર્યા. ટીડા મહારાજે આવી, બે હાથ જોડી ઘણા જ નમ્ર ભાવે નમન કરતાં કહ્યું:

“કેમ આપુ! આ ગરીબ બ્રાહ્મણને કેમ બોલાવવો પડ્યો? આપની શી આજ્ઞા છે?”

ટીડા મહારાજને જોઈ હાજન કુંભારે મૂછો આંગળી આંકડા ઉંચે ચઢાવ્યા અને થોડા દિવસ પહેલાં પોતે આપેલ ‘એલેન્જ’ યાદ દેવરાવતો હોય તેવો અવાજ કરી બોલ્યો:

“આજ્ઞા! આપુની આજ્ઞા એ છે કે, એમનો હાથ જોઈ ખરેખરું ભવિષ્ય તમારે ભાખી દેવું. જો જુહું પડશે તો ઘાણીમાં ઘાલીને તમોને પીસી નાખવામાં આવશે; સમજ્યાને ભરમ દેવતા!”

“એ...અં...અં...ત...ત...સ્થા
...અ...” ધામનેા દુક્રમ સાંભળી
ડીડા માંરાજની હાલ નોતવાના માંડી,
ને ધ્રુવવા જાના અને આપુને કંઈક
વિનાશ કરવા જતા જતા, એટલામાં
તો મેનેજર મનુષા નચ્ચેજ બોલી ઉઠ્યાઃ

“એ...એ...એ ને જે જે જે કંઈ
નહિ ગાત્રે, જારિયા મેનામાં બહુ કરો
તો નમને ઉમા ને ઉમા ચીરી નાખ
વામાં આવશે. એ પનુ જીવના નહિ,
અરમ દેવ!”

આ બધી ધમકાઓ સાંભળી ડીડા
માંરાજનાં તો ગાત્ર સિધિત્ર થઇ ગયાં.
તેણે તેના ઠપ્ ટેવતું સ્મરણ કરું” અને
છેવટે થવાતું હોય તે થાય એવો દડ
નિશ્ચય કરી, બધી હિંમત એકઠી કરી,
આપુ પાસે ગયા અને તેનો હાથ પકડી
ભવિષ્ય ભાખવા માંડયું.

“મેનીજર સાહેબ, અરં જાણુવા મા
ગતા હો તો મારે ઘણી જ દલગરી સાથ
કહેવું પડે છે કે, ઘણા જ થોડા સમ
યમાં તમારું નખખોદ નીકળી જશે.
તમારા ધંધા જોતાં ધનોત પનોત થઇ
જશે. અને રૈયતને રંજાડવા જતાં
તમેજ રાતરાન ને પાનપાન થઇ જશે.
આ ભૂલ વગરનું જ ભવિષ્ય છે.”

આમ કહી ટીડો મહારાજ મુડીઓ
વાળી, દોટ મુડી, જીવ લઇ નાઠા. રસ્તા
માં તેની પાઘડી પડી ગઇ, ખેસ ઉડી
ગયો, અંગરખાને ઉજરડા પડ્યા, પણ

તે કસાળી પરવા કર્યા વગર તે દાફળા
દાફળા ઊના ચમરે દોડતા ધરમાં ધૂસી
ગયા. આ બનાવથી આખા ગામમાં
મારે ચક્રવાર ફેલાઇ ગઇ અને મનુષા
નયા તેના ગોડીઆઓ પણ આવું
જવંકર જાનિવ્ય જણી બાધોલા જેવા
બની વમાસણમાં પડી ગયા.

* * * *

વળતે જ દિવસે વહેલી સ્થવારે ટીડા
ગોર ગોરાણીને ઉંઘમાંથી ઉઠાડીને
કહેવા કાઢ્યાઃ

“અરે એ...ઇ...ઇ...ઉઠ...હવે આ
ગામમાં રહેવામાં કંઈ માલ નથી.
માંડડાં પોટલાં માંડ બાધવા; થઇ જઇએ
મુંબઇ ભેગાં.”

“હેં મુંબી. હાય હાય ! એટલે બધે
પરદેશમાં આપણું કાઇ નહીં, ત્યાં જઇ
ને શું કરશું?”

“અરે કરે શું વળી, કરશું વીશી
અને જમાડશું માણસોને. આ ગમારો
ના ગામમાં રહી જનને જોખમમાં
નાખવા કરતાં એ શું ખોટું?”

“હા, એ વાત તો તમારી સાવ સાચી.”
આમ કહી ટીડા ગોરનાં પત્ની લખાયા
માંડયા બાધવા અને ટીડો ગોર આસ
પાસનાં થોડે દૂર આવેલાં સ્ટેશને જવા
ગામમાં ગાડું ભાડે કરવા ગયા.

આ બનાવથી આખા ગામમાં હોહા
થઇ ગઇ. ખેડુતો અને વાણીયા, વેપારી

સૌ ભેગા થઇ ગયા અને સૌએ મળી ઠરાવ કર્યો કે, આ માનસિંગને મેનેબરપદેથી ખસેડવા ઉપલી સત્તાને અરજ કરવી, પણ ટીડા ગોરને ગામમાંથી જવા ન દેવા.

બધાં ગ્રામ્યજનો ટોળે મળી ટીડા મહારાજને સમજાવવા ગયાં, પણ ટીડા મહારાજ એટલા ગભરાઇ ગયા હતા કે એકના એ ન થયા. છેવટે પ્રજના પો કારથી એ મેનેબરનાં પગલાં ગામમાંથી તદ્દન ભુંસાઇ જાય ત્યારે વળી પાછું આવવાનું ટીડા મહારાજે વચન આપ્યું. અને એ દિવસે તો તેઓ જુના નાતા અને સંબંધને છોડી પોતાનું વહાલું વતન તથા મુંબઇ જવા ઉપડી ગયા.

* * * *

આમ ને આમ વર્ષો વીતવા લાગ્યાં. પ્રજાપોકાર વધી પડ્યો. પણ કોઇ દાદ ફરિયાદ સાંભળતું નહીં. અને મનુભા મેનેબર પણ દિવસે દિવસે જમીનથી ચાર વેંત અદ્ધર પગલાં માડતા જતા હતા.

એવામાં દૈવયોગે ગંગાસિંગ બાપુને મૃત્યુએ ઝડપી લીધા અને તેમનાં ઠક રાણાં પણ ત્યાર પછી થોડી સુદતમાં સ્વર્ગે સંચરી ગયાં કે તુતું જ ઉપલી સત્તાનું આ ગરાસ પર બ્યાન પડ્યું અને દરમ્યાનગીરી ચાલુ થઇ. પ્રજાપોકારની અરજીઓ અને જુનાં દંડતરોમાંથી પણ

એવાં એવાં કારણો કાઢી ગંગાસિંગ બાપુનાં ગામડાં સરકારની સીધી દેખરેખ નીચે લીધાં અને મનુભા મેનેબરને માથે આભ અને નીચે ધરતી રહી ગઇ. ત્યાંથી પાણીયું મળ્યું અને ટીડા મહારાજનું ભવિષ્ય ખરું પડતું હોય તેમ આ દુનિયામાં તેનું આસનન કાઢી રહ્યું નહિ અને અનનાં પણ ફાંફાં પડવા લાગ્યાં.

ત્યારે મુંબઇમાં ટીડા મહારાજનાં નશીબ તેજ ચર્ચ ચૂક્યાં હતાં. સરખાત માં તો તેઓ નાની વીંશી ઉભી કરી મુંબઇમાં આવતા વંછીઆતોને જમાડતા પણ ધીમે ધીમે તેમણે એક અપ-ડુ-ડેટ રહેવાજમવાની સગવડ વાળું લોજ સ્થાપ્યું અને તેની ઉત્તમ રસોઇ અને બલી રીતભાતથી મોટા મોટા જગીરદારો અને બલબલા વેપારીઓનું તે ઉતરવાનું પ્રિય સ્થાન થઇ પડ્યું અને ટીડા મહારાજની આમદાની વધતાં ચાકર, નોકરો, મહેતા, મેનેબર, મોટર ગાડી વિ. સાલ્યખી વધી પડી, અને ગોરાણીના હરખનો તો કંઈ પાર જ રહ્યો ન હતો. કારણ કે મુંબઇમાં આવ્યા પછી ઇશ્વરે એક પુત્ર અને આટલી રજવાડી રીયાસત આપી હતી, પછી વૃષ્ટિનું જ શું ? ગોરાણી તો ગાંડાં વેત્તાં થઇ ગયાં હતાં.

એક દિવસ ટીડા ગોર મહાલક્ષ્મીનાં દર્શન કરી પાછા ફરતા હતા, ત્યારે

તેણે પગથીઆ પર બીખારીએ બેસી રહે છે, ત્યાં ફાટેલ તુટેલ કપડાંવાળા એક પડછંદ આદમીને બેઠેલો જોયો. તેને જોતાં જ તે ચોકચા અને ખારીકીથી તેના મોઢાનું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યા. હજમત ચટ્ટી ગયેલી હોવાથી તે બરાબર જોવાપાતો ન હતો, પણ એટલા માં તે સામેથી જ બોલી ઉઠ્યો:

“કાણું ટીડો મહારાજ તો નહિ.”

“અરે હા, મનુભા તમે અહીં ક્યાંથી?”

મનુભાએ બધી અથથી ઇતિ વાત કરી અને છેવટે એક જિંડો નીસાસો નાંખી ટીડા ગોરને ત્રણ આંગળી બતાવી તેના સામું જોઈ રહ્યા. મનુભાના આ સંકેતથી ટીડો મારાજ કંઈ સમજ્યા નહિ એટલે તેણે પ્રશ્ન:

“કેમ આ ત્રણ આંગળી કેમ બતાવો છો?”

“અરે તમે સમજ્યા નહિ. અમે કાંટીયું વરણ મોઢેથી કંઈ થાડું જ માગી શકીએ છીએ.”

“શું ત્રણ રૂપીયા જોઈએ છે?”

“ના રે ભાઈ ના.”

“ત્યારે આ ત્રણ આંગળીનું શું સમજવું?”

“આ ત્રણ દિવસનાં કડાકા થયા છે. પેટમાં ભૂખની આગ લાગી છે; માટે કંઈ બંદોબસ્ત કરો તો તમારો ઉપકાર.”

“હં! જોયુંને મનુભા!” કહી ટીડા ગોરે વ્યંગમાં સાચું હલાવ્યું અને

પછી તુર્તજ મનુભાને હિંમત આપતાં ગંભીર બની બોલ્યા.

“કંઈ હરકત નહિ, મનુભા, ચાલો બેસી જવ આપણી મોટરમાં.”

મનુભા મોટરમાં બેઠા અને ટીડા મહારાજની ‘ભવ્ય ભુવન હિંદુ લોન્’માં આવી પહોંચ્યા.

x x x x

પેટમાં અનાજ પડ્યું. અને મનુભાનો આત્મા શાંત થયો, એટલે ટીડા મહારાજે કહ્યું.

“બોલો મનુભા, હવે જો આપની સાન ઠેકાણે આવી હોય તે ઈશ્વરનો હર દિલમાં વસ્યો હોય તો રહી જવ આપણી લોન્માં નોકરીએ. હું તમને અહીં પણ મેનેજમેન્ટ સોંપું છું. આપણે ત્યાં મોટાં મોટાં રજવાડાં ઉતરે છે, એની સરભરા કરવી અને તમારા હાથ નીચેનાં માણસો ઉપર દેખ રેખ રાખવી. પગાર રૂ. દોઢસેં માંડી આપીશ, બોલો છે કયુન.”

“કયુન બાપા કયુન ટીડા ગોર તમારો ઉપકાર કદી ભૂલાય એવો નથી.”

—અને મનુભા ‘ભવ્ય ભુવન હિંદુ લોન્’ના મેનીજર બની ગયા. પણ આખર તો એ કાંટીયું વરણ ને! છ આઠ મહીના પસાર થયા અને બાપુ પાસે હજારેક રૂપીઆની ઢગલી થઈ. લોન્માં માલમલીદા આવના મફ

તમાં મળે અને પગાર પડ્યો રહે. આમ ગાંઠે પૈસા થતાં મનુભા મેનેજરનો પાછો મૂળ સ્વભાવ જનમૂત થયો. હાથ નીચેનાં માણસોપર જોહાડી શરૂ થઈ અને ક્યારેક ક્યારેક તો મહેમાનો સાથે પણ માથું ફેરવીને વાત કરવા લાગ્યા. આ વાતની ફરીયાદ ધીમે ધીમે ટીડા ગોરના કાન સુધી પહોંચી અને ટીડા શેઠે મનમાં વિચાર કર્યો કે જરૂર આ માણસનો રજવાડી દીમાગ આપણે ત્યાં પોસાય તેમ નથી, માટે હવે તે પોતેજ અહીંથી પલાયન થાય તેવી યુક્તિ રચવી અને એક આખો દિવસ તેઓએ મનુભાની સાથેજ કાઢ્યો. તેઓ સવારથીજ ખુરસીપર ચોંટ્યા અને ખીજા બધા નોકરોને આધા પાછા થઈ જવાનું સમજાવી મેનેજરપર હુકમ પર હુકમ છોડવા લાગ્યા.

“અરે મેનીજર ! મારા ટેબલના ખાનામાંથી માચીસ લાવો.”

“હાં લાવ્યો.” કહી મનુભા દોડ્યા અને માચીસ લઈ આવ્યા કે તુર્તજ ખીજા હુકમ છુટ્યો.

“અરે મેનીજર ! ખીડી ક્યાં છે ?”

“એ લાવ્યો.” કહી મેનેજર ખીડી લાવ્યા.

એટલામાં ટીડા મારાજને નાને કીકલે દીવાનખાનામાં રડારોળ કરી

મુકી, તે સાંભળીને ટીડા મહારાજને ઓડર છોડ્યો.

“મેનીજર, કીકલાને જઈને જાનો રાખો.”

“હેં...હેં...હેં !” મનુભાના મુખ માંથી આશ્ચર્યના શબ્દો સરી પડ્યા.

“હેં શું હેં જાવ મારા હુકમને માન આપો.”

મનુભાએ માથું ખંજવાળ્યું અને જેમ તેમ કરી કીકલાને જાનો રાખી આવ્યા કે, ખીજા હુકમ થયો.

“મેનીજર આ ઓરડામાં આટલી બધી ધૂળ કેમ છે. જાવ ઝાડું કાઢી નાખો.”

“પણ એતો ઘાટીનું કામ.....”

“એ કંઈ નહિ ચાલે. નોકરો બધા માંદા પડ્યા છે, માટે તમારેજ કામ કરવું પડશે. મારા તમે નોકર ખરા કે નહિ ?”

આ ઓડર મનુભાને માથાના ધાજેવો થઈ પડ્યો. તેણે મુછના આંકડા જરા નીચા કર્યાં, કટાણે મોઢે અને ઘવાયેલા સ્વમાને તેણે ઝાડુ તો કાઢ્યું, પણ ટીડા મહારાજનો આ અખતરો ખરેખર અસરકારક નીવડ્યો અને ખીજા દિવસે મનુભા મેનેજર કોણ જાણે ક્યાં સ્ક્રુચકર થઈ ગયા હતા તે કાંઈએ પણ જાણ્યું નહિ.

હાંકાટીયો-હરજીવન !

‘કુદરતની પણ કમાલજ છેને!’
જાતોખો સ્વભાવ, ફાટાયાજ ખાસીવત
અને અધકચરી અક્કતવાળાં કટલાંક
‘માનવ તંગો’ને મળવાનો મોઢો યજ્ઞ
મળ્ય છે ત્યારે ખરેખર ઉપલા ઉફગાર
કોઈ પણ બ્યક્તિના મુખકમલમાંથી
સરકી પડે છે કે, ‘કુદરતની પણ કમા
લજ છે ને! શું માણસ થાય છે!’
અને ઈશ્વરે ઉતાવળમાંજ ધડીને આવા
આ પૃથ્વીને વિષે ધાંધલમાંજ ધકેલી
દીધેલા એક માણસનો મને અચાનક
મેલાપ થઈ ગયો અને એ મેલાપે
તો પાછળથી મને તરેહ તરેહના અનુ
ભવો કરાવ્યા.

વાત એમ બની કે, એક દિવસે હું
પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટથી ફ્લોરાક્ષાઉંટ જતી
મોટર બસમાં ક્રાટમાં જઈ રહ્યો હતો.
‘બસ’ ઘોખીતળાવ છોડી બેરીઅંદર
આવી પહોંચી એટલામાં બેરીઅંદર રટે
શન તરફથી દોડતો આવતો એક ઠીં
ગણા કદનો વીસેક વર્ષનો યુવાન શ્વાસ
ભેર, એકદમ અને અડખોયની જેમ
બસમાં ચડ્યો. તેણે માથે ખાદીની ટોપી
પહેરી હતી અને સફેદ બગલાની પાંખ

જેવો ઠીંચણીયો પણ નીચે સુધી લામો
ક્રાટ પહેર્યો હતો. પણ તે ક્રાટ તેના
શરીરને ફીટ ચપાને બદલે એટલો બધો
ખુલતો હતો કે ચારે તરફ સાધુસંતોની
કંફનીની માફક લટકતો હતો. પણમાં
ચંપલ પહેર્યાં હતાં અને હાથમાં એક
નોટબુક અને પેન્સીલ પકડી રાખ્યાં હતાં.

એ અદ્ભુત આદમીએ આવતાં
વેંતજ કાનના પડદા વિધીને આરપાર
ઉતરી મળ્ય તેના શુભંદ અવાજે ત્રાડ
પાડી હાંકાટો કરી કંડકટરને પ્રજ્વળિત:

“એઈ ટીકીટવાળા! આ ગાડી શેર
બગ્ગરમાં થઈને હાંકીશને! મારે ત્યાં
ઉતરવું પડવાનું.”

ઉભડી જેવી ભાષા, જાંગલા જેવો
ફ્રેસ તથા જોરશોરથી હાંકાટો પાડી
વાત કરવાની ઢબજાયથી બસમાં બેઠેલા
દરેક જણનું ધ્યાન તેના તરફ ખેંચાયું
અને બધા કૈાતુકભરી નજરે તેના સામું
જોઈ રહ્યા. કંડકટર પણ પહેલ વહેલુંજ
આવી જાતનું માનવ પ્રાણી જોતો હોય
તેમ અનુત્તરજ રહી તેના સામું જોઈ
ઉભો રહ્યો હતો એટલે ફરીવાર તેણે

કંડકટરને હાંકાટો મારી હુકમ કરતો હોય તેમ કહ્યું.

“અરે ભસી મરને ભાઈસાહેબ, આ ગાડી શેરબજારમાં જશે કે નહિ?”

“અરે હાં સાખ હાં જયગા ! તુમ જરા ધીમેસે ખાત કરો !”

કંડકટરનો એ જવાબ સાંભળી પેલો યુવક આંખ તાણી, ડોળા કાઢી તેની સામે જોઈ ઉભો રહ્યો. અને કંઈક બોલવા જતો હતો, એટલામાં કંડકટરે ડ્રાઈવરને મોટરબસ ચલાવવાની સૂચના આપતી ઘંટડી મારી અને બસ આવી કે તુર્તજ પેલા જંગલો ભાઈને આંચકા લાગ્યો અને તેણે તેના શરીરનું સમતોલપણ ગમાવ્યું. તે હું બેઠો હતો તે સીટ તરફ દબ્યો, પણ હું જરા દૂર ખસી ગયો એટલે એ ભાઈ તો “એ... એ...એ...એ...” કરતા મારા ચરણ કમળમાં આળોટવા માગતા હોય તેમ નીચે ગળડી પડ્યા. અને આખી બસ માં હસાહસ થઈ રહી.

આ હસાહસથી તે વધારે ચીડાઈ પડ્યો અને ધુંવાધુંવા થઈ હાંકાટો પાડતો, ઉભો થઈ, કપડાં ખંખેરતો મારી બાજુમાં પડેલી ખાલી સીટમાં આવીને બેઠો. એટલે મેં તેના વાંસા પર હાથ ફેરવી શાંત પાડી ધીમેથી કહ્યું.

“હશે ભાઈ ! આવા અકસ્માત બસ, ટ્રામ કે ટ્રેનમાં ઘણાએ થઈ જાય છે.

એમાં જરા સાવચેત રહેવાની જ જરૂર છે. હં, તમે ક્યાં નોકરી કરો છો ? તમારું નામ ?”

મારા છેલ્લા પ્રશ્નો સાંભળીને, જેમ મોટા ખેતરને બીજો છેડે ફાઈ માણુ સને ચઢેલા જોઈ સામે છેડેથી ખેડુત હાંકાટો પાડે તેવો બરાડો પાડી તે યુવાન બોલી ઉઠ્યો.

“હું મારું નામ ? મારું નામ હરજીવન સે હરજીવન ! અમારા ગામના દલીસંદ શેઠને ત્યાં શેર બજારમાં નોકરીએ થોં મું, ‘દીકરડ’ માં દલીસંદ શેઠને ખૂબ દલો મળી ગયો એટલે અઠવાડીયાં પહેલાંજ મને દેશમાંથી તારકરીને તોડાવ્યો. માણુદ બહુ માયાળું સે. મારા હાંકાટા પાસે શેર બજારના બધાય શેકીયાઉના અવાજ દબાય જાય, એટલે શેરબજારના ઘણા દલાલો મને વધારે પગાર આપવા ખુશી બતાવે સે, પણ આપણે તો દલીચંદ શેઠને દગો દેવા માગતા જ નથી.”

મારા ટુંકા પ્રશ્નના જવાબના ઉત્તરમાં હરજીવને આટલી બધી લાંબી ચોડી વાતો બ્રમબરાડ પાડીને કહી એ સાંભળી મારાથી સહેજે જ બોલાઈ ગયું.

“બરાબર છે દોસ્ત, દલીચંદ દલાલને તારા જેવું ‘નંગ’ મળવું મુશ્કેલ થઈ પડશે. માટે એને તું છોડતો નહિ.”

ચારણોના દુહાઓની સામસામી રમ
ઝટ ઝામી પડી હતી. આખા ઝોરડામાં
અખંડ શાંતિ પથરાઈ ગઈ હતી અને સમ
જી અને અણસમજી સૌ પ્રેક્ષકો જાણે મોં
ઠામાં રસના ઘુંટડા આવતા ના હોય તેમ
મોઢાં વકાસી એ ચારણોની લાંબી લાંબી
દાઢીઓ અને મોટી મોટી મૂછો સામું
એક ચિત્તે જોઈ રહ્યા હતા. એટલામાં
હું ખેઠો હતો તે ખુણા પર આવેલી
બારી પર પછવાડેથી કાંઈના માથાની
ઘોળા ટાપી દેખાઈ અને એક નિમેષ
માત્રમાં તો પેલો મારો બસવાળો બિરા
દર હરજીવન છલંગ મારી, બારી કુદી
મારી ખુરસી પછવાડે સરકી ગયો
અને મને જોતાં જ બૂમાટો પાડી બોલી
ઉઠ્યો કે,

“ઓ હો હો હો શેઠ ! અહિં પણ
તમે ભેટકી ગયા ને ?”

“અરે ચૂપ રે ચૂપ મુરખ !” એમ
ધીમેથી કહી મેં હરજીવનને શાંત ર
હેવા જણાવ્યું, પણ એ હાંકોટા કંઈ
જેવા તેવા ન હતા. તેની બૂમથી
બધાનું ધ્યાન તેના તરફ ખેંચાયું. ચારણો
ચૂપ થઈ ગયા અને વ્યવસ્થા જાળવી
રહેલા સ્વયંસેવકો સીતકારી કરતા અને
“એય મીસ્તર, એય મીસ્તર !” કરતા
ટોડાટોડ કરી હું ખેઠો હતો ત્યાં હર
જીવન પાસે આવી “મીસ્તર તમે બારી
કુદીને કેમ આગ્યા ?” વિ. ગડમથન કે

રવા લાગ્યા. તે બધાને મેં શાંત પાડતાં
ધીમેથી કહ્યું કે;

“અરે ભાઈઓ છોડોને એ લપ !
વધુ વડછડ કરશો તો આ રંગમાં ભંગ
પડશે. એ મીસ્તરને એક બાજુ આ
ખુણામાં બેસી રહેવા દો.”

મારી દરમ્યાનગીરીની એ સ્વયંસે
વકો પર સારી અસર થઈ અને તેઓ
હરજીવનને ત્યાં જ છોડી ચાલ્યા ગયા
અને પાછી દુહાઓની દેમાર શરૂ થઈ
ગઈ અને બધાં તેમાં તદ્દલીન બની
ગયા. પણ મારી દરમ્યાનગીરી મૂકેજ
ભારે પડી. સ્ટેજ ઉપરના ચારણના
દુહાઓ સાંભળીને મારી ખુરસી પાછળ
ઊભેલા હરજીવનને પણ વારંવાર ઉમ
ળકો આવી જતો હતો અને ઘડીએ
ઘડીએ મારા ખભા પર હાથ મારી કહ્યા
કરતો હતો કે:

“ભઈશ્યામ, શેઠ, એક વખત મને પણ
અહીંથી દુવો લલકારવાની રજા આપો.”

“હવે જાનો બેસને ભાઈ, એક તો
ચોરીછુપીથી આવ્યો છે અને છાપરે શા
માટે ચડે છે ? ગડબડ કરીશ તો આ
કાકાઓ બહાર કાઢી મૂકશે.”

“એમ શેઠ ! ત્યારે ક્યો ભઈશ્યામ ગુપ
ચુપ ઉભો છું, પણ છેલ્લે છેલ્લે એક દુવો
તો મારે લલકારવોજ પડશે. આ ચાર
ણોના ચીંચીં જેવા અવાજ કરતાં આ
હરજીવનના હાંકોટોના અવાજની કિંમત

શીદમની ઘણી જ પ્રશંસા થતી સાંભળી હું પણ તે શીદમ જોવા ઉપડ્યો. એ રવિવારનો દિવસ હોય એવો જોઈએ અંધ હતી એટલે સેકન્ડ ક્લાસની ટીકીટ ખરીદી હું અઢી વાગ્યાના પહેલા જ શોમાં દાખલ થયો, ત્યાં તો હરજીવનને પણ એજ ક્લાસમાં બેઠેલો મેં જોયો. અમારા બંનેની નજર સામસામે મળી અને હરજીવન મને જોઈને રંગમાં આવી ગયો અને ગળું ખંખારીને બ્રમ પાડી બોલી ઉઠ્યો.

“ઓ હો હો શેઠજી, ઘણા દિવસે મળ્યા હો, ઠીક થયું, મજા પડશે. આવો આવો.”

પહેલો જ શો હોય બહુ ગીરદી હતું થઈ નહતી એટલે હરજીવનની બાબુમાં ખાલી પડેલી ખુરસી પર બેસતાં મેં કહ્યું.

“ક્રમ દોસ્ત આને ફિદમ જોવા આવ્યો છે ?”

“હા, દલીસંદ શેઠે દોઢીયાં આપ્યાં ને કાંઈ આને ફિદમ જોઈ નાખીએ.”

આમ અમારી વાતચીત ચાલતી હતી એટલામાં થીએટરની બત્તીઓ ઝુકાણી અને દરવાજા બંધ થયા કે શીદમની શરૂઆત થઈ.

ગાયનો અને સંવાદો સાંભળવામાં ચૌ પ્રેક્ષકો મગ્ન થઈ ગયાં પણ હરજીવનની જીભ અને હાથ કેમે કરી શાંત થતાં ન હતાં. તે કંઈ પણ પ્રેમ એટલાનું દશ્ય કે રમુજ દેખાવ આવતો હતો ત્યારે મારા પગ પર જોરથી તમાચો મારીને હાંકાટા પાડી ઉઠતો કે,

‘એ, શેઠ કમાલ કરી, મારે બેટે કમાલ કરી,’

તેની આવી હાંકાટા પાડવાની રીત બાતથી જોનારા સહુ સીતકાર કરી ઉઠતા હતા અને એક બે વાર તો ડોરકીપરો એ પણ દોડી આવી તેને બહાર કાઢી મૂકવાની ધમકી આપી હતી, પણ હરજીવનને તે કશાની દરકાર ન હતી અને હું મારા સાથળ પર પડતા તેના જોર દાર તમાચાઓથી તોપ્યા તોપ્યા પોકારી ગયો હતો અને મેં પણ તેને એક બે વાર ચેતવણી આપી હતી કે:

“જો દીકરા હરજીવન, હવે હાથ ચાલાકી કરી છે, તો તારા ગાલ પર જ સીદ્ધા તમાચો પડશે.”

પણ એના બવાબમાં હસીને હરજીવન બોલ્યો કે:

“હું હું હું શેઠ હું તો હળવેક મારું સું. એમાં શું થઈ ગયું? મને એવી ટેવ સું.”

“જાતમમાં ગઈ તારી ટેવ !” મેં કહ્યું. એટલામાં ઇન્ટરવલ પડ્યો અને મેં એક છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો અને બહાર ખુલ્લી હવામાં લટાર મારવા નીકળી પડ્યો.

હવે મેં નક્કી કર્યું હતું કે, શીદમ શરૂ થયા પછી જ થીએટરમાં બુસવું અને સીટ બદલાવીને બેસવું, અને તે મુજબ શીદમ શરૂ થયા પછી હું અંદર ગયો તો સદ્ભાગ્યે મારી સીટ પર એક પારસી ગૃહસ્થ આવી ગોઠવાઈ ગયા હતા. એ જોઈ હું ખુશી થયો અને હરજીવનથી બે ચાર ખુરસી દૂર

જંગ-બહાદુર જમનો

મહારો અને જમનાદાસનો ગ્રહ યોગ કાણુ જાણુ કેવો હતો કે, એ મારે કપાળે ચોટ્યો હતો અને હું ઓઢ્યા ભવનો એનો કંધક દેવાદાર હમ્મશ કે જેથી આ ભવે એ મારો મિત્ર બનીને તેનું લેણું વસુલ કરવા મારો દોસ્ત બન્યો હતો.

ઈશ્વરની કાંઈ અકલિત કળાએ જમનાદાસ ઉદ્દે 'જમનો' આ દુનિયાને વિષે, અને તે પણ અમારા જ ગામમાં, અમારી જ પડોશમાં વસતા એક વૃદ્ધ વણિક ગૃહસ્થ સુખાનંદ શેઠને ત્યાં અનેક માનતા, આધા, આખડી અને ઉપાસના પછી પુત્ર રૂપે પધાર્યો હતો, એટલે એનાં માળાપને એ પુત્ર-રત્ન બહુ જ લાડકયું, મોંએ ચઢાવેલું અને માનવતું હતું. હું અને 'જમનો' સરખીજ ઉંમરના હતા અને એ રીતે અમારો સંબંધ બાળ લંગોટીઆ મિત્રનો હતો.

જમનો અને હું સોરઠને સીમાડે આવેલા અમારા ગામડા ગામની પ્રાથમિક સ્કુલમાં એક સાથે જ ભણ્યા હતા અને ત્યાર પછી હાઈસ્કૂલની કેળવણી લેવા પણ અમે એક સાથે જ અમારા

ગામની પાસેના એક શહેરમાં ગયા હતા અને અત્યારે મુંબઈમાં હું અને 'જમનો' એક જ માળામાં સાથે જ રહીએ છીએ. મારાવગર જમનાને ક્યાંઈ ગોઠવું નહોત્ય તેમ તે હું જ્યાં જઈ ત્યાં મારી પાછળ પહોંચ્યો જ હોય. આવા મહારા બાળલંગોટીઆ બિરાદર જમનાદાસ ઉદ્દે જંગબહાદુર જમનાની જીવાની કેટલાંક ટીખળ, તોફાન અને રમુજોથી રંગા એલી હોઈ તે અહીં ઉતારી લેવા હું લલચાયો છું.

* * * *

સુખાનંદ શેઠને પૂણું વૃદ્ધાવસ્થાએ જમનાદાસ જેવું જવાહીર સાંપડ્યું. તેઓ તો તેમાં એક મહાન પુરુષનાં દર્શન કરી રહ્યા હતા અને તેમને ઘેર જે કાંઈ અમલદાર, મહેમાન કે પ્રતિષ્ઠિત માણસ મળવા આવતા, તો તેની પાસે પોતાના એ પુત્રરત્નની પ્રશંસાનું પારાયણ માંડી બેસતા અને એક વખત તો એક પારસી મામલતદાર સાહેબ પાસે તેણે કહ્યું હતું કે:

“મહારો જમનો ‘જંગ બહાદુર’ થવાનો છે, એમ તેના જન્મના સંયોગો ઉપરથી જણાય છે.”

અને આ વાત સાંઝળી એ પારસી સાહેબે આશ્ચર્ય પાળી પૂછ્યું હતું કે: “હા શેઠ. એ તો જે થાય તે ખરો. પન ટમે આંખ ‘જમનો’ નામ કાંય રાખીયું? ઇ? શું? ટે ટમારા જહાનમતા જમદુટ જેવો છે?”

“હા! હા! હા!” કરતા સુખાનંદ શેઠ દરસી પડ્યા અને બોલ્યા કે:

“ના સાહેબ, એ છોકરો ‘જમનાજી નદી’ની માનતા કર્યા પછી જન્મ્યો છે એટલે એ ‘જમના નદી’ ઉપરથી એનું નામ ‘જમનાદાસ’ રાખ્યું છે. અને બધા એને જાડકર્યા નામે ‘જમનો’ કહી બોલાવીએ છીએ.”

“શું કહો છો સુખાનંદ શેઠ! ટમારા હિંદુઓની નદીઓ છોકરા આપે છે! ટો પછી પર્વતોની પન માનટા કરીએ તો પુટરો આપે કેની?”

“એ તો સા’બ શ્રદ્ધાની વાત છે.” આમ કહી સુખાનંદ શેઠે વાત ઉડાવેલી.

જમનાનો અને મારો પરિચય પ્રથમ શેરીમાં ગીલ્લીદંડાની રમત રમતાં થયેલો. તે નાનપણથી જ એ ટલો બધો તોફાની, મસ્તીખોર, જુકા બોલો, ઘુસણીયો, અને પોલું દેખી પેસી જનારો હતો કે શેરીના બધા છોકરાઓ એનાથી તોબાહ તોબાહ પોકારી જતા.

કાંઈ પણ રમતમાં જમનો વચ્ચે જ ફેલી પડતો અને દરેક રમતની આગે

વાની દાયમાં લઈ બધાની પર દાદા ગીરી ચલાવતો. અને તેથી બધે તે જંગ બદાદર જમનાના નામથી ઓળખાતો.

આમ જમનો નાનપણથી જ એટલો તોફાની હતો કે, અમારી રૂઢિના શિક્ષકો પણ તેનાથી તોબાહ પોકારતા અને તે કંઈ ગુનામાં આવતોત્યારે તેને ભારે શિક્ષા કરવામાં પણ બહુ જ સંભાળ રાખતા.

પણ એક દિવસ એવો પ્રસંગ બન્યો કે, અમારી રૂઢિના હેડ માસ્તર હરિલાલભાઈના વૃદ્ધ પિતાશ્રી એક અડી અથ ટટુ પર બેસી બહારગામ જઈ રહ્યા હતા. ઘોડું એટલું બધું હઠીલું ને અડી બાજુ હતું કે હેડ માસ્તર હરિલાલભાઈના વૃદ્ધ પિતાશ્રી પગના ઠોંસા પર ઠોંસા મારતા હતા છતાં ચાલતું ન હતું અને પાછા પગે હટતું હતું. એટલામાં જમનો ત્યાંથી નીકળ્યો. તેણે હરિલાલભાઈના પિતાને ઘોડા સાથે ધમસાણુ કરતા જોયા અને તેના હાથ સળવળ્યા. જમનો ધીમે પગલે ઘોડા પાસે ગયો અને બોલ્યો કે:

“દાદા! આ ટટુ તમારાથી નથી ચાલતું, પણ જુઓ હું હમણાં જ દોડાવું છું.”

ઠોસા તેને કંઈ કહે તે પહેલાં તો જમનાએ પોતાની ડોકમાં ભેરવેલું દંદ તર બહાર કાઢ્યું અને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સુદર્શન ચક્ર ફેરવે તેમ જોરથી માથા પર ચક્કર ચક્કર ફેરવી બરાબર

થોડાની આંખ પર નિશાન તાકી ફેંક્યું. સડસડાટ કરતું ચામડાનું સ્લેટ અને ચોપડીયું ભરેલું દફતર આંખ પર પડતાં થોડું ભડકી ઉઠ્યું અને ચારે પગે ઉછળી કુદવા લાગ્યું. અને આમ કુદાકુદથી ડોસાએ સમતોલપણું ગુમાવ્યું. તેઓ ઉંધે માથે પૃથ્વી પર પડી ગયા. માથામાં પથ્થર વાગતાં લોહી નીકળ્યું અને લોકોનું ટોળું ભેગું થઈ જતાં ડોસાને ઝોળીમાં નાખી હરિલાલભાઈ માસ્તરને ત્યાં પહોંચાડ્યા. ડોસાને પાટાપીંડી કરી સારવાર કરી અને જરા શુદ્ધિમાં આવતાં તેણે ખુલાસો કર્યો કે આ બધી મોંઝાણ પેલા ‘જમનો’ જંગઅહાદુરની છે.

* * * *

પિતાશ્રીની આ વાત સાંભળી હરિલાલભાઈનો મિજબજ ગયો અને ખીજે દિવસે રફ્ફતમાં જઈ જમનાની ઘરાબર ખખર લઈ નાખવા તેણે વિચાર કર્યો. ખીજે દિવસે હરિભાઈ માસ્તર ગુસ્સાભેર જ કલાસમાં આવ્યા અને રોફ્ફમાં ને રોફ્ફમાં બોલ્યા કે:

“જમનો ક્યાં ગયો! ચાલ ઉભો થા, આમ આવ! કાલે મારા બાપાને થોડા પરથી કેમ પછાડ્યા!”

“ના સાહેબ હું કંઈ જાણુ.....” જમનાદાસ આગળ ખુલાસો કરવા જતો હતો, એટલામાં તો મહેતાજીએ ફડક

ફડાક કરતી બે ત્રણ સોટી ખેંચી કાઢી અને જમનો ભેંકડો તાણી રડતો રડતો એ દિવસે તો કલાસમાંથી પોખારા ગણી ગયો.

આ પ્રસંગ બન્યાને થોડા દિવસ વીતી ગયા અને એક દિવસ હરિલાલભાઈ હાથમાં લોટો લઈ નદીએ કુદરતી હાજતે જઈ રહ્યા હતા, ત્યારે જમનો મીની પગે તેની પાછળ પડ્યો. તેણે ખીસ્સામાં કંઈક લાલ ફળો ભરી લીધાં અને હરિલાલભાઈ માસ્તર જ્યારે નાનાં નાનાં ઝાડના છોડવાઓને એથે કુદરતી હાજતે ખેડા ત્યારે તે નજીકના એક ઝાડ પર ચડી ગયો અને એક પછી એક લાલ ધૂમ જેવાં પાકાં ટમેટાં માસ્તરના વાંસામાં ઘડાક ઘડાક પડવા લાગ્યાં. માસ્તર ચમકી આંબુઆંબુ જેવા લાગ્યા. એટલામાં તો તેના આખા શરીરે પહેરેલાં બધાં જ કપડાં લોહીથી રંગાએલાં હોય તેવાં લાલ લાલ બની ગયાં અને માસ્તર છોભીજા બની આંબુઆંબુ ભયભીત નજર નાખતા ઉભા થઈ નાસવા લાગ્યા. એટલામાં તો પેલા ઝાડપરથી જમનો નીચે ઉતરતો જણાયો. તેણે હરિલાલભાઈ માસ્તરની સામે આવી સલામ ભરી અને બોલ્યો કે,

“કાં સાહેબ! સોટીઓ મારવી છે! જેવા આ ભાયડાના ભડાકા! હું જંગ અહાદુર જમનો!” આમ કહી જમને મુછો મરડવાનો અભિનય કર્યો.

“હું કોણ જન્મતો !” કહેતા મારતર તેની પાછળ દોડ્યા અને જન્મતો મુરીઓ વાળી આગળ દોડવા લાગ્યો. આમ મારતર અને જન્મનાની રેઢસ ઉભી બજારે દોડવા લાગી. આ દૃશ્ય જોઈ સૌ કોઈ આશ્ચર્યમાં પડી ગયા અને મારતરને આખે શરીરે લાલ રંગનાં છાંટણાં જોઈ સૌ વિચારમાં પડી ગયાં અને જેનેજેમ ફાવ્યું તેમ ખોલવા લાગ્યાં.

છેવટે મારતર શરમના માર્યા છાના માના ઘેરે ગયા અને કપડાં બદલી નહાઈ ઘોઈ સ્કૂલમાં ગયા. અને જન્મના પર વેર લેવા તેણે જન્મનાને ખોલાવ્યો, પણ ત્યારે તેને ખચ્ખર પડી કે જન્મતો તેના બાપ સાથે તકરાર કરી તેના મો સાળે બહુવા ચાલ્યો ગયો છે. આ વાત સાંભળી હરિલાલભાઈના હાથ હેઠા પડી ગયા. અને ત્યાર પછી કોઈ પણ છોકરાને શિક્ષા કરવાનું જ ભૂલી ગયા.

આમ સ્કૂલ છોડી ગયા પછી જન્મતો હાઈસ્કૂલની કેળવણી લેવા લાગ્યો, ત્યાં સુધી પાછો ગામમાં આવ્યો જ ન હતો. પણ હું મુંબઈમાં એક ઓશીસમાં નોકરીએ જોડાયો, ત્યારે જન્મતો મેટ્રીક પાસ કરી મુંબઈ આવ્યો હતો અને શેર બજારમાં એક સારા વેપારીને ત્યાં હુંકા પગારે કલાકે તરીકે નોકરીમાં રહ્યો હતો. તેણે ક્યાંઈથી માફ એડ્રેસ મેળવ્યું હતું અને નોકરીમાં સ્થિર

થયા પછી મને શોધતો આવ્યો. હું તેને ઘણા દિવસો જોઈ ઘણો ખુશ થયો અને મારી બાબતમાં જ એક રૂમ મેંજ તેને બાડે અપાવી દીધી.

જન્મનાના પિતાશ્રીના પત્રો હંમેશ તેની પર આવતા અને તે લખતા કે,

“બાઈ, હવે તારાં લગન કરવાં છે માટે દેશમાં આવી જા વિ...”

જન્મતો તેના પિતાના પત્રો મને વંચાવતો અને કહેતો કે, “કોસાને તો હું ગમે તેમ જવાબ આપી દઉં છું. પણ હું સારા પૈસા ન કમાઉં ત્યાં સુધી પરણવા માગતો નથી.”

“વાહ દોસ્ત ! હવે તો તું સુધરી ગયો લાગે છે. તારા વિચારો ઘણા ઉત્તમ છે. પણ જન્મનાદાસ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં તો તે કમાલ કરી છે હો ! હરિલાલભાઈ મારતર તો હજી તને યાદ કરતા હશે.”

“શું કરીએ બાઈ ! એ તો થાય તેવા થઈએ તો જ ગામ વચ્ચે રહીએ. હજીએ જો કોઈ મને સતાવે તો હું તેને સતાવ્યા વગર તો ન જ રહું.”

“એમ, ત્યારે વાંદરો ધરડો થાય તોયે ગુલાંટ ન ભૂલે, એ કહેવત તે ખરી પાડી લાગે છે.”

અમારી વચ્ચે આ વાતચીત થયા પછી એક બનાવ એવો બન્યો કે, અમારા માળાના માલીકે અમારી ચાલીમાં

આખી રાત રહેતી બત્તીઓ ખર્ચ વધુ આવે છે કહી બંધ કરાવી અને ત્યારથી આખો માળો અંધકારમય રહેવા લાગ્યો. જમનાદાસ હંમેશ રાત્રે મોડો આવતો અને દાદર પર અંધારાને લઇ ઉંદર કે ખીલાડી જોડે અથડાઇ પડતો અને કેટલીક વખત તો પડતાં પડતાં પણ બચ્યો હતો. આવી સંતાપ અને હેરાન ગતિને લઇને ‘જમના’નો મૂળ સ્વભાવ જાગૃત થયો અને એ મકાનમાલીકને બોધપાઠ આપવા તેણે તરકીબ ધડી.

મકાનમાલીક ચૂસ્ત વૈજ્ઞાનિક હતો અને તે હંમેશ વહેલી રહવારે ઉઠી નળ પર મોટ મોટથી હરિના નામનો જાપ જાપી ન્હાવા બેસતો અને આમ તેનો ઘોંઘાટ એટલો બધો વધી પડ્યો હતો કે કેટલીક વખતે હું, જમનાદાસ અને આજીઆજી રહેનારો પણ જાગી જતા. આ બધી આપદા ટાળવા અને બધાની નિઃસ્વાર્થ ભાવે સેવા કરવાના કાંડથી જમનાદાસે એ આપખુદ, તુંડમીજાળ માલીકને દાખલો બેસાડવાનો દંડ નિશ્ચય કર્યો.

એક દિવસ મોડી રાત્રે જમનાદાસ આવ્યો, ત્યારે અમારો આખો માળો શાંત અને અંધકારમય થઇ ગયો હતો. જમનાદાસ હંમેશ તો ઘેર આવી સીધો તેની રૂમ ઉઘાડી અંદર જતો અને તેનું તાળું ઉઘાડવાનો અવાજ પણ

આવતો, પણ આજે તો જમનો સીધો નળ તરફ ગયો. એ જાણી મને કુતૂહલ થયું અને નળમાં જમનાને ધણો વખત થયો એટલે તે શું કરે છે તે જાણવા મેં ધીમે પગલે મારી ઝોરડીનું દ્વાર ખોલ્યું અને જમનાની ચિકિત્સા જોવા લાગ્યો; તો જમનો નળમાં ઉભો ઉભો કંઈ ખાતો હતો અને હાથમાંની વસ્તુ વાંકો વળી વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવ્યે જતો હતો. આ જોઇ મને આશ્ચર્ય થયું અને મારાથી પૂછાઇ ગયું:

“અરે દોસ્ત જમના! અત્યારે ત્યાં શું કરે છે?”

“અરે ભાઈ! તું અત્યારે ક્યાં જાગ્યો? જા જા, સુઇ જા, એ તો બધું રહવારે જાણારો.”

આમ કહી જમનો મારા તરફ ધસી આવ્યો અને મને પરાણે ધરમાં ધકેલી દઇ પોતે પણ નિરાંતે રૂમમાં જઇ સૂઇ ગયો.

મધ્યરાત્રિ પસાર થઇ ગઇ. અમારા માળામાં સૌ કોઇ ધસધસાટ ઉંઘી રહ્યાં હતાં અને પાછલો પહોર પૂરો થવા આવ્યો હતો. બરાબર પાંચેક વાગ્યાનો અમલ થયો હશે, હજી ચાલીમાં અંધકાર જેવો ને તેવો હતો. એ વખતે હંમેશના નિયમ મુજબ મકાનમાલી ‘જે શ્રી પ્રભુ જે શ્રી પ્રભુ’ની યુક્ત બોલો મારતો ઉઠ્યો અને આખો એ

જો મોઢો નીચે નળમાં નોત, પણ
 પેટમાં સે નીચે જરમાં નાસ સંભ
 નાળ અને એ નળામે મકાનમાલીક
 કાળમે હો મોઢો મોઢા પટકાન
 પડે. આ જાલુદ નોત કાંતના
 જમાં નાળમે નીચે નોત કાંતની
 નોત અને નળમાં જલો નળસ કરી
 નો મકાનમાલીક અંધારમાં પડેલી
 જરના નળમાં પડત દાન. પેટકાની
 ત્યારે મળતા. નોત આપમાંથી મેળી
 નાળરી રૂં નળ, અને આંતર રૂકળ
 જલ મળ રૂં નળી. જમનાદાન દો
 કીતે તેની રૂમમાંથી વ્યાસવંચનું કાનસ
 કમ આળી અને એ મકાનમાલીકને
 માં પાળી અને જરૂનો શેક કરી
 જરમાં કમ જલ તેની સારવાર કર કરી.
 થોડી વારે જવારે ને પછડાટની અસર
 એકી થઇ ત્યારે તે જોત્યો કે—

“નળમાં માત્ર પગ નીચે કંઈક સું
 વાળું સુંવાળું આવ્યું અને અંધારમાં
 નહિ દેખતા હું પડી ગયો.”

“જેવું શેક! આ જતી નહિ તેની
 મધી મોંકાણુ છે!”

જમનો વચ્ચે જ જોતી ઉડે. અને
 મને કંઈક અમ કે જરૂર આ જમનાનું જ
 કાનનું શું મોટી, એટલે મેં નળમાં
 જલ વપાસ કરી જો જ્યાં ત્યાં કેળાંની
 નોત પેટકાનેર પડેલી મારી દટિએ પડી.

મેં જલ જમનાનો કાન પડ્યો
 અને હું કે, “એ જલમાત્ર, આમ
 કરીને ક્યાંક કોંઈકનો જાન લઈશ.”

“જરે એવાં આકરાં પગલાં લીધા
 જમ આપ નુડીવારી સંધાતાઓ કેકાણે
 આવે. એ દને કાઢવી માળામાં આળી
 રાત જતી રહે છે કે નહિ.”

અને જરૂર અમારી અજાણી વચ્ચે
 જાગે જ દિવસેથી આળી રાત જતી
 શાહુ રાખનાનો મકાનમાલીક લેવાને
 હુકમ કર્યો.

આમ જમનાદાસે જ્યાં જાહુતોની
 મકાન સેવા કરેલી હોઇ અને બધાએ
 તેને એક સભા બરી માનપત્ર આપ
 વાનો વિચાર કર્યો, પણ જમનાદાસે
 પોતે જ તેનો વિરોધ કરવાથી એ વિચાર
 પડતો મુકાયો.

જીવનની કઠંગી પળો

ઘણાં એવા પ્રસંગો બને છે કે, જ્યારે આપણે ઘણીજ કઠંગી સ્થિતિમાં મુકાઈએ છીએ, છતાં એ પ્રસંગો બીજાને માટે આલ્હાદજનક બને છે, હાસ્યોત્પાદક બને છે. આવા પ્રસંગોએ તે વ્યક્તિને ખુબ અકળામણ થતી હોય છે; એ પ્રસંગમાંથી છટકવાનાં કાંઈક મારતી હોય છે. તે જો ધરતી માર્ગ આપે તો તેમાં ઉતરી જવાની આંકાક્ષા સેવતી હોય છે ત્યારે તેનાથી તદ્દન પ્રતિકુળ અસર હાજર રહેલાઓ પર થતી હોય છે. તેઓ ક્યાં તો મ્હોંએ રમાલ દઈ ખી ખી ખી કરતા હોય છે; તેઓ ક્યાં તો મુકત હાસ્ય કરે છે ને ક્યાં તો ઠેકડી કરે છે. આવા પ્રસંગો માટે આપણે આગળથી ગણતરી કરી નથી હોતી, એટલે એ પ્રસંગો અણુ ચિંતવ્યા હોય છે, આકસ્મિક હોય છે અને તેથીજ આપણને અકસ્મિક અકળામણ થાય છે. આપણે મુંઝાઈએ છીએ અને એ પ્રસંગમાં સપડાવા માટે આપણી જાતને શીટકાર આપીએ છીએ. આ પ્રસંગોમાં રમુજ ને આનંદનું વાતાવરણ જામે છે. આવા કેટ

લાક પ્રસંગો મારી નોંધપોથીમાંથી અત્રે ટપકાવું છું.

× × × ×

અમારી પાડોશમાં એક સ્થૂલ દેહ ધારી અત્મા રહેતો હતો. શરીરની કોઠી મોટી, ચોખ્ખા મણુ પ નું બારદાન, એટલે ભાઈ જ્યાં જ્યાં જાય લાં લાં પોતાને માટે વિશિષ્ટ સગવડ માગી લ્યે. પાતળા, તાણી કાઢેલા સુકલકડીઆ દેહ ધારીઓ સમક્ષ પોતે જાણે કોઈ મહાન પહેલવાન હોય એ અદાથી ચાલે. જગતમાં પોતે એકલા જ છે એમ સમજે ને ઘડી ઘડી પોતાની મુછના વાળને વળ રહડાવે. જરા પૈસેટકે ઠીક એટલે આજીવનના મધ્યમ “સી” વર્ગના પાડોશીઓ માન આપે, પણ તેમનો આ દમામ માળાના છોકરાઓને ન ગમે. ડાચરો જામ્યો હોય, બધાં ખાટલા પર ગોઠવાયાં હોય, છોકરાઓ મોટાઓની વાત સાંભળવા તેમની આજીવનમાં દબાઈ ચંપાઈ બેઠા હોય, ત્યાં પેલું જાડું પ્રાણી આવે એટલે ત્રણ માણસની ખાસ્સી જગ્યા રોકે, છોકરાઓ વાતમાંથી જ્યાં રસના લુંટડા ખીતા હોય ત્યાં તેમને ઉઠવાની

ફરજ પડે. આજકાલના તોફાની ને ટીખળી છોકરાંઓથી આ દમન સહન થતું નહોતું. એટલે છોકરાંઓના નેતા બહુકે બપોરના ૨ કલાકે એક છોકરાં-પરિષદ બોલાવી અને સ્થૂલ દેહધારી આત્માથી ચતી કનડગતના પ્રશ્ન પર ચર્ચા ચાલી. તેને કેવી રીતે સીધો કરવો, એ પ્રશ્ન પર જુદી જુદી સૂચનાઓ થઈ. રમણે તો એ સાંજના ડાયરામાં બેસવા આવે ત્યારે બધાએ તેનો ખુલ્લી રીતે હુરીઓ કરી વિરોધ જાહેર કરવાની દરખાસ્ત મૂકી. જ્યારે જમીને તે આવે ત્યારે એક વિરોધ સભા ભરી તેની સામે નાપસંદગી દર્શાવતો ઠરાવ પસાર કરી, ઠરાવ તેને પહોંચાડવાની પ્રમુખને સત્તા આપતી દરખાસ્ત મૂકી. આમ જુદી જુદી અનેક યોજનાઓ ને તરફીઓ રજુ થઈ, છતાં પરિષદને તે ગમી નહિ. આ ખરે પરિષદની બેઠક કાલ પર મુલતવી રાખવાની દરખાસ્ત રજુ થઈ, ત્યાં નિશાળમાં તોફાન કરવા માટે જાણીતા થયેલા અમથાલાલે એક તદ્દન નવીન ને મૌલિક યોજના રજુ કરી. આ યોજના બધાને ગમી ગઈ ને તેનો આવતી કાલે અમલ કરવા માટે અમથાલાલના અધ્યક્ષ પદે મગન અને મણીઆની એક સમિતિ નીમાઈ.

સાંજના ડાયરા ભરાય તે પહેલાં અમથો-મગન અને મણીઆની ત્રિપુટી

આવી પહોંચી હતી. જમી પરવારી બધા એક પછી એક નીજાભાઈની ઓરડીમાં રાખેતા મુજબ (નીજાભાઈની ધર્મપત્ની હમણાં સ્વગૃહે સીધાબ્યાં હોઈ તેમની ઓરડી માળાની કચેરી બની હતી) પધાર્યાં. છોકરાઓ તો યોજના જાણતા હતા એટલે આગળથીજ આવી ગોઠવાઈ ગયા હતા. પેલું જહું ગ્રાણી બધાની પછી જરા દમામથી આવ્યું, પણ છોકરાંઓ હંમેશ માફક ખાટલા પર થી ઉઠ્યાં નહિ. એટલે ભાઈએ બેઠક માટે ચારે તરફ નજર ફેરવી ત્યાં અમથો તરત સેવામાં હાજર થઈ ગયો અને બહારથી કપડાંની વાળવાની ખુરસી લઈ આવ્યો. સ્થૂલ દેહધારીએ મોઢાના ડાબલામાં પાન ચાવતાં ચાવતાં ખુરસી પર સ્થાન લેવા બેસવા માંડ્યું. ત્યાં દૂર ઉભેલા મણીઆથી જરા ખીખીખી થઈ ગયું અને.....કડકડક અવાજ સાથે તે બિરાદર તો ખુરસીની ફેમમાંથી ફસડાઈ પડ્યા; બલકે ફમની લાદી સાથે જોરથી અફળાયા. છોકરાંઓ તો જોરથી હસી પડ્યા, એટલુંજ નહિ પણ તેમનો સ્થૂલદેહ ખુરસીના ચોકઠામાં સપડાયેલો જોઈને, હિસા થવાના ફાફાં જોઈ મોટાઓ પણ હસી પડ્યા. આ જાણુ ભાઈની તો રેવડી દાણાદાણુ થઈ ને મ્હોં શરમથી લાલચોળ થઈ ગયું, પણ ભારે

શરીર એટલે મહીથી નીકળાય નહિ. છેવટે રતીલાલે ઉઠીને તેમનું આવડું પકડ્યું, ત્યારે એ માણસની મદદથી માંડ માંડ ચોઠઠામાંથી શરીરે જરા છોલાઈને તેઓ બહાર નીકળ્યા.

* * * *

એક પ્રસંગે હું જનમાં ગયો હતો. અમારા દૂરના સગાના છોકરાના કાઠી આવાડના એક ગામમાં લગ્ન લીધાં હતાં. બડી ધામધુમથી જન લઈ અમે ઇડરીઓ ગઢ જીતવા મેદાને પડ્યા. કાઠીઆવાડમાં હજીએ જનનૈયાઓની ઠંઠા મસ્કરી કરવાની પ્રથા છે. રૂનાં ભજીયાં, બકરીની લીંડીયોનું શાક, મીઠું નાખેલું પાણી વગેરે રીતની મીઠી મસ્કરીઓ થાય છે. અમે શહેરમાં રહેનારા એટલે પોતાની જાતને હોશીયાર માન નારા. પહેલેથી જ સાવચેતી રાખી હતી કે મસ્કરી ન થાય અને આ ગ્રામિણોને હાથે બનવાનો વખત ન આવે. તેમણે મારે માથે તો અણુવરની જવા બદારી આવી પડી હતી. એટલે વરરાજા નો દરેક પ્રસંગમાંથી બચાવ કરવાનો હતો. બીજો દિવસે પંચવલુ ખાવા અમે ગયા. અત્યાર સુધી તો અમે અણીશુદ્ધ ઉગર્યા હતા. સાસુજી (વરરાજાનાં, મારાં નહિ હો)એ મોટી કચરોટ લાવી અમારી સમક્ષ મૂકી. ખાવાનું રજુ થયું. માંડવા પક્ષની સ્ત્રીઓએ સામે બેસી ગાણું

ગાવાનું શરૂ કર્યું. અમે સાવચેતીપૂર્વક ખાવાનું શરૂ કર્યું. પણ જાણે કંઈ મસ્કરી થશે એ બીકથી ખાતા હોઈએ તેમ ખાતા હતા. ખાવાનું પુરું થયું, પાણી આવ્યું. જરા ચાખી જોયું. મીઠું નહોતું. હાથ મેં ધોઈ સ્વસ્થ થયા. વરરાજાની સાળી પાનસોપારી લાવ્યાં. પોતે દરેકને પાન સોપારી વહેંચ્યાં. અમે પાન ચાવવા માંડ્યા ને ત્યાં તો..... વરરાજાની સાળીએ મુકત હાસ્ય કર્યું. ગાણા ગાતી સ્ત્રીઓ પણ હસવા માંડી—અમે તો છોલીલા પડી ગયા કે શું, આ લોટા હસે છે કેમ? વરરાજાની સાળીએ પૂછ્યું ‘કેમ પાન તો બરાબર હતું ને?’ હું જરા વિચારમાં પડ્યો. આ પ્રશ્ન કેમ? હાં સામે પડેલા આર સામાં મહારાં મુખારવિંદનાં દર્શન થયાં—ઓહ આ શું? હોઈ તો કાળા થઈ ગયા હતા. હવેજ હસવાનું કારણ મળ્યું. પાનમાં હીરાકસી નાખી હતી એટલે ખાનારના હોઈ, દાંત જીભ વિગેરે કાળા થઈ ગયાં હતાં. તરત અમે ઉભા થઈ ગયા ને જાનીવાસે જઈ એ દિવસ સુધી કાગળા કર્યા ને દાંત ધસ્યા ત્યારે કાંઈક કાળાશ ગઈ.

* * * *

એક વાર એક મિત્ર પર જબ્બરી વીતી હતી. તે અને તેનો મિત્ર ગાંડો, લંગોટીયા દોસ્તદાર બંને સાથે ભણેલા, રમેલા ને જમેલા. એક બીજાની આપ

તીતિથી એક બીજાને પરિચિત કરે. મારા મિત્રના મિત્ર ગાંડાને તેના શેઠ તરફથી બહુ કવડગત હતી. તેનો શેઠ વારંવાર તેના કામમાં ભૂલ્ય કાઢતો. ને બધાના દેખતાં તેની ઘુળ ખંજેરી કાઢતો. બિચારો ગાંડો આ બધું મારા મિત્રને જણાવતો. છેવટે તેણે ગાંડાનું દુઃખ ભાંગવાની એક તરકીબ કરી. મારા મિત્રે પોતે એક વસ્કરી અફસર નો સ્વાંગ સળ્યો. સાથે એક પટાવાળો લીધો ને ગાંડાની દુકાને ગયો. ગાંડાના શેઠ તો સરકારી અમલદારને આવતો જોઈ અડધા અડધા થઈ ગયા. આવો સાહેબ આવો, તમે અમારે ત્યાં ક્યાંથી ? કહો કેમ પધારવું થયું છે ? અલ્યા ગાંડા જ, જરા સામેથી રહા લઈ આવ. ગાંડો રહા લઈ આવ્યો, રહા પીવાઈ, પણ પાન નહોતો લાવ્યો જોઈ શેઠનો મીજબજ ગયો. ખરાડી ઉઠ્યા 'અલ્યા ગાંડા તું તો હજી જેવોને તેવો રહ્યો ! આટલી ફળવણી આપી તો યે ન સુધર્યો ! રહા પછી પાન તો જોઈએને એટલું ભાન નથી. જ દોડ પાન લઈ આવ.' ગરીબ બિચારો ગાંડો પાન લઈ આવ્યો. પછી શેઠે સરકારી અફસરને પૂછ્યું કે કેમ આવવું થયું છે ? ત્યાં પટાવાળાએ જણાવ્યું કે સાહેબ તો નવા તોલના ઇન્સ્પેક્ટર છે ને હમણાં જ નીચે છે, તમારાં કાટલાં જોવા આપે.

જે જાતનાં કાટલાં રાખતા હતા. એક ખરા ને બીજા લોકોને છેતરવાના ઓછા તોલનાં જોડા. આ વાત ગાંડાએ આગળથી કરેલી. શેઠે નવાં ખરાં કાટલાં રજુ કર્યાં. ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબે તપાસ્યાં. શેઠ મનમાં પોતાની હાંશીયારી પર કુલાતા હતા ત્યાં એક ધરાક આવ્યો. શેઠે એક તાજવામાં ખાંડ ભરી ને બીજામાં રોજની ટેવના જોરે જોડાં કાટલાં માંથી (ગાદી તળે સંતાડેલાં) શેરીઓ કાઢી મૂકી દીધાં. ફક્ત ટેવના જોરેજ, બાકી શેઠને તેનું ભાન નહોતું કે ખરાં કાટલાં તો ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ પાસે પડ્યાં છે. જ્યાં માલ તોલી પડીકું બાંધવા જાય છે કે ઇન્સ્પેક્ટરે ત્રાજવામાંથી કાટલું ઉપાડ્યું, હાથમાં લીધું ને બીજા હાથમાં ખરું કાટલું લીધું, બંનેને તોળ્યાં, તો મોટો ફેર પડ્યો. શેઠનું મોઢું તો કાળી શાહી જેવું થઈ ગયું. ગલરાયા-મુંઝાયા. ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબે જરા દમમાંથી કરડી નબ્બરે શેઠ સામે જોયું ને બધા ગુમાસ્તાઓના સાંભળતાં શેઠને ઉધડો લઈ નાખ્યો. તમારી સામે કામ ચલાવવું પડશે. તો શીસે આવજો-ને ઇન્સ્પેક્ટરે શેઠ તો ગુમાસ્તાઓ માંથી છેક મોળા પરણે તેમની પોક્ક શોડીવારે ગાંડાને

મિત્રે ઘેર જઈ ટેલીફોન કર્યો, (ગાંડાએ જણાવેલું કે શેઠ બપોરના જમવા બધા છે તે ૩ વાગે આવશે, પણ આજે ઉપરોક્ત બનાવ બનેલો એટલે શેઠ મકાને ગયા જ નહોતા.) તેના મનમાં શેઠ તો જમવા ગયા હશે એટલે ગાંડા એકલો હશે. ટેલીફોન ઉપાડતાં ગાંડાએ શરૂ કર્યું. (ટેલીફોન શેઠના ટેબલની બાજુમાં ગાંડાની પાસે રહેતો હતો.) કેમ દોસ્ત કેવી કરી ! સા...ની રેવડી દાણાદાણ કરી નાંખી નહિ ? બોલે શું ? કેવા દમામથી દબડાવ્યો ? હવે ફરી તમને પ્રામાણિકતાનો પાઠ નહિ શીખવે ! દોસ્ત બંદાના એમ સીક્યા પડે છે. ભાઈદું ભાંપણુ પુરું થયું. ત્યાં અવાજ આવ્યો-ગાંડાલાલ જરા બહાર ગયા છે. ધ્યાત્મ લઈને રીસીવર હાથમાંથી પડી ગયું ! અરરર આ શું ! આ તો શેઠ જ ટેલીફોન સાંભળ્યો-હવે શું થાય ? ! તદ્દન કાચું કપાઈ ગયું. મારો મિત્ર આમ વિમાસણ કરતો હતો ત્યાં ગાંડા વીલા મ્હોંએ આવ્યો. બિચારાને શેઠ તરફ પકડાઈ જવાથી રજા આપી હતી. મારા મિત્રની અકળામણનો તો પારજ ન રહ્યો.

* * * *

પોતે અમુક બાબત વિષે બરાબર જાણતા ન હોય છતાં તેનાથી અજાણ માણસો પાસે પોતે કેટલું બધું જ્ઞાન ધરાવે છે તે જણાવવા તે વિષે ખુબ

ફેંકે, પણ જ્યારે તેના કાંઈ નિષ્ણાત સામે ઉઠા રહેવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તેની સ્થિતિ ખરેખર કઠંગી બને છે.

સુરત જીલ્લાના અમલસાડનો એક ધનીયો નામનો ઢેડ મુંબાઈમાં એક જા બને ત્યાં નોકરી કરતો. મુંબાઈ રહે એટલે જાબના ઉતારેલાં કોટપાટલુન ને જુટ પહેરે. ગામ આવે ત્યારે જાબની જુની ચુંગીમાં જાબ માફક તમાકુ નાંખી રોફ સાથે ધુમાડા કાઢે. સાંજના પોતાની પરણેતરને લઈને ફરવા નીકળે. પોતે જાણે કેવું સાફ અંગ્રેજી જાણતો હોય એવો બધામાં ડાળ કરે. જરા તરા અંગ્રેજી ભાઈને આવડતું. જાબની મડમે શીખવેલું કામ ચલાઉ, પણ નાના ગામડામાં તો તે બધાને આજી દેતો, એમ ઈની મોટી મોટી વાતો કરે તે બધાને લાગે કે ધનીયાભાઈ તો મેમઈ જઈ મોટો જાબ થઈ ગયો છે. મેમઈથી આવે ત્યારે જાબના જુના એક બે અંગ્રેજી ચોપાનીયા ઉંચકી લાવે ને વાંચવાનો ડાળ કરે, પણ ભાઈને ખરું જોતાં જરાયે વાંચતા આવડતું નહિ. આમ ધનીયાભાઈના અમલસાડમાં ડંકા વાગતા. એક સમયે એક વિમાનને અકસ્માત નડ્યો ને અમલસાડ નજીક તે ફસડાઈ પડ્યું. સારે નસીબે તેમાં બેઠેલો વિમાની બચી ગયો. બિચારો ભૂખ્યો હતો તે ગામમાં આવ્યો. પણ અંગ્રે

જીમાં બોલે એટલે કાંઈ સમજે નહિ. ત્યાં ગામના મુખીને થયું કે આપણો ધનીયો મેમઘથી આવ્યો છે તે અંગ્રેજી જાણે છે માટે તેને બોલાવો. તરત ધની યાલાખ આવ્યા, પણ સામે તો ખરો જાખ જોઈ બાકી ઉઠ્યા. પેલાએ તો અંગ્રેજીમાં પોતાને કેવી રીતે અકસ્માત થયો તે જણાવ્યું ને ખાવાનું માંગ્યું. બધા ધનીયાના મ્હો સામું જોઈ રહ્યા કે હમણાં ધનીયો જાખને જવાબ આપશે, પણ ધનીયાનું મ્હો તો ઘોળા પૂણી જેવું થઈ ગયું હતું. કાપો તો લોહી નું ટીપું પણ ના મળે! બોલતા આવડે તો જવાબ આપે? ધનીયાને તો થયું કે હુખી મરું કે શું કરું? આમ પોકળ પકડાઈ ગયું હતું.

* * * *

એક બાઈને ગમે ત્યાં ગાયન થતું હોય, કાંઈ જલસો હોય ત્યાં એસી ડોકું ધુણાવાની ટેવ હતી. પોતે જાણે કાંઈ ઉસ્તાદ હોય અને રાગરાગીણી સમજતા હોય એમ ગમે ત્યારે લલ કારતા. એક પ્રસંગે એક જલસામાં બાઈ ગોઠવાયા હતા ને સામે ઉસ્તાદ અરાબર રંગ પર આવ્યો હતો. તખ્ત લચી પણ પોતાની કળા દેખાડતો હતો. ઉસ્તાદની અગિળીઓ સારંગી પર સડસડાટ ફરતી હતી. અરાબર રંગ જામ્યો હતો. બધા ડાલતા હતા ને વાહ

ઉસ્તાદ, ખુબ કરી, કયા દાદરા, અજી, ફસી અચ્છી હુમરી વિગેરે બોલતા હતા. રાત જામતી હતી ને ઉસ્તાદ ભૈરવીના સ્વર છેડી રહ્યા હતા. પેલા આપણા કહે વાતા ઉસ્તાદ પાસે મારા જેવો એક અજાની બેઠો હતો, તેણે પૂછ્યું કે ઉસ્તાદ શું બજાવે છે? બાઈ બોલી ઉઠ્યા: 'કેમ એટલુંથે સમજતા નથી?' કેવી સરસ હાશીઝની ગઝલ ગાઈ રહ્યા છે ને પછી જોરમાં બરાડી પડ્યા 'વાહ ઉસ્તાદ કયા કેના, કયા ગઝલ સુનાઈ!' બિચારો ખડ ખડાટ હસી પડ્યો ને પેલા બાઈને તો જે અકળામણ થઈ તે ન પૂછવામાં જ મઝા છે.

* * * *

એક વાર હું મારા એક મિત્રની ઓશીસે ગયો હતો. પોતે મોટો ઓશીસર છે તે બતાવવા તેણે ઘંટડી વગાડી ઉપરાછાપરી ઓડરો આપવા માંડ્યા. ઘણી વખત તે તેના એક નોકરની અઝઝલ માટે મ્હોડે વખાણ કરતો કે નોકર એવો સમજી છે કે તે હોશીયાર છે કે સાનમાં સમજી જાય છે. હવે એ નોકરની ચતુરાઈ મને બતાવવી હોય એમ તેને ઘંટડી વગાડી બોલાવ્યો. અને ઓડર આપ્યો: "સામેના કબાટમાંથી રૂલ (નિયમોનું પુસ્તક) લાવ." તેણે કબાટ ઉઘાડ્યું ને ત્યાં પડેલી રૂલ (આંકણી) લાવીને ટેબલ પર રજી કરી.

મારા તો હસવાનો પારજ ન રહ્યો, પણ
મારા મિત્રની દશા તો ખરેખર જોવા
જોવીજ થઈ હતી.

x x x x

આપણે તદ્દન નવા કોરા કડકડતાં
કપડાં પહેરી નાહી ઘોહી સ્વચ્છ થઈ
બહાર નીકળ્યા હોઈએ, ઝપાટાબંધ ને
રોડબંધ આપણો માર્ગ પુટપાથ પ
રથી કાપતા હોઈએ, ત્યાં સામેથી આ
પણા ઓળખીતાં રજનીજહેન, તેમની
મનોરમા, પ્રિયકાંતલાલ, બેબીને ઉંચ
કીને રામા વિગેરે આવતા હોય;
આપણા મનમાં જરૂર આપણાં કપડાં,
સુસજ્જતા અને કડક ચાલ માટે માન
હોય; એટલે આમ સ્નેહીવર્ગને સામેથી
આવતાં જોઈ આપણે જરા વધારે કડ
કાઈથી ચાલીએ, તેમની અને આપણી
વચ્ચે ફક્ત ૧૦ પુટનુંજ અંતર હોય
અને ત્યાં કોઈ મૂખ માનવીએ રસ્તા
પર બેઠરકારીભરી રીતે નાંખેલી જુનાંની
છાલ પર આપણો પગ આવે, આપણે
લથડીએ ને ભૂમિને ભેટવા ધસીએ...
કેવી કંઈ સ્થિતિ !

x x x x

આપણે રોજ ઓશીસે નિયમિત જતા
હોઈએ, તે માટે કદાચ પંકાતા પણ
હોઈએ અને માથે બધાના ઉપરી ત
રીકે જરા જવાબદારીભર્યું કામ હોય—

આજે બેબીની વરસગાંઠ હોઈ, મન્દા
કિનીએ મિષ્ટાન્ન ક્યું હોય, ઓશીસનો
સમય વીતી ગયો હોય, આમ મોડું થયું
હોય એટલે આપણે ઉતાવળા ગતિએ ઓ
શીસ તરફ પ્રયાણ કરતા હોઈએ. એક
વાદળી જરા થોડા સમય પર થોડો ધણો
છંટકાવ કરી ગઈ હોય. માર્ગમાં એક
સ્થળે તેનું થોડું ધણું પાણી એકત્ર થયું
હોય, શ્રીમંતાઈના મદમાં મસ્ત બનેલી
કોઈ માનુની એકાએક ઝડપથી મોટર
હંકારી બચ-તે વખતે આપણે પાણીના
ખાઓચીયાની બાજુના જ પુટપાથ પર
ચાલતા હોઈએ અને મોટર પસાર થતાં
તો માથાથી પગ સુધી કાઢવવાળા પા
ણીના છંટકાવથી રંગાઈ જઈએ. બરા
બર તેજ વખતે આપણી ઓશીસનો
થોડું સીપાઈ એક પાન ખાવા સામેની
પાનવાળાની દુકાને ઉભો હોય. આપ
ણને જોઈ મ્હોં ફેરવી નાંખે (હસવા
માટે). કહો, આપણી કેવી કઠંગી દશા
થાય કે અકળામણ ને સુંઝવણ થાય ?

x x x x

જીવનમાં આવા ધણા પ્રસંગો બને
છે. કેટલાક એવા બુદ્ધિમાન પણ હોય
છે કે આવા પ્રસંગોમાં પોતે સપડાય
ત્યારે સફાઈથી તેમની સાંગોપાંગ તરી
પાર ઉતરે. જ્યારે કેટલાક એવા અ
બુજ આવે છે જે છેક ભાંગડો વાટી
નાંખે છે.

મગનાના આપા

નથુ મા'રાજનો મગન બાણુવામાં એકો હતો. નિશાળમાં હંમેશા પહેલો રહે તે દરવર્ગે પહેલે નંબરે પાસ થાય. મગને એમ કરતાં સાત અંગ્રેજી પુરી કરી. તરત મગન માટે કન્યાના આપા તરફથી ઉપરા ઉપરી માંગા આવતાં નથુ મા'રાજે એક સારી કન્યા જોડે મગનને ઝટ પરણાવી નાંખ્યો. નથુ મા'રાજે જેમ તેમ કરી મગનને સાત અંગ્રેજી સુધી બાણુવ્યો, પણ તેનાથી બધું બાણુતરનો બાર ખેંચાય તેમ હતું નહિ—એટલે મગનને નોકરીની શોધમાં નીકળવું પડ્યું.

નથુ મા'રાજ તો ગોરપટ્ટું કરતા ને યજમાનોને સ્વર્ગમાં જવાની ના પાડતા હોય તો ક્રિયા કર્મ કરાવી પણ જોડલી આપતા ને તેમનો ઉદ્ધાર કરતા. મગન અંગ્રેજી બણ્યો એટલે તેનાથી કાંઈ નથુ મા'રાજ માફક ટીપણું બગલમાં મારી બહાર જવાય છે? તેને તો ઓશીસની ખુરસી ટેબલવાળી બપકા બંધ નોકરી જોખએ—મતલબ કે, કારકુની જોખએ.

શીશોદર નાતું ગામ—એટલે મગને આજકાલ બધા યુવાનો કરે છે તેમ નોકરીની શોધમાં મુંબાઈની વાટ પકડી. સારે નસીબે મુંબઈ આવ્યા પછી મગનને એક ઓશીસમાં રૂ. ૪૦ ના માસિક પગારે કારકુનની નોકરી મળી. નથુ મા'રાજે તો નોકરીના સમાચાર કાગળમાં વાંચી શેરીમાં સાકર વહેંચી. બાણુમાં રહેતાં કંકુ ડોશીએ છીકણીનો ખાસ્સો મગનો ચપટો ભરતાં નથુ મા'રાજને પૂછ્યું કે; “મા'રાજ આ સાકર શાની વહેંચો છો?” નથુ મા'રાજ ને તો એટલું જ જોખતું હતું.

તે તરતજ બોલી ઉઠ્યો કે; “અરે, આ તો મગનો હવે ઓશીસર થયો. મુંબઈમાં નોકરી મળી નોકરી—કંકુ ડોશી, ૫ તમે ના સમજો. હવે મગનો તો ખુરસી પર બેસીને કામ કરવાનો ને પટાવાળો તો તેની પાસેજ બેસવાનો મગનાનો પડ્યો બોલ ઉંચકી દ્યે.”

x x x x

મગન મા'રાજને મુંબઈ આવ્યા ને છ મહિના પુરા થઈ ગયા હતા ને મુંબાઈની હવા તેમણે પુરી ખાધી હતી.

ધીમે ધીમે મગન મા'રાજે મુંબાઇનું પાણી પચાવ્યું ને પુરા મુંબઈગરા બન્યા. શું ચોપાટીની ભેળ કે અમૃત તુલ્ય મસાલાની ચા, ધરાની રેસ્ટોરાનો ટોસ્ટ કે લંડન હોટલનો રસાસ્વાદ, હેન્ગીંગ ગાડીની હવા કે પાલવાની સહેલ, કાંઈ મગન મા'રાજે મુંકયું નહોતું.

મગન મા'રાજ ઘાટદોપર રહેતા હતા તે રોજ ઢાટમાં નોકરીએ આવતા. જેમ તેમ કરી ૪૦ રૂપરડીમાં એમનું રગશીયું ગાડું ખેંચતા. નથ્યુ મા'રાજ ને પૈસા મોકલવાના તો હોય જ ક્યાંથી ? પગાર તો સરખે સરવાળે થઈ રહેતો, પણ નથ્યુ કાકાને લાગ્યું કે; 'માજો મગનો ગાંઠ કરતો હોવો જોઈએ, નહિ તર ૩. ૨૦ મોકલવાનું લખ્યું પણ મોકલે કેમ ના ? હાલ જાતે મુંબઈ જઈ આવું ને મગનાની ખબર લેતો આવું.'

એક દિ' મગન મા'રાજ પર કાગળ આવ્યો. મગનનું તો મોઢું જ પડી ગયું. ડોસા આવતા હતા. ને પગારને તો હજી ૧૫ દહાડાની વાર હતી. હશે. થઈ પડશે. બીજે દિવસે સવારે નથ્યુ મા'રાજને તેડવા મગન સામે ગયો. નથ્યુ મા'રાજે તો દાદર સ્ટેશને મગનાને ન જોતાં:—“ઓ મગના ! ઓ મગના ! તું આવ્યો છે કે નહિ ?” કહી પ્લેટફોર્મ ગળવી મૂક્યું હતું.

બન્યું એમ હતું કે એક લોકલ ચુકી જતાં મગન જરા મોડો થયેલ હતો. નથ્યુ મા'રાજ તો સ્ટેશનેથી જ પાછા ફરવાનો મનસુબો કરતા હતા, ત્યાં મગન આવી પહોંચ્યો ને ડોસાના શરીરમાં જીવ આવ્યો. મગને તરત ડોસાનો બચકો હાથમાં લીધો ને બંને જી. આઇ. પી.ના દાદર સ્ટેશન પર લોકલની રાહ જોતા બેઠા. લોકલ આવી પહોંચી ને મમન ડબ્બામાં બેસવા ધસ્યો પણ નથ્યુ મા'રાજ તો નિરતિ પગ લાંબા કરી બાંકડા પર બેસી તમાકુ ચાવતા હતા, મગને હાક મારી કે; ‘ચાલો, નહિ તો હમણાં ગાડી ઉપડી જશે.’ પણ નથ્યુ ડોસા એમ કાંઈ જાય. મગનને ખોલાવી કહે: “અહ્યા મગના ! તું તો હંમેશ જોવો જ ઉતાવળીયો રહ્યો. હજી એન્જન તો આવવા દે. તે પહેલાં ક્યાંથી ગાડી ઉપડશે ?”

“પણ બાપા ! આ તો વીજળીની ગાડી, એને એન્જન ના જોઈએ. એ તો એમને એમ દોડે.”

“હું ! શું કહેજ ? એન્જન વગર ગાડી ઉપડે ? એમ. માળું એ નવું શે, મગના !”

કહેવાની જરૂર નથી કે પિતાપુત્રનું આ સંભાષણ ચાલતું હતું ત્યારે લોકલે તો ક્યારનુચે વિદાયગીરીનું

માન લઈ લીધું હતું. મગન ક્યવાતે મને પાછો ખીજી લોકલની રાહ જોઈ બેઠો. ગમે તેમ પણ નથુ મા'રાજ ઘાટકોપર બેગા થયા.

* * * *

રહાપાણી થયા પછી નથુ મા'રાજ તો પૂજનપાઠમાં બેઠા. કેમે કરી ઉઠે નહિ, મગનને તો ઓશીસે જવા ૯-૪૫ ની લોકલ પકડવી પડે એટલે તે તો ઉતાવળો થાય. છેવટે નથુ મા'રાજને સમજાવી પૂજન કાલ પર મુલાતવી રાખી ને જમવા બેઠા.

જમતાં જમતાં વાત કરતા નથુ મા'રાજની નજર મગના પર પડી ને કાળીયો તો હાથમાં જ રહી ગયો.

“અધ્યા મગના! તારી જનોઈ ક્યાં છે?”

મગન તો આભોજ યમ્મ ગયો. જ નોઈ તો ક્યાંય છાપરા પર પડી હશે. પહેરવાની ભૂલી ગયો હતો—કારણ તે માનતો નહોતો, છતાં નથુ મા'રાજ આગળ ખોટું બોલ્યો:—

“બાપા, એ તો આજ સવારે તુટી ગઈ છે. ને મારી પાસે ખીજી નથી તે મુંબઈથી લેતો આવીશ.”

“પણ મુખર્ખા! જનોઈ વગર બ્રાહ્મણથી હરાય ફરાય નહિ. ગૌહત્યાનું પાપ. આ શું?”

મા'રાજે તો હાથ ધોઈ નાખ્યા. ને પોતાની પોટલી છોડી જનોઈ કાઢીને મગનને પહેરાવી. ગાયત્રીના જાપ કરાવ્યા ને પછી ખાવા લીધું. આજે મગનની લોકલ જતાં ઓશીસે બિચારો મોડો પડ્યો હતો.

* * * *

રવિવાર હોઈ મગન નથુ મા'રાજને મુંબઈ જોવા લાવ્યો હતો. ખોરીબંદર થી ઉતરી બાપદીકરો બન્ને બહાર નીકળ્યા. ત્યાં નથુ મા'રાજની નજર દ્રામ પર પડી.

“અધ્યા મગન! તમારી મુંબાઈમાં રસ્તા પર પણ વિજળી ગાડીઓ દોડે, એ શું? કાંઈ કપમ્મ મરે તો?”

“બાપા! એ ગાડી ન કહેવાય. એ તો દ્રામ છે. આપણે હમણાં જ એમાં બેસી પાલવા ફરવા જઈશું.”

ને બન્ને પાલવા પહોંચ્યા. ને મગને નથુ મા'રાજને તાજમહાલ હોટલ બતાવી. “બાપા, આ મુંબાઈની મોટામાં મોટી હોટલ.”

“શું કહ્યું, મગના? રહેવા દે મસ્કરી કરવી. આ તો કાંઈ રાજનો મહેલ છે. નથુ મા'રાજ એટલુંયે ના સમજે?”

મગને જાણ્યું કે, ડોસાને સમજાવવું નકામું છે. બન્ને બાપ દીકરો ફરતા હતા ત્યાં સામેથી એક અંગ્રેજ દંપતી યુગલ, આવતું હતું. યુવતિને

હાથ યુવકના હાથને પકડી રહ્યો હતો.
(અંગ્રેજ લોકાના આચાર પ્રમાણે).

એ જોતાં નથુ ડોસાએ મગનાને પૂછ્યું કે, “મગના! તું આ મઝમ તેના ઘણીને મૂકીને નાસી જાય છે?”

“કેમ, એમ શા પરથી કહ્યો છો?”

“અરે, એટલુંએ ના સમજ્યો? જોતો નથી, પેલાએ એનો હાથ પકડી રાખ્યો છે તે? નાસી ન જાય તે માટે જ ને?”

“ના, રે ના બાપા! એ તો એમનામાં એવો રીવાજ છે.”

નથુ મા'રાજને તો નવાઈ લાગી. વિચાર આવ્યો કે, મગનો તો આમ... પણ તરત વિચાર જતો રહ્યો.

નથુ મા'રાજ તે કાંઈ મુંબાઈમાં ફર્યા હોય. હાથમાં લાકડી સાથે બીડ માં ચાલતા હતા ત્યાં પાછળથી એક કોટપાટલુન પહેરેલા યુવકનો ધક્કો ડોસાને લાગ્યો ને તરત યુવકે “Sorry Please” કહ્યું. ડોસા તો રાતાપીળા થઈ ગયા. “મગના! આ છોકરો મને ગાળો દઈ ગયો ને તેં સંભળ્યા કરી? તારે એને અંગ્રેજીમાં જવાબ તો આ પવો હતો.” બિચારો મગન—

મગને વિચાર્યું લાવ બાપાને મ્યુઝીયમ બતાવવા લઈ જઈ. એટલે બંને મ્યુઝીયમમાં ગયા.

“બાપા! આને મ્યુઝીયમ અગર સંગ્રહસ્થાન કહે છે. અહીં ઘણી જુની ચીજો જોવા લાયક છે.”

બંનેએ મ્યુઝીયમમાં આટલી introduction પછી પ્રવેશ કર્યો. પહેલા ઓરડામાં આવતાં નથુ ડોસાની નજર Venus રતીની સુંદર શિલ્પકળાની મૂર્તિ પર પડી ને નથુ મા'રાજ તો એવા ભડક્યા કે, ન પૂછો વાત.

“હત તારું કાળું થાય. મગના, આટલા વર્ષે મન તું અહીં ક્યાં લાવ્યો? છોકરા આ શી મસ્કરી માંડી છે? રહ્યું તારું મુઝમ મારે તો નથી જોવું.”

“અરે, બાપા! આ મ્યુઝીયમ જોવા તો લોકો ક્યાંથી ક્યાંથી આવે છે. એમાં તો એવા સુંદર નમુના...”

“બસ” વચ્ચે જ નથુ મા'રાજ બોલ્યા: “મારે નથી જોવા તારા નમુનાઓ. તમને મુંબાઈના લોકાને તો કાંઈ લાજશરમ છે કે નહિ. આ શા ભવાડા? કપડાંએ ઢાંકવા નથી મળતાં.”

મગને હવે સમજ પડી કે, બાપા કેમ ભડક્યા હતા. વીનસને ગ્રીક લોકોએ હંમેશા નમ્ર સ્ત્રી જ કહી છે અને એ જોઈ બાપનો મિજબજ ગયો હતો. છેવટે મગને ઘણું કહ્યું છતાં ડોસા તો બદાર નીકળી ગયા.

“હાલ મગના! ઘેર. મારે નથી જોવી તારી મુંબાઈ!”

“પણ બાપા! હજી તો રાજબાઈ ટાવર, હેન્ગીંગ ગાર્ડન, ચોપાટી, રાણીનો બાગ, બાબુજનાથ મહાદેવ.....”

“શું કશું ? બાબુજીનાય મહાદેવ-
તારે મને પેલા ત્યાંજ લઈ જવો તોને,
મારે નથી જોવું બીજું કંઈ-હેંડ ત્યાં
જઈએ. મગના ! મને તરસ લાગી છે.
આટલામાં પાણી ગળશે ?”

“પાણી-દા બાપા ! હાઈકોર્ટની કે
કેનું પાણી બહુ વખણાય છે. શેડી
આઓ મોટરમાં તામડા બરી બરી
લઈ ગય છે. ચાલો ત્યાં જઈએ.”

બંને ફરતા ફરતા રાજબાઈ ટાવર
આગળ આવ્યા. ત્યાં છતાં ટોકેરા થયા
ને રાજબાઈ ટાવરના આંક સંગીત
મય અવાજોનો રણકાર થયો.

નથુ મારાંજ કહે: “મગના ! આ
ધડીયાળનો અવાજ બહુ સારો હોં.
આપણે ગામ આવું એક ધડીયાળ
મુકાબું હોય તો...”

હાઈકોર્ટની કુખ આગળના બાંકડા
પર બંને બેઠા ને મરુભૂમિમાંથી અહીં
આવી પાણીનો ધીકતો વેપાર કરનાર
મારવાડીઓ ‘નથુ ને મગન મારાંજને
શીતળ જળની ટ્યુડીઓ આપી. પાણી
પી રહ્યા ત્યાં મારવાડી મારાંજે (કપા
ળમાં ટીલુ કયું હતું) નથુ મારાંજ
પાસે પાણીના પૈસા માટે હાથ ધર્યાં.
નથુ મારાંજ તો કહે: “ભાઈ, અમેએ
તારા જેવાજ આજ્ઞા છીએ એટલે
અમારી પાસે માંગે શું કામ આવે ?”

પણ ત્યાં તો મગને પૈસો કાઢીને આપ્યો.
નથુ મારાંજથી તો રહેવાયું નહિ.

“અલ્યા ! પાણી પાયું તે કાંઈ ઉપ
કાર કર્યો ? એ તો કાંઈ સખી દાતાએ
પરખ બેઠાડી હશે-માંગે તો બધાએ
એમ કંઈ જઈ આપી દેવાય ?”

“બાપા ! પાણી પાય એટલે પૈસો
આપવો પડે.”

“શું, પાણીનો પૈસો ? એ તે ક્યાનો
વાય ? મુંબાઈમાં પાણી પણ વેચાય
છે ? હરિ, હરિ ! મુંબાઈનો તો દીજ
ઉઠ્યો છે ને.”

મગન નથુમારાંજને બાબુજીનાયના
દર્શને લઈ ગયો. નથુમારાંજને બાબુ
લનાયતું ભવ્ય લિંગ જોતાં અનહદ આ
નંદ થયો અને નિરાતે પલાંઠો મારી
ત્યાં બેઠા. કંઈક થતાં એટલાં બધાં
શિવસ્તોત્રો ને શ્લોકો બોલી ગયા. ને
આનંદિત થઈ નીચે ઉતર્યા.

મગને નથુ મારાંજને હેન્ગીંગ ગાર્ડન
તરફ દોર્યા. મારાંજ તો ઠંડી હવા
ને બગીચો જોઈ ખુશ થઈ ગયા. તરત
બોલ્યા:—

“અલ્યા મગના ! તારે રોજ ઘાટ
કાપરથી અહીં ગાડીમાં દોડીને આવવું
પડે છે. તે કેટલી બધી મુશ્કેલી પડે ?
એને બદલે અહીં આ બગીચાના એક
ખુણામાં ખોરડું બાંધીને રહે તો કેવું

૧૩? રોજ રૂપાળા મહાદેવનાં દર્શન
માય ને પ્રજા થાય.”

“અહીં તો ખોરડું તો શું, પણ રાત
માં રહેવા દેવામાં પણ નથી આવતા.
આ તો મ્યુનીસીપાલિટીની મિલકત
કહેવાય.”

* * * *

અંધારું પણ થવા આવ્યું હતું એ
ટલે બંને ઘર તરફ જવા વિદાય થયા.
પણ મગનને લાગેલી રહાની તલપ-
એટલે નથુ મા'રાજને કહે: “બાપા!
હાલો આપણે આ પી લઈએ પછી
ગાડીમાં બેસશું.”

“હાલય, સા પીવાની કંઈ ના છે”
ને બંનેએ એક રેસ્ટોરામાં પ્રવેશ કર્યો.

નથુ મા'રાજને તો રેસ્ટોરા શું તે
મારી બલા જાણે. ચકચક થતા એક
ટેબલ આગળ પિતાપુત્ર બેઠાને બેઠા
ને ત્યાં તો “બોય” ઓર્ડર લેવા આ
વીને ઉભો રહ્યો. મગનને જોઈ ‘બોયે’
કહ્યું: “કેમ શેઠ! શું લાવું? આમ
લેટ, બેદા, કેકસ, કે ખારી...”

મગન આ તરફ સાંજે રોજ ફરવા
નીકળતો ત્યારે આ રેસ્ટોરામાં આવતો
એટલે ‘બોય’ તેને ઓળખતો હતો.

નથુ મા'રાજે “આમલેટ, બેદા,
કેકસ” સંભળ્યું એટલે મગનને પ્રશ્ન
કે: “એ શું લાવવાનું કહ્યું?”

“એવડો, ગાંઠીઆ, સફર પારા-
એમ બોલ્યો.”

“તે એ કંઈ બાપામાં બોલ્યો?”

“ત્યાં ‘બોય’ રહ્યા લઈને આવી પહોં
ચ્યો ને મગનને જવાબ આપવાની પીડા
જતી રહી. નથુ મા'રાજને થયું કે,
“મગનાનો કેવો વટ પડે છે? માજો
હોંશીયાર તો ખરો. આવીને બેઠો કે,
નોકર આવીને ઉભો રહ્યો.”

બંને બાપ દીકરો રહ્યા પીવાની શરૂ
આત કરતા હતા, ત્યાં બાળુના ટેબલ
પર એક ખ્રીસ્તી આવીને બેઠો ને ‘કરી’
“રાઇસ”નો ઓર્ડર કર્યો. કરી રાઇસ
આવી પહોંચતાં નથુ મા'રાજને એવી
સંખત વાસ આવી કે, એ તો ઉભા
થઈ ગયા. “આ શું ભાત ને આ ગં
ધાતું શાક?”—ઉઠ મગના! ઉઠ, તારો
તો દી’ કર્યો છે. આ એકું અહીં ક્યાં
ખાય છે. તે આ તો કીરીસ્તાન છે.
તું મને ક્યાં લાવ્યો છું બોલ.”

“બાપા, આ તો ધરાની રેસ્ટોરાં
કહેવાય. અહીં તમારી દેશી હોટેલો
કરતાં ખુબ ચોકખાઈ.”

“હેં, આ શું ચોકખાઈ?” ને ધરાની
તે શું—આ તો મુવા કીરીસ્તાન જેવા
દેખાય છે. અરર ભગવાન! મગના,
એ મગના! તેં તો મારો દેહ વટ
લાવ્યો. ધર્મબ્રષ્ટ કર્યો. ‘હે પ્રભુ! હવે
આટલી ઉંમરે આ અપરાધ-ક્ષમા

મરે-મગના! તારું કાચું ચાપ. હવે
મારે મુંઝાણમાં રહેતું નથી. હાલ
તેર-ને મને આજ ને આજ રોજને
વેડા દે. તું તો હવે અહીં રતી નહિ
જઈ. ને તું પણ ગામ જોગો મા. આ
બટના શી- ? આને તને સુધરેતું મુંઝઈ
કર્યો છો- ? રામ-રામ-રામ-રામ-"

* * * *

નથુ મા'રાજ ગામ બેગા થઈ ગયા
છે. ને આજે મગન મા'રાજ પર ખુશી
થી પહેંચ્યાનો કાગળ આવ્યો છે. આ
રોજ એ કાગળ,

"ભાઈ મગનાને માલમ ચાપ દે,
તું ખુશીથી... ..ગામ પહેંચ્યો છું.

મેં આવી મારા દેડ વટલાનો ને ધમ
કાઢ્યો મોઝા માટે.....વિધિ પ્રમાણે
નખશિષ્ય પ્રાપ્તિ કર્યું છે ને.....
.....આજથીને પ્રવિતાજનન કરાવ્યું
છે તથા રૂપીઆ.....દાનમાં આપ્યા
છે. મારી તો સલાહ છે કે, તું એ
ઝોરીયની નોકરી છોડી દઈ હવે મારું
ગોરપદું સંભાળ. આવી બહુતા ? નથી
કરતી આપણે ઝોરી નોકરી જોયી
મુંઝઈ રહેતું પડે. તું અહીં આવી હવે
આપણા વજમાનો સંભાળ એટલે
બસ ચાલું ને પ્રાપ્તિ કરી લેજે.
એજ જિ. નથુ મા'રાજની આશિષ.
વહુને કહેજે, કે સંભાળી રહે અને
જલદી અહીં આવતાં રહે."

જીવનનાં આંસુ અથવા આજકાલનો બી. એ.

કોલેજીયનનો જુહાસંસાર

“હવે તો એનો ટેકો મૂકો. દહાડો ને રાત બસ વાંચ, વાંચ ને વાંચ. એક જ ધુન ને એક જ ધંધો. આ ભદ્રની ટાવરમાં દોઢના ટકોરા થયા સાંભળ્યાને? તમારેએ સુવું નહિ ને અમનેએ સુવા દેવાં નહિ.”

“રજની! હવે તને વધુ દહાડા હેરા નગતિ ભોગવવી નહિ પડે. પરીક્ષાને આડા ફેફસે દશ દિવસ જ છે. પછી કાંઈ વાંચવાનું છે? નિરાંતે ખાસ્સી નવ વાગ્યે આરામ કરજો ને અત્યારે એ હું તને ક્યાં જાગવાનું કહું છું?”

“તમે તો જાગવાનું ના કહો, પણ માથા પર પચાસ કેન્ડલ પાવરનો વીજળીનો દીવો ઝગમગ થતો હોય ત્યારે ઉંઘ ક્યાંથી આવે? તે દિવસે મારે વ્રત હતું ને રાતના જાગરણ કરવાનું હતું ત્યારે તમેજ કેવા ચીઠાયા હતા! “આ વ્રતને અંત શા? હું તો એમાં કાંઈ માનતો જ નથી. આમ તમે જ નહોતું કહ્યું?”

“રજની! હું રહમણું છું કે છેલ્લા બે મહિનાથી હું તને પજવું છું. પણ

તું જાણે છેને કે, હું ઉંઘ વેચીને ઉજાગરો કેમ વેહું છું તે-? આમ મધ રાતના દીવા બાળવામાં મ્હારો ને તારો બન્નેનો સ્વાર્થ છે.”

“એમાં મ્હારો સ્વાર્થ શો? તમે પાસ થઈ ગ્રેજ્યુએટ થશો તો તમે બી. એ. થયા કહેવાશે ને સારી જગ્યા મળશે તો તમારો વટ પડશે, એમાં મારું શું રંધાશે?”

“ગાંડી રે ગાંડી! મ્હારો વટ પડશે ને સાથે ત્હારો વટ નહિ પડે? જો ગ્રેજ્યુએટ થઈશ પછી તો કાંઈ જગ્યાએ સારી નોકરી મળી જશે ને આપણે પછી અમનચમન કરતા હોઈશું. પછી આ ટ્યુશનની કડાકુટ નહિ રહે. નિરાંતે મહિને સો રૂપૈયા રોકડા કમાતા હોઈશું ને બન્ને આનંદથી રહીશું. સુમનને ફેરવવા પછી તો બાબાગાડી લાવશું ને એક નોકર પણ રાખીશું.”

“હવે રહેવા દો તમારા શેખરવત્સીના વિચારો. હજી પરીક્ષામાં પાસ થાવ તે પહેલાં મહેલ બાંધવા ન કામા છે. બે મહિનાથી તો ગદ્દા વૈતરું કરો છો. કોણ જાણે કેવી એ પ

રીક્ષા દરો ! મારે જો પરીક્ષા આપવાની હોયને તો હું તો પરીક્ષાને ડહાડે જ વાંચું. આમ તમારી માફક જે મહિના અગાઉથી લેવારી કરું નહિં, તે રાતના ખીચ દોષને દેરાન કરું નહિં, સમજ્યા !”

નવનીત જરા ગાડમાં આવી રજનીને બહાણમાં ગાડ પર ટપલી મારતાં, “જે આવ, આ ચોપડી નાંખી, ગાડાની કાંચે ખરી કરીશ, પછી ? જો સુમન રડશે, એને પાણી પીવું દરો.”

“છે મારા સુમનને જરાય ચિંતા ? એની તો અડધી રાત ગઇ. એને ક્યાં ખબર છે કે, એના બાપા હજી બચે છે.”

* * * *

નવનીતે નાનપણમાં જ માઆપ શુ માઆં હતાં તે મોસાળમાં રહી મોટો થયો હતો. મામાની હુકું સારી હતી તે આટલે સુધી પહોંચ્યો હતો. નાનપણથી જ નવનીત બણવામાં હોંશીઆર હતો. ને હાઇસ્કૂલમાં જતો હતો. તેને શિષ્યવૃત્તિઓ મળવા માંડી હતી એટલે તેના મામાને તે આરે પડતો નહીં. આમ છોકરો હોંશીઆર ને પાછી તેમની ન્યા તમાં વરની અછત એટલે નવનીતને માટે માંગા આવવા માંડતાં તેના મામા એ તેને વહેલો પરણાવી દીધો હતો. નવનીતને રજની સાથે સંસાર માંડ્યાને આજે ચાર વર્ષો વીત્યાં હતાં. તેમને લગ્નના પરિપાકરૂપ એક પુત્ર પ્રાપ્ત થયો

હતો. સુમનને જન્મ્યે જે વર્ષના બહાણમાં વાયાં હતાં. નવનીત યુજ્જરાત કોલેજમાં અભ્યાસ કરતો હતો ને તે માટે પોતાની પત્ની સહ અમદાવાદ આજો હતો. પોતાના અભ્યાસનો ને ધરસંસારનો ખર્ચ ગિચારો ટયુશન કરી કાઢતો હતો. તેને જે શિષ્યવૃત્તિઓ પણ મળી હતી એટલે માપું કીક કીક ગળાડવું હતું. નવનીત સીનીયર બી. એ. માં હતો ને આ છેલ્લી પરીક્ષા હોઇ તે મોટી તૈયારી કરતો હતો. રાત ને દિવસ પાઠ્યપુસ્તકો પાછળ પડ્યો હતો તેને પ્રથમ વર્ગ મેળવવો હતો. આખી રાતના મોડે સુધી તે વાંચતો ને તેના વાંચનથી રજનીને જાગરણ થતું—આ રોહાળ પત્ની પતિની તખીયત ન બ ગડે તે માટે દરકાર રાખતી. તે રાત બહુ જતાં પતિને ટોકતી. આજે પણ હંમેશ માફક નવનીતને રજનીએ ટોક્યો ને નવનીતે ચોપડીઓ ટેબલ પર મૂકી નિદ્રા દેવીને બોલે મસ્તક મુક્યું.

* * * *

“કેમ નવનીત ! આજે તો ત્હારું પરિણામ છે, નહિ ?”

“હા—દોસ્ત, આજે તો તારની રાહ જોઇ બેઠો છું. પરિણામ બપોરે ૧ વાગે મુંબઈમાં બહાર પડશે એટલે તાર જે વાગે તો જરૂર આવી જવો જોઇએ. હવે ફક્ત જે કલાકજ બાકી છે.”

“ગિરાદર! તાર આવી જશે હવે
ટુંકમાં. મફતનો Nervous થતો નહિ.”

“એ તો તું પરીક્ષામાં બેઠો હોય
ને પરિણામ જાહેર થવાનું હોય તોજ
તને ખબર પડે. Nervous તો નહિ,
પણ મનમાં જરા.....”

“અરે, જરા ને જરા. લે આ સામેથી
રસિક પણ આવી લાગ્યો. રજનીબહેન!
ચાલો હવે, ચઢાપાણીની તૈયારી કરો—
નવનીત તો First class માંજ આવ
વાનો છે. એમાં શંકા કેવી?”

આમ થોડીવારમાં નવનીતના મિત્રો
એક પછી એક આવી લાગ્યાં ને કાંઈ
જરા ટીખળમાં મસ્કરી પણ કરવા
લાગ્યા. “નવનીત દોસ્ત! પરિણામ તો
ક્યારનુંયે બહાર પડી ચૂક્યું. તારવાળો
આવી જવો જોઈતો હતો.”

પણ એક નવનીતજ જાણતો હતો
કે તારવાળો કેમ નથી આવ્યો. તેના હૃદ
માં તો કાંઈક Nervousness જેવી
લાગણી તે અનુભવતો હતો. જો કે
ઉપરથી બધા સાથે હસતો, ખેલતો
હતો છતાં તારવાળાની આતુર નજરે
રાહ જોઈ બેઠો હતો. ત્યાં તો બહા
રથી ‘નવનીતરાય મનહરરાય રાવળ
અહીં રહે છે ને?’ ની બૂમ આવી ને
નવનીત તાર લેવા દોડ્યો. તાર ફેડ્યો
ને વાંચ્યો ન વાંચ્યો ત્યાં તો રમણ,
રસિક, મનુ વિગેરેએ દોડી તાર ઝું

ટવી લીધો ને તરતજ એકી અવાજે
બરાડી ઉઠ્યા: “Three cheers
for Navnit”

નવનીત ફર્સ્ટ ક્લાસમાં એનર્સ
સાથે પાસ થયો હતો. તરત અભિ
નંદન ને હસ્તધ્વનનની ક્રિયા થઈ—કેટ
લાક મિત્રોએ તો લાડમાં આવી જઈ
તેના બરડાપરથી જરા ધૂળ પણ ખ
ખેરી નાખી. એક ટીખળા તો નાના
સુમનને ઉંચકી લાવ્યો ને જાણે સુમન
સમજતો હોય તેમ તેને ઉદ્દેશીને બધા
સાંભળે તેમ તેણે કહ્યું: “સુમન! તાર
પિતાશ્રી હવે ગ્રેજ્યુએટ થયા.”

રજનીના હર્ષનો પાર નહોતો. દૂધ
તો પહેલેથી લાવી રાખ્યું હતું. તર
તજ ચવાણું મંગાવ્યું ને મિત્રો સાથે
નવનીતે ચઢા પાણી ઉડાવ્યાં. બધા મુ
ખારકબાદી આપી છૂટા પડ્યા.

* * * *

રજની ને નવનીતને લાગ્યું કે:—
“હાથ મહેનત તો ફળી. ઉંધ વેચીને
કરેલા ઉજ્જગરા સફળ થયા.” બંને
આનંદમાં હતા, આશાને હીરાળે હી
ચતા હતા. હવે આ રાત દિવસની મહે
નત ગઈ ને ટુંકમાં સારી નોકરી મ
ળતાં બજાવવાની કડાકુટ પણ જશે.

રાતના નવનીતને ઉંધ આવી નહિ.
ઘણાંએ પાસાં ધર્યાં. નિદ્રાદેવીને પ્રાર્થના
ઓ ને વિનવણીઓ કરી, પણ ઉંધ ન

આવી. તે વિચારના વમળમાં ફસાયો. 'હવે હું' બી.એ. થયો, ગમે ત્યાં સારી નોકરી મળશે. ઓછામાં ઓછો રૂ. ૧૦૦ નો પગાર તો હશે જ, પછી ચિંતા શી? રજનીની પણ થોડી મહેનત ઓછી કરીશ. એક નોકર રાખીશ, વાસણ કપડાં તે પાણી માટે. વળી બીયારી ફાટલા સાક્ષા સાંધીને પહેરે છે તે હવે નહિં પહેરવા પડે. ને સુમ નને માટે બાબાગાડી તો જરૂર લાવીશ. ને હું કોઈ જગ્યાએ સેક્રેટરી કે મેનેજર હોઈશ, એટલે મહારા વટની તો વાત જ શી પુછવી? અંદા તો કડક ક્રાટ, પાટલુન, ટાઇ ને હેટમાં ફરશે. એમ્બરમાં બેઠા બેઠા ઘંટડી વગાડતાં પટાવાળો હાજર થશે. કારકુનો હાથ તળેના રોજ સલામો ભરશે. પછી તો રોક મારવા સીગારેટનો એક ડબ્બો હાથમાં રાખવો પડશે. ને કારકુનોને દમ મારવા જરા બે શબ્દોએ કહેવા પડશે કે; "ફમ મી... ! આમ કામ કરશો તે નહીં ચાલે. જો આવી ભૂલ બીજી વખત થઈ છે તો પછી હું નિભાવી નહીં લઉં, જવ."

પણ ભાઈના આ શબ્દો સાંભળી રજની જાગી જતાં તેણે દમ ભેરવ્યો કે; "હવે ક્યાંસુધી વિચાર કરશો ? સુધ જવ." ને નવનીત મહાશય ચુપ થયા.

* * * *

આજે નવનીત તેના કાકા કનકરાય ને ત્યાં મળવા ગયો હતો. કાકા કનકરાય કાંઈ ખરા પિતરાઈ ન હોતા, પણ નવનીતના પિતાના દૂરના સંબંધી હતા. કનકરાયને ઓળખાણુપીછાણુ સારી હતી એટલે નવનીતે પાસ થયા પછી કનકરાયને લખેલું કે, કોઈ સારી જગ્યા એ માફ નક્કી થાય તો મને જણાવજો. કનકરાયે તેમના એક મિત્ર જેઓ એક વીમા કંપનીમાં મેનેજર હતા તેના પર કાગળ લખ્યો હતો. તેનો જવાબ પણ આવ્યો હતો કે, તમે તે છોકરાને લઈને આવજો. આપણે એને જરૂર ઠેકાણે પાડી દઈશું. નવનીતને કનકરાયે આ કાગળ બતાવ્યો. ને ચોથે દિવસે રવિવાર આવતો હોઈ તે દિવસે મુંબઈ જવાનું બંનેએ નક્કી કર્યું.

કનકરાયનો પુત્ર લલિતકુમાર ભણવા કરતાં મોજશોખ પ્રત્યે સાફ ધ્યાન આપતો ને પરિણામે તે અંગ્રેજી સાત પુરી ન કરતાં ઉઠી ગયો હતો. પણ કનકરાયની સારી લાગવગને અંગે ઠેકાણે પડી ગયો હતો ને મહિને રૂ. ૭૫ લાવતો થઈ ગયો હતો. નવનીતને લાગ્યું કે, મને રૂ. ૧૦૦) તો જરૂર મળશેજ. કનકરાયની ઉત્તરાવસ્થા હોઈ તેમનું શરીર આજ કાલ કેટલાય દિવસથી નરમ ગરમ રહેતું હતું, તેમાં નવનીત આવ્યો તે દિવસથી તો જરા વધારે

કથળ્યું હતું ને જે દિવસમાં તેઓ પથારીવશ થયા. સાથે સાથે સારી નોકરીની નવનીતની આશાઓ પણ પથારી વશ થઈ, કારણ કે તેમના સિવાય નવનીતને કોઈ સારી લાગવગવાળા માણસ સાથે પીછાણ ન હોતી. નવનીતને નસીબે કહો કે, પછી કનકરાયની અવસ્થાના અંગે કહો, પણ તેમનું કથળેલું શરીર ટટાર થવાની ના પાડતું હતું ને ઓચિંતો વ્યાધિ વધી જતાં જે દિવસે મુંબઈ જવાનું નક્કી કર્યું હતું, તે દિવસે કનકરાય વ્યાધિ અંગે ખેલાન બની ગયા ને તેજ રાત્રે બાર વાગે તેમણે દેહત્યાગ કર્યો. કમ નસીબ નવનીતની—પ્રથમ ગ્રાસે મલિકા જેવી સ્થિતિ થઈ. એક સારી તક ગુમાવતાં નિરાશ થઈ નવનીત પાછો ફર્યો, છતાં નવનીતની આશા મરી ગઈ નહોતી. લાંબાએ નોકરી મળી જવાની આશામાં ટયુશન પણ મુકી દીધું હતું અને અત્યારે તો પોતે બચાવેલી પાંચ પચીસ રૂપરડી પર ગુજરાન ચલાવવાનું હતું. નોકરીની શોધમાં

તે વર્તમાનપત્રોમાં “નોકરી જોઈએ છે, નોકરી ખાલી છે, Wanted ને Situation vacant”ની જાહેર ખબરોની કટારોમાં નજર નાખવા લાગ્યો. જરા પોતાને લાયક જગ્યા જણાતાં અરજી કરતો, પણ કોણ જાણે જવા

બ મળતો નહિ ને મળતો તો “દીલ ગીર છીએ, જગ્યા પુરાઈ ગઈ છે”નો જવાબ મળતો.

* * * *

એક દિવસ એક વેપારી પેઢીનો જવાબ આવ્યો. તા. ૫ મીએ સવારે ૧૧-૦ વાગે દુકાને મળવું. નવનીત તો ખુશ ખુશ થઈ ગયો: ખીજે દિવસે ૧૧-૦ તો થું પણ ૧૦ વાગે જઈને ખડો થઈ ગયો. જોયું તો દુકાને એક મોટા પેટવાળા મુલતાની શેઠ શરબતી મલ મલતું પહેરણ ને બારીક ધોતીયું પહેરી બેઠા છે. બાબુમાં મહેતાજીઓનીચી મુડીએ ચોપડા ઉઘાડી નામું લખે છે. એક તરફ નાક પર ચશ્મા ચઢાવી વૃદ્ધ જેવા જણાતા મુનીમ રેશમી કાપડના નમુનાઓ જુવે છે.

નવનીતે પોતાના પર આવેલો કાગળ શેઠને આપ્યો. શેઠે મુનીમ તરફ ફેંક્યો, ને મુનીમે મોટેથી વાંચી સંભળાવ્યો. કારણ, શેઠને તો એક પર સહી કરવા પુરતું પોતાનું નામજ લખતાં આવડતું હતું. ચાલાક નવનીત તરત આ સમજી ગયો.

શેઠ મંચુમલે નવનીતને બેસાડી પ્રશ્ન ફેંક્યો:—“કેમ મીસ્તર! ક્યાં મુઘી લેવા છો?”

“સાહેબ, મુંબાઈ યુનીવર્સિટીનો ગ્રેજ્યુએટ છું. ખી. એ. થયેલો છું.

ઝોનસ' સાથે પાસ થયો છું' ને ફર્ટ' કલાસમાં આગ્યો હતો."

"એ તો ઠીક, મારે પણ અંગ્રેજી ભણેલાની જરૂર છે, પણ correspondence પત્રવહેવાર કરતાં આ વડે છે?"

જવાબ આપતાં નવનીત જરા ખંચકામો. ખીચારો તાજો ગ્રેન્ડ્યુએટ બી. એ. થતા સુનીમાં પરદેશો કે પરદેશની પેઢીઓ સાથે પત્રવહેવાર કેમ થાય, એ તો કાષ્ટએ શિખવાડ્યું નહોતું. હાઈ સ્કુલમાં થોડું ધણું નજીવું શિખવાતું મળ્યું હતું, પણ એ તો "શાકુન્તલ," ને "ઓથેલો"માં ક્યાંય અટવાઈ ગયું હતું, એટલે જવાબ શો આપે?

"કેમ મીસ્તર! correspondence પત્રવહેવાર તો તમે સારી પેઢે જાણતા હશો?"

"ના જી, અનુભવ નથી, પણ જરા એકવાર જોતાં બહુ જલદીથી શીખી જમ્મશ."

"ઠીક. ત્યારે તમે પત્રવહેવાર જાણતા નથી. તો શું નામું લખતાં આવડે છે?"

"ના જી. નામું લખતાં તો આવડતું નથી."

"ત્યારે બજારમાંથી કાપડની ખરીદી કરતાં આવડે છે?"

"ના જી, હું તો હમણાં જ બી. એ. થયો છું. એટલે એવો અનુભવ ક્યાંથી હોય?" શેઠને સામો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

"ઠીક, ત્યારે તમને આવડે છે શું? એક અંગ્રેજી ભણ્યા છો એટલું જ ને? મારે અંગ્રેજીમાં પત્રવહેવાર કરે એવો માણસ જોઈએ છે સમજ્યા? વાઈ પગાર શો લેશો?"

"પગાર તો માસિક રૂપીઆ ૧૦૦ લખશ."

"શું, રૂપીઆ સો પગાર! અને તે કઈ આવડત પર? જુઓ મીસ્તર! રહેવું હોય તો પગાર રૂ. ૩૦ માસિક મળશે. આ મુનીમજીને જ હું રૂ. ૬૫ તો આપું છું, તો તમને ક્યાંથી ૧૦૦ આપવાનો હતો? આજે વર્ષોના તેઓ અનુભવી છે ને નામામાં તો એકા. ખરીદી તેમના બાપનીજ. પેલા મહેતાજી નાથાલાલ છે, તેમને માસિક રૂ. ૪૫ મળે છે. હીસાબ તો આંગળીને વેઢે."

"સાહેબ! ૩૦ માં મારું પૂરું ક્યાં થી થાય? કુટુંબ કબીલાવાળો માણસ છું."

શેઠ તો ખી ખી ખી હસી પડ્યા: "જોયું મુનીમજી, મહીને રૂ. ૩૦ ઓછા પડે છે. અરે મીસ્તર! રૂ. ૧૦૦ માં ત્રણ ગ્રેન્ડ્યુએટ મળે ત્રણ. ન આવડે પત્રવહેવાર, નામું કે ખરીદી. તમને

તે શું પૂજવાના? સાધ એન્જ્યુએટ થયા છે! જુઓ રહેવું હોય તો રૂ. ૩૦ મળશે તે બજારમાં મહેતાજી નાથાલાલ સાથે ફરવું પડશે.”

નવનીત તો જવાબ સાંભળી સડક થઈ ગયો. આંખો હતો તેવોજ પાછો ગયો.

રસ્તે ચાલતાં તેને વિચાર આંખો કે; “મારો એટો શેઠ થઈ એકો છે. અબાણુ, અસંસ્કૃત, ગુજરાતીના ચાર અક્ષરે વાંચતાં ન આવડે તે જુઓ તો ખરા મારી કીંમત આંક છે ને? ૧૦૦ માં ત્રણ એન્જ્યુ એટો મળશે? મળતા હશે! એ ૩૦ માં કામ કરે તે નવનીતભાઈ નહિ હો. મુનીમને ૬૫ ને મહેતાજીને ૪૫! સાલો જમાનો!” અને એન્જ્યુએટને ૩૦! ત્યાં પાછળથી મોટરનું હોર્ન વાગતાં નવનીતભાઈ ઝડપથી માર્ગમાંથી ખસી જઈ પુટપાથ પર ચઢી ગયો.

X X X X

ઘેર આવતાં રજની સહૃદય સામે આવી ઉભી, પંજુ નવનીતનું મ્હોં પડેલું જોતાં તેનો આનંદ ઉડી ગયો. તેણીએ જરા ગંભીર થઈ પૂછ્યું: “કેમ, સિંહ કે શીયાળ?”

“અરે શું સિંહ ને શીયાળ? આ સા... શેઠીયાઓને તે કાંઈ અક્કલ છે. મને કહે છે: નામું આવડે છે, ખરીદી આવડે છે, પત્રવહેવાર આવડે છે? ને

હું કાણ? એક એન્જ્યુએટ ને વળી નામું ને ખરીદી બાણું? ને પગાર રૂ. ૩૦ મહિને. મુનીમ ને મહેતાજી કરતાંયે ઓછો ને સા... ને કાકાનો કકોલે આ વડે નહિ, છતાં પેઢી ચલાવે છે!” ને નવનીતે એક નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

“કાંઈ નહિ. એ નહિ તો એનો બાપ. આપણે નોકરી કરવી તેને શું? એમાં આમ હતાશું થઈ જતા હશે?”

હતાશ ન થાય તો નવનીત ખીજું કરેયે શું? કનકરાયના સ્વર્ગગમન પછી નવનીતને કાંઈ ઓથ હતી નહિ. બિચારો આમ તેમ અરજીઓનો ખર્ચ કરતો. પાસે બચાવેલા પૈસા તો ક્યારે નાથે પુરા થઈ ગયા હતા, ને માથે દેવું પણ થવા માંડ્યું હતું. સુમનની આખાગાડી ને રજનીનો નોકર તો સુકાઈ ગયા હતા, પરંતુ રજનીની જાણસો પણ એક પછી એક ઓછી થવા માંડી હતી.

હાય બેકારી! જેને અનુભવ હોય તેજ તેનો કાલિલ ડંખ સમજે. તેનું ઝહર રજેરગમાં વ્યાપી જાય છે ને બેકાર મન સ્વાસ્થ્ય શુભાવી દીવાના જેવો ફરે છે. ને તેમણે શિક્ષિત બેકાર! તેની અવદશાની તો વાતજ શી? વળી પત્નીને પુત્ર! આ દુઃખ ક્યાં જઈને કાને કહેવું? મધ્યમ વર્ગના સભ્યથી રીશને જઈ કે બજારમાં જઈ

કાંઈ પોટલાં ઉપાગ્રામ છે? આવા ન
ચળે તો કાંઈ નહિ. દેવું કરવું, ગમે
તેમ કરવું, પણ આપણાથી મજૂરી
તો થાય નહિ. ને તેમાંય ટ્રેન્ડુએટ-
આજકાલના શેડીઆઓ મુખામતે!
નામું ને ખરીદી પૂછે! કેવા કમઅકલ ?
આધુનિક કેળવણી-શારીરિક અને માન
સિક્ક નિર્માણતાના નમુના જેવા યુની
વર્સીટીના કારખાનામાંથી બહાર પડેલા
ટ્રેન્ડુએટો-‘લાકુંવલ’ ને ‘ગોથેકા’
‘શેડી’ ને ‘ગ્રીટસ’ મળે-

* * * *

નવનીત રોજ સવારે નવી આશા
સાથે ઉઠેતો. આજ તો ક્યાંય પણ સારો
જવાબ મળશે અગર નોકરી મળશે.
ટપાલની કાગને ડાળે રાહ લુએ. કાગળો
ફોડે ને જવાબમાં જગ્યા નથી. No
vacancy વાંચે એટલે ઉંડો નિઃશ્વાસ
નાખી ભાગ્યને દોષ દેતો. પછી શહે
રમાં નોકરીની શોધમાં નીકળે. ઓળ
ખીતા પાળખીતાને મળે-ઓશીસોએ ફેરા
આપ ને સંજો યાકીને લોય થઈ પાછો
ઘેર આવે. નવનીતનો આક્રમ ચાલુ રહ્યો.
ન કપડાંનું ઠેકાણું રહ્યું કે ન ધરતું.
રજની તેને આશ્વાસન આપતી, પણ
મનમાં મુંઝાતી કે, આમ હવે કેટલા
દહાડા ચાલશે? શરીરપરની એક પછી
એક ચીજો(ધરેણી) અદશ્ય થવા માંડી
હતી. ધન્ય આર્યપત્ની પતિ ખાતર ભોગ

આપી રહી હતી. સદિબ્ધુતાની મુક્તિ
માફક સદન કરતી. નવનીત બે દિવ
સાંચી ગમે તેમ કરતો હતો.

નોકરી માટેની મોટામાં મોટી લાય
કાન તેનામાં નહોતી. ‘લાગવમ’, આજ
કાલ નોકરી શોધનારને ખીણ લાયકાત
મેળવતી નહોતી. મું સરકારી નોકરી
કે ખાનગી નોકરી. લાયકાતમાં લાય
કાત ‘લાગવમ’ છે.

* * * *

આખરે તેના એક મિત્રે સૂચના કરી
કે, મુંબઈ જ ને ત્યાં કાંઈ પતો લા
ગશે. અમદાવાદ કરતાં મુંબઈમાં ઓ
શીસો ઘણી. નવનીતને આશા આવી.
રજનીને વાત કરી. ને રજનીની છેલ્લી
સોનાની બંગડી વેચી પૈસા લઈ મુંબઈ
તરફ વિદાય થયો. એક કોલેજ મિત્રને
ત્યાં ઉતર્યો. કોલેજ મિત્ર પણ એક
વિમા કંપનીમાં કારકુન હતો. રાત
દિવસ પાછી નોકરીની શોધ ચાલુ થઈ.
અરજીઓ, મુલાકાતો-વિચિત્ર જવાબો
ને નિરાશા.

ચિંતામાં ને ચિંતામાં નવનીતનું શ
રીર બગડવા લાગ્યું. માનસિક ચિંતા
તો ચિંતા સમાન છે. લોહી તેમાં બ
ળવા લાગ્યું. મન પર જાણે મોટો
બોજો માથે લઈને ફરતો ન હોય તે
ટલો ભાર રહેતો. રજનીને આશ્વાસન
આપીને આવ્યો હતો કે, થોડા દિવસ
માંજ નોકરી મળી જશે ને તને ને

સુમનને ત્યાં ખોલાવી લઇશ. મિત્ર અને મિત્રપત્ની નવનીતની બહુ શુભ્રપા કરતાં પણ તેને થે સામાન્ય ઓળખાણ એટલે એ કાંઈ નોકરીમાં મદદકર્તા થઈ પડે એવી લાગવગ ન કહેવાય. એટલે નવનીતને એકલે હાથેજ જીવનસંગ્રામ ખેલવાનો રહ્યો હતો. તેનું નાવકું તો શરૂઆતમાંજ ખોટે માર્ગે ચઢી ગયું હતું ને પવનના સખત તોફાનમાં સ પડાયું હતું. આશાનું શબ પવન ઝી લતું હતું, છતાંયે તેમણે કાણું પડવા લાગ્યાં હતાં.

નવનીતને આવ્યાને આમને આમ એક માસ વીતી ગયો. પાસેના પૈસા પણ ખુટવાની અણીપર આવ્યા. હવે તેને વીલે મ્હેંએ રજની પાસે જવું પણ ઠીક ન લાગ્યું. મુંબઈની ઓફીસોના દાદરા ચઢી ખુટના તળીયા પણ ધસાયાં. છતાં આધુનિક યુગની મહાદેવી 'નોકરી દેવી' તેનાપર પ્રસન્ન ન થયાં. તેની પ્રાર્થનાઓને આજીજીઓ વ્યર્થ ગઈ. આશાનું સ્થાન નિરાશાએ લીધું. રજનીને સુમન યાદ આવતાં આંખમાં આંસુ છક્કાતાં. તેમની કરુણ દશાનો વિચાર આવતાં તેને કમકમાં આવતાં.

નિરાશાનું છેલ્લું પલ્લું !

ચૈદશની અંધારી રાત હતી. તારા નો ઝાંખો પ્રકાશ પણ વાદળાઓથી ઢંકાઈ ગયો હતો. પોપ માસની ઠંડી બરછીની માફક લાગતી હતી. કોઈ

પણ મનુષ્ય જવલ્લેજ ફરકતું દેખાતું. કુતરાંઓ પણ ચુંચળું વળી પાછલા બંને પગોમાં માથું નાંખી એકાદ મકાનના ખુણામાં જઈ પડ્યાં હતાં. ફક્ત એક માણસ ચોપાટીના ઝાંખા દિવા ઓમાં દરિયા કિનારે ફરતો દેખાતો હતો. રાતની ગજબનાક ઠંડીમાં પહેરે ગીરો પણ એકાદ ઓટલાનો આશરો લઈ પડ્યા હતા.

પેલી વ્યકિત આમથી તેમ આંટા મારતી, વચ્ચે અટકીને પાછી ચાલતી હતી. છેવટે કાંઈ નક્કર નિર્ધાર કર્યો હોય તેમ એકદમ અટકી ગઈ; ઉભી રહી ને તરત પાણીમાં પ્રવેશ કર્યો. સપાટાબંધ સાગરનાં ઉછળતાં મોઝાંમાં આગળ વધી. ફીંચણ સુધી પાણી આવ્યાં, ફેડ સુધી આવ્યાં, છાતી સુધી આવ્યાં ને ગળાં સુધી આવ્યાં. એક પ્રચંડ મોજું આવ્યું ને માથા પર ફળી વળ્યું. મનુષ્યના હૃદયનાં પ્રચંડ દાવાનળને તેણે ઠારી નાંખ્યો.

x x x x

ખીજે દિવસે પોલીસને ચોપાટીને દરિયા કિનારેથી એક લાશ મળી આવી. તપાસ કરતાં તેનાં ગજવામાંથી પોલીસ કમીશ્નર પર લખાયેલો એક પત્ર મળી આવ્યો. નીચે સહી હતી નવનીત રાય મનહરરાય રાવળ. પોલીસે લાશ જુરી હાઉસમાં ખસેડી. જુરીની તપાસમાં પોલીસ કમીશ્નર પર લખેલો નીચે નો પત્ર રજુ થયો.

ખે. પોલીસ કમિશનર સાહેબ.

મહારાજ ગુપ્ત માટે કામને નાકડના હિસાબ ન કરો. હું જાને જ આત્મ હત્યા કરવા માગું છું ને તે માટેના સરળ માર્ગ જલસમાધિ છે. મુંબઈ મુનીવર્સિટીનો હું એક પ્રેન્સીપલ છું. પ્રાવેન્સમાં સિક્કણ કેલી વખતે મેં મોટી મહત્વાકાંક્ષાઓનો મહેલ ચૂનો કર્યો હતો, પણ જ્યારે જીવનની લીલી સુરની ઝાંખા થઈ ત્યારે તે મહેલ મંદિરના પાનાના મ હેલ માફક જમીનદોસ્ત થઈ ગયો. ઓ નિયતિવાદ્ય ! શું તારી આ કેળવણી છે ? હું શું કામ આટલું બધું લખ્યો ? ચારે તરફ ફર્યા છતાં નોકરી પણ નહિ ! હાય બેકારી ! કેની પ્રાણધાતક, લોહી સુસનારી છે ! રજની—નુમન મારા વહાલાઓ, તમને પ્રભુ આશરે છોડું છું. શું મ્હો લઈ પાછો આવું ? મારું જીવનનાવ સંસારસાગરમાં તરવું ચૂક્યું, પણ શરૂઆતમાં જ ખોટે માર્ગે ચઢી જતાં ખરાબા સાથે અથડાઈ ચૂરેચૂરા થઈ ગયા. આશાના શટમાં હજારો છિદ્રો પડ્યા. પવન ઝીલી ન શક્યું—ઝીલી ક્યાંથી શકે ? એ શબ્દમાં હંમેશાં બેકારીની તીવ્ર અરુણી ભોંકાતી હતી. શું શિક્ષિતોની કાંઈ કીંમત છે જ નહિ ? કીરમત ! કીરમત ! તું મારાથી શા માટે રીસાઈ બેઠું ? લીં

નવનીતરાય મનહરરાય રાવળ.

જુરીએ આત્મહત્યા કરવાનો ચૂકાદો આપ્યો. સર્જના વર્તમાન પત્રોમાં નીચેના રાજાચાર પ્રગટ થયા હતા.

હાય-બેકારી

મુજરાતી પ્રેન્સીપલનો આપધાત

મુંબઈ તા. ૧૮, નવનીતરાય ના મના એક મુજરાતી પ્રેન્સીપલે ઘણા સમયથી બેકાર હોવાથી જીવનથી કંટાળી જઈ મોપાટીના દરિયા કિનારે જઈ રાત્રે સાગરમાં ઝંપલાવ્યું હતું. પોલીસને આજે સવારે લાશ મળતાં જુરી હાઉસમાં લાશ ખસેડી હતી. તેની પાસેથી પોતે આપધાત ક્યો છે એમ અતલાવતો પોલીસ કમિશનર પર જણેલો પણ મળી આવ્યો હતો. જુરીએ આપધાત કર્યાનો ચૂકાદો આપ્યો હતો.

x x x x

આટલી ચાર લીટીઓમાં ભરેલું દંદને કારણની સમાજને ક્યાં પડી છે ? આધુનિક કેળવણી—અધુરી, અયોગ્ય—નોકરીની તલાશ—નિરાશા—એક ભર્યા સંસારનો વિનાશ—એક ઉગતાં પુષ્પતું કચડાઈ જવું—આવાં તો કેટલાંય લખાણો રોજ છાપામાં આવે છે, તેથી સમાજને શું ? આવા આપધાતો માટે શું સમાજ, કેળવણી કે, વ્યક્તિ કોણ જવાબદાર છે ?

માલતીબાઈની મદદ !

વસુંધરા પર વસતા અનેક માનવ કુળોની સંસ્કૃતિ અને ચારિત્ર્યની યશ ગાથાઓ આપણે ઠેર ઠેર સાંભળીએ છીએ. દરેક સમાજમાં ઢાઢ ઢાઢ એવી વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે કે, તેના સ્વભાવ અને ચારિત્ર્યના સુવાસથી તે વ્યક્તિઓ આસપાસ રહેનારાઓ અને તેના સમાગમમાં આવનારાઓમાં સન્માન પામે છે, અને તેના ચારિત્ર્યના સુવાસથી સૌ ઢાઢ તેને ચાહે છે, ત્યારે બીજી બાજુ એવા પણ અલેલ ટાંધુઓ ઉત્પન્ન થાય છે કે, જે આખા સમાજને ભારરૂપ, ત્રાસરૂપ, અને કંટાળાજનક થઈ પડે છે. આ બીજા પ્રકારના માનવીઓની વૃત્તિઓ અને વાસનાઓ એટલા હલકટ પ્રકારની હોય છે કે, એ માનવ-મવાલીઓને સામે મળવામાં પણ સૌ ઢાઢ સંકોચ અનુભવે છે.

આવા મવાલીઓ કહેવાતી હલકટ દરજ્જાની જાતિઓમાં જ ઉદ્ભવે છે, એવું કંઈ નથી, પરંતુ તેઓ શ્રીમંત, સુખી અને સભ્ય કહેવાતા સમાજમાં પણ હસતી ધરાવે છે. આવા લોકસભ્ય અને શ્રીમંત કુટુંબના ગદ્દા-પચીસીએ

પહોંચેલાં કુટુંબોના જે ઉદ્ધત અને ઉહું ખલ યુવાનોના થએલા કપરા અનુભવની આ કહાણી છે.

* * * *

મુંબઈના પરામાંનો ગૃહસંસાર

વાત એમ બની હતી કે, મુંબઈનાં એક પરામાં મારી બાજુમાં રહેતા માવજીભાઈ તાજેતરમાં જ કાઠિયાવાડમાંથી એક સુંદર અને સુશિક્ષિત કન્યાને લગ્ન કરી અહીં લાવ્યા હતા. માવજીભાઈનાં એ પત્ની દેખાવડાં તેમ જળવાએલાં પણ હતાં, એટલે થોડા જ દિવસોમાં તેના આખા ધરનો કારભાર તેણે હાથમાં લઈ લીધો હતો. માવજીભાઈને ધંધા પરત્વે વહેલી સવારથીજ મુંબઈ જવું પડતું હોઈ અને સાંજે પણ આવતાં મોડું થતું હોઈ બંજરમાંથી શાકભાજી અને મોદીખાતું લાવવાનું કામ પણ તેમનાં આ ધર રખખુ અને કાર્યકુશળ પત્ની કુસુમ જહેનજ કરતાં. જે કે, માવજીભાઈના સ્વભાવ જરા મુંજ અને વહેમી તો હતો, છતાં કુસુમે ઉપાડી લીધેલા ધરના દરેક કારભારથી તેઓને એટલી બધી

સુગમતા અને સગવડતા થઈ હતી કે, તેઓ પોતાનું બધું ધ્યાન ધંધામાં નિશ્ચિંત મને પરોવી શકતા હતા, એટલે તેઓ કેટલીક વખત પોતાને ઉપજતી શંકા આશંકાઓનું પોતાની મેળેજ મનમાં ને મનમાં સમાધાન કરી લેતા.

દરરોજ સવારમાં વહેલાં ઉઠી માવ જીભાઈ નિત્યક્રમથી પરવારે એટલી વારમાં કુસુમ આ નાસ્તો તૈયાર કરી રાખે અને પછી બંને પતિ પત્ની હોશ અને ઉત્સાહથી સાથે આ નાસ્તો લઈ આવજીભાઈ ટ્રેન પકડવા સ્ટેશન તરફ દોડે અને કુસુમ બેઠન હાથમાં ઝોળી લઈ શાકભાજી અને ખીજ ખરીદી કરવા નીકળી પડે. બપોરે બાર વાગ્યે પાછા માવજીભાઈ મારકીટમાંથી આવી જમી જાય અને કુસુમ કામમાં પરોવાય. આ તેઓનો હંમેશનો કાર્યક્રમ ધટિકાયત્ર જેવો નિયમિત અને ચંત્રવત બની ગયા હતા, પણ હમણાં હમણાં કુસુમને એક બનાવે એટલી બધી ચિંતા મગ્ન કરી મુકી હતી કે, તે ચિંતાથી મુક્ત થવાને તેણે ઘણાં અખતરા અજમાવ્યા પણ તેમાંથી તે છુટી શકતી નહતી.

x x x x

સહ્ય પુરુષોની અસહ્યતા

એ બનાવ એજ હતો કે, હંમેશ સવારે ઘરથી બહાર પડ્યા પછી માવ

જીભાઈ સ્ટેશન તરફ વળે અને કુસુમ બેઠન સરીઆમ રસ્તા પર થઈ શાક ભાજી લેવા જવા એકલાં પડે ત્યારે રસ્તામાં આવતા રમણુ શેઠના બંગલાના દરવાજામાંથી બે જવાહીર ઝાડીટ અને ખાદીના લેંઘા ઝબ્બામાં સજ્જ થયેલા માથાના વાળ ટાપટીપ કરી ઓળેલા, પફ પાવડર અને સ્નોથી મોહું ગોશંબનાવેલા સંભાવિત જણાતા યુવાનો તેની પાછળ પાછળ ચાલવા માંડે. તે બંને યુવાનો ઘડીમાં સીટી મારે, તો ઘડીમાં મોટેથી ખોખારો ખાય અને ખીજ જ પળે ખીખીખી કરી હસી પડે અને આ અવાજથી કુસુમથી પાછું ફરી જોઈ જવાય તો આંખોના ચેનચાળા કરી કેમ જાણે તેઓ હલામણુ જેઠવાના ખીજ અવતાર હોય તેમ દુહાની માફક કંઈક લલકારવા માંડે.

કુસુમ તો આ બધાંની કંઈ પરવા કર્યા વિના સીધીજ પોતાનું કામ પતાવી ઘર તરફ પાછી ફરે. પણ અજાણ્ય બનવા જેવું તો એ હતું કે, આ બંને અલેલ દરપુઓ પણ કુસુમ જ્યારે એના મકાનના દરવાજામાં જાય ત્યારે જ તેનો પીછો છોડે.

એક બે દિવસ તો કુસુમે આ વાત ને ગણકારી નહિ, પણ જ્યારે હંમેશજ આ યુવાનોના વાદર-ચાળા વધવા

લાગ્યા ત્યારે તેને ચિંતા પેડી અને એ બલાઓને ક્રમ ટાળવી તે વેતરણમાં તે પડી. તે જે રસ્તેથી હંમેશ જતી તે રસ્તો બદલી બીજે રસ્તેથી બજાર માં જવા માંડી પણ તોયે શાકમારકીટ સુધીમાં તો એ ઉલ્લુઓ ગમે ત્યાં અંધ વચ્ચે આડા ઉતર્યા વગર રહેજ નહિ. ક્યારેક ક્યારેક તો કુસુમને આ બેગટાઓ ને ઝાટકી નાખવાનું મન થઈ આવતું, પરંતુ સ્ત્રીસુલભ શરમ અને સંકોચ તેને તેમ કરતાં અટકાવતાં હતાં.

તેમણે એક દિવસ તો એવું બન્યું કે, જ્યારે કુસુમ બજારમાંથી પાછી ફરી ત્યારે પેલા યુવાનોમાંથી એક ઠેઠ તેના ઘર સુધી પાછળ આવ્યો અને કુસુમને ઉદ્દેશી અસભ્ય અભિનય કરતાં બોલ્યો કે,

“તરસ્યો છું, પાણી પાશો ?”

તેનો આ પ્રશ્ન સાંભળતાંજ કુસુમ ગભરાઈ ગઈ. તેણે એકદમ ચોરડીનાં બારણાં વાંસી દીધાં. અને તેને બમો મારવાનું મન થયું, પણ તેનું હૃદય એટલું બધું ધડકી ઉઠ્યું હતું કે, તે તેમ કરી ન શકી અને પેલો બહુચક પણ બારણાં બંધ થતાં જોઈ તુર્તજ નાસી છૂટ્યો.

* * * *

બલા ક્રમ ટાળવી ?

આ બનાવ પછી કુસુમે બહાર જવાનુંજ બંધ કર્યું અને માવજીભાઈ

ને આ વાતથી વાકેફ કરવા તેનું દીલ થયું, પણ બીજીજ ક્ષણે તેને પતિનાં વહેમી સ્વભાવનું સ્મરણ થતાં તેણે યુક્તિ પૂર્વક માવજીભાઈને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે,

“હવેથી હું બહાર નથી જવાની માટે હમેશનાં શાકભાજી વગેરે તમે મુંબઈથી જ લેતા આવજો.”

“ક્રમ, તેં બહાર જવાનું શા માટે બંધ કર્યું ? શું કંઈ કારણ છે ?”

“ના, કારણ કંઈ નથી, પણ હું બહાર જઈ છું એટલેજ બધી ખરીદી કરતી આવું છું અને તેથી તો તમે ધરતી કંઈ ચિંતા જ કરતા નથી. માટે એ ટેવ તમને પણ પડે, તો સારું, એટલા માટેજ મેં બહાર જવાનું બંધ કર્યું છે.”

“એમ એટલા જ, માટે ? તો જ મારે એવી ટેવ જ નથી પાડવી.”

“ઓહોહો ! એમ શું કરતા હશે ભઈ સ્યાખ ! મારાપરથી એટલું પણ કામ નહિ ઉતારો તો હું તમારાથી રીસાઈ જઈશ.”

આમ કહી કુસુમે એક મોહક અંગ મરોડ કરી આળસ મરડ્યું અને આં ગણાનો ઉંમર પકડી રસ્તામાં વચ્ચેજ ઉભી રહી. પણ તેનો ‘ભઈસ્યાખ’ શબ્દ સાંભળી માવજીભાઈ ખડખડાટ હસી પડ્યા અને હસતા હસતાજ બોલ્યા કે,

“અરે, તેં મને ભઈસ્યાખ કહ્યો...!..!”

“ઓહો ! એમાં હસતા શું હશે ?
ઓ તો આપણી કાકિયાવાડની બોલીજ
એવી છે એમાં શું થઈ ગયું ?”

“એમ છે ! ઠીક, ચાલ લે આઘી
ખત. મને જવા દે, મોકું થાય છે. પછી
એક દૂત ચુકીશ, તો ખીજી અરધા
કલાકે મળશે.”

“ના, એમ નહિ ખસું. મને વચન
આપો કે, હવેથી બધી બખરની વસ્તુ
આને તમે ખરીદી લાવશો, તોજ જવા
હઉં, નહિ તો નહિ.”

કુસુમની આ પ્રકારની હડ આગળ
સાવજીભાઈને ખીજો કંઈ વિચાર ન
આવ્યો. તેણે છેવટે બધી ખરીદી કર
વાનું માથે લીધું અને કુસુમે રસ્તો
આપ્યો એટલે તે તેના કામ પર ચા
લ્યા ગયા.

* * * *

પણ આટલાથી જ કુસુમની ચિંતા
ઓછી ન થઈ. તે એમ સમજતી હતી
કે, હવે પેલી બલાઓથી છુટી, પણ
તેની તે માન્યતા ખોટી ઠરી. જ્યારે
કુસુમે બહાર નીકળવાનું જ બંધ કર્યું
ત્યારે પેલા બંને નવરા બાપરો દરરોજ
સાંજે કુસુમના ઘર આગળ આવતા
અને કલાકો સુધી તેની બારી અને
ખાંણાઓ સામે પડતા રસ્તાઓ ઉપર
ઉભા રહી, ઠઠામશકરીઓ કર્યા કરતા.
ક્યારેક ક્યારેક તો મોઢેથી સીટીઓ

વગાડી અસંખ્ય ગાયનોના ગમે તેમ
રાગડા તાણ્યા કરતા.

આમ આ ફારગાઓના કંટાળા ભ
રેલાં કૃત્યોથી કુસુમ કંટાળી ગઈ. તેને
એમ થતું હતું કે, પડોશમાં જે કાંઈ
મારી સમોવડ સખી નથી, નહિ તો
એને જે પૂછી જોઉં કે :

“આ મુઆ મવાલીયો કાણુ હશે ?”

બાજુમાં એક મારવાડી કુટુંબ રહેતું
હતું. તે બિલકુલ અતકું અને અતરંગ
હતું. તે સિવાય મદ્રાસીઓ અને મરા
ઠાઓનાં કુટુંબો હતાં એટલે કુસુમને
હજી કાંઈ સાથે ગાઢ સંબંધની જોડ
પણી મળી નહોતી. તે મનમાં તે મન
માં જ મુંઝાયા કરતી હતી.

* * * *

આમ કેટલાક દિવસો પસાર થઈ
ગયા અને એક દિવસ કુસુમના મનમાં
તરંગ આવ્યો કે, દેશમાંથી સદાય માંદાં
રહેતાં યુદ્ધાં સાંસુજીને અહીં બોલાવી
લેવાં કે, જેથી ઘરમાં વસ્તી અને વાત
ચીત કરવાનું મળે અને કંઈક ભય
ઓછો થાય.

આ ઉદ્દેશથી તેણે એક દિવસ રાત્રે
ખાંઈ પી નીરાંતે એકા પછી માવજી
ભાઈને કહ્યું કે :

“જુઓને ! આહીં આ એકલાં ચોરડી
માં મને બિલકુલ ચેન નથી પડતું, માટે
દેશમાંથી ડોશીમાને બોલાવી લ્યો ને ?”

“લે, તું પણ હમણાં નવા નવા તુક્કા ઉઠાવે છે હોં ! ડોશીમાને ત્યાં જ રહેવા દેને ! એ જુના માણસતું મુંબઈમાં કામ નહિ. વળી, તારે કામ અને કંટકટ અને વધશે.”

“તમે તો જ્યારે કંઈ કહીએ ત્યારે ઉંઘા જ બાધો છો. કંટકટ અને કામ તો મારે સંભાળવું છે ને ? એમાં તમને શી પીડા છે ?”

“હમણાં હમણાં તું વાત વાતમાં ગુસ્સે બહુ થઈ જાય છે હોં ! અહીં એકલાં તને દ્રાણ ખાઈ જાય છે તે એ ઉપાધિ વહેરવા તૈયાર થઈ છે ?”

“મને તો દ્રાઈ ખાવાતું નથી અને દ્રાઈની માંએ સંવાશેર સુંઠ ખાધી નથી કે ખાઈ શકે; પણ આ તો એમ કે, એક કરતાં બે ભલાં !”

“ભલે ત્યારે, કાલેજ તાર કરીને તે ડાવી દઉં, પછી શું ?”

માવજીભાઈએ કુસુમતું કહ્યું માન્યું અને બીજે જ દિવસે દેશમાં મનીઓડર મોકલી ડોશીમાને દ્રાઈ સારા સથવારા જોગ મુંબઈ તેડાવી લીધાં.

x x x x

શ્રીમંતાના ‘શાળા’

ડોશીમા આવી ગયા પછી પણ પેલા પીછે પડેલા પીટીઆ પરાણાઓનો ત્રાસ તો કુસુમને એટલો ને એટલો જ હતો. રસ્તામાં, દેવદશને જતાં કે, દ્રાઈ પ્ર

સંગે પરામાથી મુંબઈ જતાં માર્ગમાં કે, લોકલમાં કુસુમની કનડગત કરવાતું આ હિંદુ દારગાઓ ચુકતા નહિ. એક વખત એ પિશાચના રૂપમાં ફરતા માનવીઓની કુસુમે તેની એક મરાઠી પડોશણ મારફત ‘એ દ્રાણ છે’ એની તપાસ કરી અને એ મરાઠી પડોશણે જણાવ્યું કે:-

“બાઈ ! તે તો આપણા પરાયા મોટા શેઠ રમણલાલયા ‘બાયકોયા ભાવ’ હૈ !

કુસુમને મરાઠી ભાષા હજી બરાબર આવડતી નહિ. ‘બાયકોયા ભાવ’ શબ્દોમાં તે કંઈ સમજી નહિ, એટલે તેણે ફરી પૂછ્યું:-

“હું, શું કહ્યું ? બાયકોયા ભાવ ! એ વળી શું ?”

“હોં હોં હોં ! તુમચા ગુજરાથી લોકો તેજા કાય સાંગતે ? ‘શાળા !’ હાં એ શેઠયા શાળા આહે.”

પેલી મરાઠી પડોશણે ખુલાસો કર્યો અને કુસુમ બે દાંત વચ્ચે જીભ દાખી ને બોલી ઉઠી કે:-

“અરે રે રે, મોટા માણસના કુટુંબ ના નખીરાં શું આવા નાલાયક હશે ?” સામુજી આગળ ફરીઆદ

આમ કહી તે ઓરડીમાં ચાલી ગઈ, એટલામાં તો એ નાલાયક નખીરાઓએ તેની ઓરડીની પાછળના ભાગમાં પડ

તી બારી સામેના એક રસ્તા પર દેખાવ દીધો. તે બંને જણા એક બીજાના ગળામાં હાથ નાખી ઉભા હતા અને ન દેખાય તેમ કુસુમ નીચે બેસી જતી ત્યારે મોટેથી બૂમ બરાડા કરી 'પ્રેમ કહાની સખી'...તું ગાયન લલકારવા માંડતા હતા.

આ પ્રકાર જોઇ કુસુમને ખાટલામાં પડી રહેતા ડોશીમાને એ વાત કરવાની ઇચ્છા થઇ અને તેણે ધણાજ વિનય ભર્યા સ્વરે કહ્યું કે:-

“જુવોને સાસુજી! આ કાંઈ બે બદમાસો હું અહીં આવી તે દિ'ના મારી પાછળ લાગ્યા છે. શેરીએ અને બજારે અને છેવટે ક્યારેક ક્યારેક તો આ ઘર આગળ પશુ એ ઉલ્લુ જેવા આથડયા જ કરે છે. લોકો કહે છે કે, એ આ પરાના એક મોટા શેઠ રમણ લાલના સાળા છે.”

“શું કહ્યું! કુસુમ? એ શેઠના સાળા તારી પાછળ પડ્યા છે? લે, શરમા શરમા એમ કહેતાં. એવા સારા ઘરના સંબંધીઓ કદી એવું કરે ખરા? તુંજ એવી હશે! નહિ તો તેઓ અહીં સુધી શા માટે આવે? અબરદાર એવી વાત જો હવે બીજી વખત મારી પાસે કરી છે તો?”

ડોશીમાનો આ પુ'કાડો સાંભળી કુસુમ તો ડહાંધળ ગઇ અને ગુપચુપ બની ઘરમાં કામે લાગી ગઇ.

તેને એમ થઇ ગયું કે, 'હિંદુ સંસારમાં વહુઓને બહારનો સંતાપ પશુ મુંગે મોઢેજ સહન કરવો પડતો હશે! તેની કાંઈ ફરીયાદ નહિ સાંભળતું હોય? ત્યારે હવે કરવું શું?' એ વિચારમાં તે વિચારમાં તે દિવસો વીતાવવા લાગી.

* * * *

બર આગળ ફરીઆદ

એક વખત અમાસને દિવસે માર કાટો બંધ હતી. અને માવજીભાઈ પશુ કંઈક લહેરમાં હતા એટલે બપોરે જમ્યા પછી કુસુમને બોલાવીને તેમણે કહ્યું કે-

“જો, સાંભળ. આજે આપણે મુંબઈ સીનેમા જોવા જવું છે. માટે કપડાં પહેરી તૈયાર થઇ જા.”

“નારે ભાઈ ના, આપણે તો કંઈ શીલમે નથી જોવી અને બીલમે નથી જોવી. આપણે લલ્લા ને ઘર બહુ.”

“કેમ, આજે તું એમ કેમ બોલે છે? ડોશીમાએ કંઈ દમ તો નથી ભરાવ્યો ને?”

“ના. એ બિચારા મને કંઈયે કહેતાં નથી. પશુ અમસ્થું અમસ્થું બહાર શું રખડવું?”

“તો પણ આજે અમસ્થું પણ મારા માનને ખાતર તારે મારી જોડે આવવું જ પડશે.”

“એમ છે, તો તમારા માન ખાતર હું મરી જવા તૈયાર છું. દ્યો આ કપડાં બદલ્યા.”

આમ કહી એક મગ્ગકબયુ” નખરું કરી કુસુમ કપડાં બદલવા ચાલી ગઈ. એટલામાં માવજીભાઈએ પણ તૈયારી કરી અને ડોશીમાને ધરની બલામણુ કરી બંને જણાં મુંબઈ જવા બહાર પડ્યાં.

તેઓ થોડે દૂર ગયાં હશે એટલામાં જ કુસુમે પેલા બંને બહુચકોને તેની પાછળ પાછળ આવતા જોયા. આજે તે બંનેએ સફેત બગલાની પાંખ જેવા લાંબા ડગલા, ઝીણી મલમલનાં બારીક ધોતિયાં અને માથે ટુશ્મીરી ભરત ભરેલી ટોપીઓ તથા પગમાં પંપ શુઝ પહેર્યાં હતાં. કુસુમને જોતાં જ તેઓ રંગમાં આવી ગયા અને બાર બાર ગાઉમાં ઉર્જુડ વચરાન હોય તેમ વર્તવા માંડ્યા અને અનેક નખરાં કરી, ઘડીકમાં રમાલ ઉછાળવા તો ઘડીકમાં ટોપી ઉતારી ટોલટખાં કરવા લાગ્યા. કુસુમ તો ક્યારની સમજી ગઈ હતી કે, આ પેલા શેઠના શય તાન સાળાઓ છે, પણ એના દરેક નખરા તરફ એણે દુર્લક્ષ કર્યું હતું.

પણ આજે તો તેઓએ પણ હદ કરી. માવજીભાઈએ જે સ્ટેશનની ટીકીટ કઢાવી તેજ ટીકીટ એ બંને જણાંએ લીધી અને મુંબઈ ઉતર્યા પછી પણ

માવજીભાઈની વીકટોરીઆ પાછળ તે ઝોઝો બીજી વીકટોરીઆ દોડાવી અને જે સીનેમામાં માવજીભાઈ અને કુસુમ જે કલાસમાં ગયા તે જ કલાસમાં આ બંને બીરાદરો, બંદરો ઘુસ્યા. આમ આજનો બધો વખત પાછા પરામાં ફરતા સુધીનો એ મવાલીઓ માવજીભાઈ અને કુસુમ પાછળ જ ફરતા રહ્યા. છેવટે ઘેર આવીને કંટાળીને કુસુમે માવજીભાઈને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે:-

“આપણી પાછળ આજે પેલા બે જણા ફરતા હતા તેને તમે ઝોળખો છો?”

“ના બાઈ! હશે કાઈ! આપણે તેની શું પંચાત?”

માવજીભાઈએ બેદરકારીભર્યા જ જવાબ આપ્યો.

“બસ, તમારે કાઈની શું પંચાત? આ એના પાપે તો મેં બહાર જવાનું બંધ કર્યું છે. એ બંને જણા આ પરાના પેલા રમણલાલ શેઠના સાળા છે અને ઝોકખા મવાલીઓ છે મવાલીઓ. પારકી સ્ત્રીઓ પર કુદૃષ્ટિ કરતા જ ફરે છે.”

કુસુમની આ વાત સાંભળી માવજીભાઈ છેડાઈ પડ્યા અને આંખો ચઢાવી ત્રાહુકી ઉઠ્યા કે:

“એસ હવે એસ, ચાંપલી ન થા. તુંજ એવી હઈશ. નહિ તો એ વેપારી લાઈ નના માણસોની આવી વાત કેમ કરે?”

“અહુ સારું, જો ત્યારે, હું મુંગી થઈ જઈશું. મને નહોતી ખબર કે, પુરુષો પોતાની સ્ત્રીની આવી ફરિયાદ પણ નથી સાંભળી શકતા!”

અને એ વાત ત્યાંજ અટકાવી કુસુમ, અનેક વિચારનાં વિવૃત્તિો રચતી હર કામમાં પ્રવૃત્ત થઈ ગઈ.

* * * *

ગુજરાતી બાઈઓ અને મરાઠી બાઈઓ.

આમ સાસુજી અને પતિદેવ બંને તરફથી કુસુમને મદદ મળવાને મદદે હાથપૂત થવાનો પ્રસંગ બનવાથી તે ઉદાસ બની ગઈ હતી. એવામાં એક દિવસ તેની પેલી મરાઠી પડોશી, તેની બાલુની ચાકમાં રહેતી માલતી બાઈ નર્સને કુસુમ પોતા પાસે વાતો કરવા બોલાવી લઈ આવી.

માલતી મુંઝવે અને પરાની હોસ્પિટલોમાં ઘણાં ગુજરાતી દુકુંઓ સાથે પરિચયમાં આવી હતી એટલે તેને ગુજરાતી બોલતાં સારું આવડતું હતું. વળી તે ઘણાજ મિલનસાર સ્વભાવની અને ખુશ મીઠાજ હતી એટલે કુસુમ સાથે તેના સ્વભાવનો અચ્છો મેળ મળ્યો હતો. કુસુમનું ઘીલ પણ તેના પાસે ખુલ્લવા લાગ્યું. અને પછી તો હરકંમેશ માલતીબાઈ કુસુમને ત્યાં આવવા લાગી.

એક રવિવારને દિવસે બરોબર સાંજના ચાર વાગે માલતી કુસુમને ત્યાં આવી હતી. કુસુમે તેના માટે આ તૈયાર કરી અને ચારી પાસે ખુરસીઓ નાખી બંને માં પી રહ્યાં હતાં એટલામાં પેલા બંને કાપાડ લંચુરો સાયકલ સ્વાર થઈને ત્યાં આવી પહોંચ્યા. આજે તેઓ ખાખી ટુંકી ચડિયો, સફેદ કેનવાસના શુઝ અને ટુંકી ખાંચનાં શર્ટ સાથે ખુરસે માથે હતા. તેઓ આવીને બરોબર પેલી ચારીના ચામેના રસ્તા પર ઉતરી પડ્યા કે, તુર્તજ કુસુમ ખુરસી પરથી ઉતરી ચાતો ખાતો લઈ નીચે બેસી ગઈ.

આમ કુસુમને એકદમ નીચે બેસતી જોઈ માલતીને કુતૂહલ થયું અને તેણે પ્રશ્ન કર્યો.

“કેમ બહેન, નીચે કેમ બેસી ગયા?”

“માલતી બહેન! એ મુઆ મવા લીઓનો મને હંમેશાનો ત્રાસ છે. શું કરવું કંઈ સુજતું નથી.”

“તમે તમારા પતિને આ વાત જણાવોને? એ બધી ભાંજગડ કરી લેશે.”

માલતીનો આ ઉત્તર સાંભળી કુસુમે એક ઉંડો નિસાસો નાખ્યો અને પછી બોલી કે:

“બહેન, એ વાતમાં કંઈ માલ નથી. અમારા ગુજરાતી વાણીયા-બ્રાહ્મણના સંસારજ બહુ સાંભળવા જેવા-

હોય છે. વહુઓ પર સદાએ વહેમ, અવિશ્વાસ અને ઇર્ષા વરસાવતાં સાસરીઆઓ પાસે કે પતિ પાસે વહુઓ થી આવી વાતો થઈ જ શકતી નથી, અને કરે તો ઉલટાની આપત્તિ ઉભી થાય, એમાં કરવું શું ?”

“ઓહો ! તમારા ભાવડાઓ તો સાવ ભલા જ લાગે છે. અમારા મરાઠા ‘નવરા’ઓને તો આવી વાતની ખબર પડે, તો આવા મવાલીઓનાં તો માર્યા જ ભાંગી નાંખે અને તે પહેલાં તો અમારી ચોરતો જ તેની બરાબર ખબર લઈ નાંખે, પણ કંઈ હરકત નહિ, કુસુમ બહેન, કાલે સાંજે તમે મારી સાથે શંકરના મંદિરમાં દર્શન આવજો અને બહુઓ પછી શું થાટ અને છે તે.”

આમ માલતી અને કુસુમની વાત ચાલતી હતી તે દરમ્યાન પેલા અનાડીઓએ કંઈક ઉપાધિઓ કરી હતી, પણ તેમાં તેઓ નહિ ફાવતાં સાય કલની ઘંટડીઓ જોર જોરથી બગવતાં રહુ થઈ ગયા હતા.

* * * *

મંદિરમાં મેથીપાક

ખીજે દિવસે સાંજે બરાબર ટાઈમ સર માલતી કુસુમને ઘેર આવી પહોંચી. આજે માલતીએ પોતાનાં બચપણથી વ્યાયામથી રનાયુબદ્ધ બનાવેલાં શરીરને

કસોડસ કપડાંથી મઠો લીધું હતું. તેણે આવતાં વેંતજ કુસુમને તૈયાર થવા કહ્યું અને બંને બેનપણીઓ શંકરનાં દર્શન નિમિત્તે બહાર નીકળી પડી.

બરાબર બજારની મધ્ય ભાગમાં આવતાં પેલા રમણ શેઠના બંગલા પાસે હાથમાં છાપું લઈ વાચતા પેલા બંને કડક બંગાળીઓની નજર કુસુમ પર પડી અને તુર્તજ બંનેએ એકબીજા સામે આંખો ઉલાળી, છાપાની ઘડીઓ કરી બગલમાં મારી કુસુમ અને માલતીની પછવાડે પડ્યા.

અરથે રસ્તે સુધી તો તેઓ અનેક બડબડાટ કરતા જતા હતા, પણ બરાબર શંકરનાં મંદિર તરફ જતી ગલીમાં માલતી અને કુસુમ વળી કે, તુર્તજ તેઓ દોડીને તેની પડખે ચડ્યા અને એક જણાએ ધીમેથી ગાવા માંડ્યું કે :

“ઓ દીલરૂબા ! કહાં તક.....” ગાયનની કડી હજુ તો પુરી કરે એટલી વારમાં તો માલતી મોટી માઝલીની માફક કુદી અને પેલા બંને જણાને ગરદનના ઝબ્બામાંથી ઝાલી એવા વીંઝ્યા કે, એક બીજા ઉપર તેઓ હગલો થઈ પડ્યા.

તેઓ પડતાંજ માલતીએ ઉગ્ર સ્વરૂપ પકડ્યું. તે લાલભૂમ આંખો ફાડી મોટેથી ત્રાકુટી ઉઠી અને ચંપલો કાઢી તેનાં ઉપર ફટાફટ ફટકા લગાવતાં બોલી :—

અ....૩....ણા

એ જાણતું ખાળપણ

“હવે તું પરત્વી બની, અરણા !
આવી રીતે આમ એકાંતમાં વાતચીત
કરવી એ પણ પાપ લેખાય.”

“અનિલ ! પાપ અને પુણ્ય. શું
આપણે સમાજે ઉભા કરેલા અભેદ
ક્રાંતિમાં જ કેદી તરીકે જીવન ગાળવાનું,
એમ ને ?”

“જો અરણા ! હું અને તું, બંને
સારી રીતે સમજીએ છીએ કે, એ
સમાજની વાડ છે. સમાજે ઘડેલા લો
ખંડી નિયમો અત્યારે ભલે લોખંડી
રહ્યા, પણ કાળના વહેણ સાથે એ પણ
તુટશે. કાળગંગાના પ્રચંડ પૂર સામે
એ અભેદ ક્રાંતિ અભેદ નહિ રહે.”

“ઠહાલા અનિલ ! આનો અંત નહિ
આવે. ચાલ આપણે ક્રાંતિ એવા
જગતમાં જતા રહીએ જ્યાં આ સ
માજ ન હોય. જ્યાં કુરુદિ અને કુપ્રથા
ન હોય; જ્યાં દેહના નહિ, પણ આ
ત્માનાં લક્ષ્ય થતાં હોય; જ્યાં સૌંદર્યના
નહિ, પણ પવિત્રતાનાં મૂલ્ય થતાં હોય.”

“અરણા, તું જે જગત કલ્પે છે
તેવું જગત એજ પ્રેમ, લયલા-મંજુ

ને શીરીન-ફરહાદનું જગત; એનેજ પ્રેમ
જગત તરીકે લોકો ઓળખે છે. આપણે
એ જગતનાં વાસી થઈ શકીએ છીએ.
મારા હૃદયમાં તેં જે ચીનગારી પ્રગ
ટાવી છે તે હંમેશા પ્રબલિતજ રહેશે.
એ વ્યક્તિ બૂલી સમષ્ટિ જોશે. જો સાડા
પાંચના ટકારા પડ્યા. હવે હું જાઉં.”

“કમ ઉતાવળ છે ? હવે તો એ
આવતા હશે-મળીનેજ જશે.”

અનિલ રોકાયો. મનહરરાયને આવ
વાનો સમય તો થઈ ગયો હતો. એટલે
આવવા જોઈએ, એમ ધારીનેજ અર
ણાએ તેને રોક્યો હતો. મનહરરાય ગર્ભ
શ્રીમંત હતા. અરણા તેમની ખીજવા
રની પત્ની હતી. શ્રીમંતાઈની સાથે મન
હરરાયમાં એક દુર્ગુણ પણ હતો. ને
તે નશાખાળ. સ્વભાવે સારા પણ મઘ
પાનેથી ચકચૂર થતાં ઘણાજ ઉગ્ર બ
નતાં મોટરનું ભુંગળું વાગ્યું ને અરણા
એ અનિલને જણાવ્યું કે, એ આવ્યા.
હજી તેઓ વાત કરે છે ત્યાં મનહરરાય
આવી પહોંચ્યા.

“કાણ, અનિલ !-ક્યારે આવ્યો ?
છે તો મળ્યાને ?”

પતાયી એ સદન ન થતાં અનિલ સામે
મનાઈ હુકમ કાઢ્યો હતો. પણ પ્રેમનાં
ઝરણાં કદી ખાળ્યાં ખળાયાં છે ? બંને
છૂપી રીતે મળતાં. અરણ્યની માતા
કેટલીક વાર સહાયભૂત બનતી. પણ
આમ બંને વચ્ચેનો સ્નેહ દિન પ્રતિદિન
દૃઢ થતો ગયો હતો. એક ન્હાના અંકુ
રમાંથી ધ્રુવીફાલી તે વૃક્ષ બન્યો હતો.
અનિલ અને અરણ્યએ એક ખીજને
લગ્ન કરવાના ઢાલ પણ આપી દીધા
હતા. પરંતુ બંનેનાં લગ્ન થઈ શકે તે
પહેલાંજ બંનેના આશરા સમાન અર
ણ્યની માતા સ્વર્ગે સંચરી.

અનિલ વધુ અભ્યાસ કરવા વિલાયત
ગયો, તે દરમ્યાન અરણ્યની મરજી
વિરૂદ્ધ તેના ધનલોભી પિતાએ ગર્ભ
શ્રીમંત મનહરરાયને જમાઈ તરીકે
શોધ્યા તે લગ્ન કરી નાખ્યાં. કહેવાની
જરૂર નથી કે, અરણ્યનું રૂદન અને
વિરોધ ત્હેના પિતાનું હૃદય પીગળાવી
ઠક્યાં નહોતાં. તેમજ અરણ્યના પિતાને
મનહરરાય પાસેથી સારી રકમ મળી
હતી. મનહરરાયની ઉંમર ૪૨ વર્ષની
હતી. તેમની પ્રથમ પત્નીથી તેમને કાંઈ
સંતાન નહોતું. એટલું અરણ્યનું સદ્
ભાગ્ય. એ લગ્ન દેહલગ્ન હતાં, આત્મ
લગ્ન નહિ. અરણ્યએ આત્મલગ્ન તો
ક્યારનાયે કરી નાખ્યાં હતાં.

અનિલ બેરીસ્ટર થઈ પાછો આવ્યો
ત્યારે તેણે અરણ્યના લગ્નના સમાચાર

ભારે હૈયે સાંભળ્યા હતા. તેને લાગેલો
ધા એક મદની માફક તેણે સદન કરી
લીધો હતો ને સાથે સાથે જન્મભર
લગ્ન નહિ કરવાનો મક્કમ નિર્ધાર કર્યો
હતો. અનિલ સખ-જજ તરીકે નીમાયો
હતો અને સમય વેકેશનમાં સ્વવતનમાં
રજા ગાળવા આવ્યો હતો. મનહરરાય,
અનિલને ઓળખતા હતા અને અનિલ
અરણ્યના બાલ્ય સંપર્ક વિષે જાણતા
હતા, કારણ તેમનાં પ્રથમ પત્ની અનિ
લના કુટુંબનાંજ હતાં.

કલાલની દુકાનમાં દૂધના ઘુંટડા !

બંને હૃદયો એક ખીજ માટે ઝુરતાં,
હતાં, સારસ બેલડી છુટી કરતાં ઝુરે
તેમ. છતાં તેમની વચ્ચે આજે એક
ત્રીજી વ્યક્તિ અને સમાજે સ્વીકારેલાં
દેહલગ્ન આડે આવતાં હતાં. અનિલ
અરણ્યને વારંવાર મળવા જતાં પહોંતો
કે, લોહા રખે એક નિષ્કલંક જીવન
કલંકિત કરે. બંનેએ એક ખીજને
ભૂલવા ખુશ થતો કરેલા-પણ કાંઈ
અજબ આકર્ષણે, બંનેએ પ્રયત્નો
કરતાં છતાં એકખીજ તરફ વધુ ને વધુ
ખેંચાતાં હતાં.

અનિલ રજામાં પાછો ફરતાં દબાયેલી
ઉર્મીઓ ને લાગણીઓ વધુ તીવ્ર બની
હતી. પરિણામે અનિલ મનહરરાયને
ત્યાં વારંવાર જતો હતો. તેમની હાજ
રીમાં ને ગેરહાજરીમાં અરણ્ય હવે પર
સ્ત્રી હતી, એ બેરીસ્ટર અનિલ જાણતો.

હતાં બનતો હતો. અરજી, અનિલ પુરુષ છે એ બની હતી. અને ત્યો હતો પવિત્ર પ્રેમ, પણ સમાજને એની ક્યાં ખતી છે? એ તો એના તોખંડી નિર્મોહનું કંઈ પ્રાણન માને છે. એક પુરુષી પરચી સાથે વાતોજ કેમ થાય? તે તેમણે તેના પતિની એરદાગરીમાં તેની સાથે મુલાકાત કેમ થાય? જકવાટ ચાટે દેવારેલા કેટલીક વડા હોનારો જકવાટ કરે હશે.

“અલી, સાંભળું? કંઈ છે કે અનિલ પેલા મનહરરાયને ત્યાં વારંવાર જતા છે તે અરજીને મળે છે.”

“હા, કાલે જ મેં જાનેને સાથે એમાં હતો.”

“આ આજકાલનો જન્મતો છેકાંઈ? હવે તો હદ થાય છે, આમ પરપુરુષ સાથે પંચાત શી?”

હળાદળા અંદર બારેલી આ ઝીમોનો બકવાટ વધતો ગયો, તે છેક અનિલ-અરજીને કાને પહોંચ્યો. અને ચમક્યાં, આ નવીન અંકાવાતથી અને દિગ્મુદ્ધ અન્યા.

“અનિલ! સમાજ એક પવિત્ર પ્રેમ પણ સ્વીકારી ન શકે?”

“આપણા સમાજનો એજ કાયડો છે. છૂપા વ્યભિચારો ને પાપાત્માઓની પાપલીલા તે સ્વીકારે છે, પણ પવિત્ર વિશુદ્ધ પ્રેમ તે સ્વીકારવા તૈયાર નથી.

તેમાં તેને દેહની મંથ આવે છે.” અનિલે એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખ્યો.

“જેને કમળા ચીંતે હોય તે પીણું હો, એ ત્યાં સમાજને ત્યાં ત્યાં દેહનીજ મંથ આવે છે.”

“એ સાચું છે, અરજી! પરંતુ નિષ્કર્ષ હોતોને કલંકિત કરવાનો સમાજને શો અધિકાર છે?”

જાનેનાં કુમળાં હર્યો વધાર્યા હતાં. સમાજની ઝહેરીલી છબોના બકવાટથી. એ જકવાટ એટલેથીજ ન અટક્યો, કાનિલ અંદર જેના રીતે રંગેરંગમાં વ્યાપી ગય છે, તેમ નિંદા ને કુચલીતું અંદર સમાજના અંગરૂપ દરેક વ્યાકતમાં વ્યાપે છે. ઉડતી ઉડતી એ ટીકા મન હરરાયના કાન પર ગઈ ને શંકાએ જન્મ લીધો.

શંકિત હૃદય

વેદશન પુરી થતાં અનિલ ગયો, પણ મનહરરાયના દીલમાં જન્મેલી શંકા નહોતી ગઈ. તેમાં એક દિવસ એક દુર્ઘટના બની ગઈ.

ત્યારે અનિલ કાલેજમાં બહુતો હતો ત્યારે તેણે દેટલાક પત્રો અરજી પર લખ્યા હતા. અરજીએ તે સાચવી રાખ્યા હતા. કવચિત્ કવચિત્ હેયું હજીવું કરવા એ કાઠીને વાંચતી; મન હરરાયથી છાના આજે પણ એ પ્રમાણે એ પત્રોનું બંડક કાઠી વાંચવા બેઠી

હતી. દુર્ભાગ્યે એક પત્ર ટેબલપરથી ઉડી બંધ નીચે પડ્યો હતો; ટેબલની ખાંભામાં અરણ્યને તેનું ભાન નહોતું. તેણે વાંચન પુરું થતાં ખંડે પાંચું પોતાની પેટીમાં મુકી દીધું હતું.

રાત્રિના મનહરરાય પુરો નશો કરી આવ્યા હતા. અરણ્ય બિચારી એ નિભાવી લેતી. કાંઈ કાંઈ વાર નશામાં મનહરરાય હાથ પણ ઉપાડતા છતાં તે સહન કરતી. અચાનક મનહરરાયના હાથમાં પેલો કાગળ આવ્યો. ‘બહાલી અરણ્ય’... ..ને નીચે સહી જોઈ ‘તહારો અનિલ’—મનહરરાયની આંખો વધુ લાલ બની. શંકાતું ખીજ પુલીકાલી વૃક્ષ બન્યું. ‘દુષ્ટા ને કુલટા’ તરીકે સંભોધી તેમણે અરણ્યને સખ્ત રીતે ફટકાવી.

એક નાના શા અકસ્માતનું લ થકર પરિણામ આવ્યું. હવે મનહરરાય અરણ્યને ધિક્કારતા થયા. વારંવાર તેને ટોકતા. મનહરરાય સ્નેહ જેવું કંઈ સમજતા જ નહોતા. મનહરરાયને સ્નેહ ધિક્કારમાં પલટાઈ ગયો હતો. વેપાર ધંધામાં રચ્યા પચ્યા રહેનાર માટે એવી લાગણીઓને સ્થાન જ નહોતું. એ તો અરણ્ય પર આધિપત્ય અજ માવતા. પોતે પૈસા આપી ખરીદી છે, તેનું ભાન સતત રાખતા અને બજાર માંથી ખરીદેલી વસ્તુને માત્રિક મરજી દ્રાવે તેમ ઉપયોગ કરે છે ને તેમ કરવાનો તેનો હક્ક છે. લગ્ન—બજારમાંથી

ખરીદેલી પત્નીરૂપી વસ્તુની પણ તેજ સ્થિતિ થાય છે.

અરણ્યોના કુળાં દીન પર વધુ ને વધુ ધા પડવા લાગ્યા. અનિલનો વિરહ; દેહલગ્ન, મનહરરાયની નશાખાંભે ને લાગણીહીન હૃદય, દેહલતા પર થતા પ્રહારો, એ બધું અરણ્ય જોવી કળી માટે અસહ્ય હતું. ધીમે ધીમે તેનું શરીર કૃશ બનતું ચાલ્યું. તેને ક્ષયનો વ્યાધિ લાગુ પડ્યો હતો. મનહરરાયની બેદર કારી અને અનિલ વિરહે તેમાં વધારો કર્યો હતો. જીવનમાં કાંઈ રસ રહ્યો નહોતો. એમ ને એમ શરીર કૃશ થતું ચાલ્યું.

દવા ને દાક્ટર. તેની કાંઈ અસર ન થઈ. થાય જ ક્યાંથી? દંડ જુદું જ હતું. માનસિક દંડ ને પરિણામે જ શારીરિક વ્યાધિ લાગુ પડ્યો હતો. શરીર પીળું પડ્યું ને ધીમે ધીમે ફિક્કું થતું ચાલ્યું.

સમાજની દિવાલ

અરણ્યની મદિગીએ મનહરરાયને કાંઈક નરમ બનાવ્યા હતા. તેમને અરણ્યના પવિત્ર જીવનનાં દર્શન થયાં હતાં. અરણ્ય દેહલગ્નના પતિને જેટલી વફાદાર રહી હતી તેટલીજ વફાદાર સ્નેહ જીવનના સ્નેહીને રહી હતી. અરણ્ય એક પવિત્ર અંગના હતી, એની તેમને ખાતરી થઈ

હતી. પણ તેઓ શું કરી શકે? આકસ્મિક રીતે યા દેવે નક્કી કર્યા મુજબ મનહરરાય બે રતેહીઓ વચ્ચે દિવાલ રૂપ બન્યા હતા. એ દિવાલ અભેદ હતી.

અરણુની છેલ્લી ધડી આવી પહોંચી. દેહપીંજરમાં પૂરાયેલું પંખી આઝાદી માટે પાંખો ફેડાવતું હતું.

ઘાંટરોએ આશા છોડી દીધી હતી. રોગ અસાધ્ય હતો. અરણુ અનિલનાં છેવટનાં દર્શન ચાહતી હતી. તે માટે તરફડતી હતી, પણ મનહરરાયને કહેવાની તેની હીંમત ચાલતી નહોતી. બધું મુંઝે મ્હોએ સહન કરતી આખરની ધડી આવી પહોંચતાં તેણે મનહરરાયને છેવટની વિનંતિ કરવાનો મક્કમ નિર્ધાર કર્યો. “તમે અનિલને તાર ન કરો? હવે હું આ નિષ્ઠુર જગતમાં ઝાઝું જીવવાની નથી, બહુ તો એક દિવસ બે દિવસ.”

મનહરરાયનું હૃદય વધુ નરમ બન્યું ત્યારે અનિલને તરત તાર કર્યો.

“પહેલી ગાડીમાં આવો-અરણુની છેવટની સ્થિતિ છે.”

તાર મળતાં અનિલ ઉપડ્યો. પ્રણયનીની છેલ્લી મુલાકાત લેવા. જે મિલન સમાજને નહોતું ગમ્યું, તે વિધાતાને પણ ન ગમ્યું. અનિલ આવી પહોંચે તે પહેલાં અરણુ તેની વાટ જોવા ક્યારનીયે ચાલી ગઇ હતી. સુવાસ આપ્યા વગરજ કળી કરમાઇ ગઇ હતી.

× × × ×

સ્મશાનમાં એક વ્યક્તિ અરણુની ચિતામાં પડેલી રૂપલાવરણી રાખના ઢગ આગળ બેઠી હતી, પૂજ્યભાવે મંદિરમાં પ્રજ્ઞની પ્રતિમા પાસે જઇને બેસીએ તેવી રીતે; આંખમાંથી કપોલ પર આવેલા એક બે અશ્રુઓ રમાલથી લુછી કાઢી, ભસ્મની ચપટી લઇ માથે મૂકી, એ વ્યક્તિ આવી હતી તેમ ચાલી ગઇ.

× × × ×

અનિલને હવે સરકારી નોકરીમાં કાંઇ રસ રહ્યો નહોતો. તેણે પોતાની જગ્યાનું રાજીનામું આપી દીધું, સ્વવતન પાછો ફર્યો. મકાન મિલકત વેચી નાંખી બધું ધર્મદામાં આપી દીધું, કન્યા ધારણ કરી ચાલી નીકળ્યો સમષ્ટિની સેવા કરવા.

પત્ની કે માતા ?

શુભરાતી કુટુંબનો એક સદેશ

“જો ભાઈ, હવે તો અમારાથી આ ધરમાં નહિ રહેવાય.”

વિનોદ આંખોમાં જવા ફાટ પહોંચતો હતો ત્યાં ગંગા મા બોલ્યાં.

“પણ છે શું?”

“ભાઈ, હોય શું વળી ખીણું? કાંઈ તારાથી અજાણ્યું છે?”

“અજાણ્યું તો નથી, પણ આ આજે અચાનક તમે આવો વિચાર કર્યો?” વિનોદે છુટની દોરી બાંધતાં પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“ભાઈ, હવે તો મારાથી જોયું જાતું નથી.”

“અરે, થયું શું છે એ તો કહો?”

“થયું છે શું? પૂછ તારી વહુને, કહેશે તને બધું.”

“હું એને પૂછું એ પહેલાં તમે જ કહેાને.” ટોપી હાથમાં લેતાં વિનોદ બોલ્યાં.

“હોય શું? સુતી છે મજાની સવારથી આઢીને! કહે છે તાવ આવ્યો છે ને ધરમાં બધું કામ હજી તો બાકી છે.”

“કામ હશે એ વાત ખરી, બાકી એને તાવ તો સાચો આવ્યો છે.” વિનોદે વીણાની વડીલાત કરી.

“ભાઈ, એ તો અજાણનાં શરીર તાવે આવે, તેથી આમ ગભરાઈ જઈ કાંઈ સુવાય? સરથૂ અને સુનિલા કયા રનો વાસણનો ખડકલો લઈ બેઠી છે. વહુ જરા હરે ફરે તો તાવે ઉતરી જશે.”

અંદરના ખંડમાંથી તાવથી ધીકતી વીણાનું હુસકું સંભળાયું. વિનોદના શરીરમાંથી એક ધુમ્મરી ચાલી ગઈ. કાલે રાત્રે વીણાને સખત તાવ આવ્યો હતો. એ વિનોદ જાણતો હતો. તેના ધીખતા કપાળ પર હાથ મૂકતાં તે દાઝ્યો હતો, તેને આરામની સખત જરૂર હતી. તાવથી વીણાનું શરીર ભાંગતું હતું. છતાં હિંદુ સંસારની વિચિત્રતા, ‘તાવ આવ્યો હોય તેથી શું? કામ પડ્યું હોય ને વહુથી કાંઈ સુવાય?’

“બા, જો સરથૂ ને સુનિલાથી કામ ન થાય તો વીણાને તાવ ઉતરે ત્યાં સુધી નોકર રાખી લઈએ.”

“ભાઈ, ધરમાં નાની વહુ હોય, ને નોકર વળી શા માટે? હજી તારો પગાર એટલો બધો મોટો નથી કે નોકર રાખી શકાય.”

“પણ જાણે એક વચને કાઢતી
પણ જે પાંચમે ત્રણ કારે રંગ મેક
જો રંગ આપણું” એવું જોયું ત્યારે
પણ એક વચ કંઈક ત્યારે પડ્યા
વિશેષ જોયું અને મેં.

વિશેષને જોઈ આ મેં કહે કાંઈ કર્યું
નહોતું. મિત્રે પેટાં પેટાં એકે એક
પર રંગનાં રંગ સજા નામની એક
જગત રંગનાં કરે ઉરનાં આજે
દર્શિ રંગ મેં કરે હજી આજ મેં
કિંમતે પડે વચ નહોતું. જ્યાં વિશેષ
વિશેષ નહોતું. આજે આજે પડે
અપાવણે ત્યારે વિશેષનાં વિશેષ
વિશેષને મેં જ આજે આજે હજી
આજે વચ કરવાની ત્યારે આજે
આજે પડી હતી. સુમનરાય ત્યારે
ની એકીસમાં કરવાની કરતા હતા.
તેમને વિશેષ ઉપરાંત વચ એકીસ
અને એક નહોતું પણ તરફરિ સંતતિમાં
હતાં. રાજાને એકીસે હોઈ સુમનરાય
નહોતી રક્ષાજી આવી વચના હતા.
તેમની મોટી પુત્રી નિર્મળાનું વચ
તેમની દેવાતીમાં જ થઈ ગયું હતું,
પરંતુ સુનિલા અને સરયુનાં વચ આજી
હતાં અને એ બોલે પણ અચાનક વિશેષ
દને શિરે આવી પડ્યો હતો. વળી લઘુ
અંધ તરફરિની કળવણીને બોલે તો
હતો જ.

સુમનરાય ત્યાં નિર્મળા પોતું આવ
તે નિર્મળાની સદીમાં પડ્યું હતું.
ત્યારે પાંચમે આવતીસમી સદીના આ
રંગનાં રંગનાં કરે વચના. પરિણામે સુમ
નરાય કંઈક કમળનાં બોલે પડે પરિણિત
યોગ. આજે આજે કરવાની કરતા વચ
રંગનાં અને આજે આજે વચ પરિણ
વમાં આજે એકે એકનાં આજે
જોવાની સદીની રંગ દ્રવ્યના અને વી
સમાં કરવાની રંગનાં સુમનરાય
દેખાતો હતો. ત્યારે આજે તો નિરતર
રંગ પડે સદીમાં આવે કરતાં, તે
ગળાપર એકનીસમાં સદીની આજે મુદ્દ
રંગ પડે.

આમ સુમનરાય-ગંગાનું વાતાવરણ
કંઈક વિશેષ વિશેષનાં હતું, ત્યારે
વિશેષ જે જે મુંબઈની કાલેજમાં આ
આજે કરે હતો તે, ત્રીસમી સદીના
રંગે પુરેપુરે રંગાતો હતો. સુનિલા
સરયુ અને નિર્મળા તેમની માતા જેવાં
નિરતર રંગાં નહોતાં. પણ મોટી નિ
ર્મળાને ત્રીસ વેરણ સુધી અભ્યાસ
કરે હતો, સુનિલા પાંચમા વેરણ સુધી
પહેંચી. તરફરિ શીખવા ઉઠી ગઈ હતી.
ત્યારે નાની સરયુએ વર્તકયુગર કાંઈ
વચ પસાર કરી હતી. સુમનરાયનું
કુટુંબ આમ વિવિધ રંગી હતું.

વિશેષ અંગેજી સાત તો મહેસાણા
માંજ પુરી કરી હતી, અને પછી વિશેષ

વિદ્યાલયની વધુ ઉચ્ચ ક્ષણવણી લેવા તે મુખ્ય આવી હતો. સુમનરાયને વિનોદ ગ્રેજ્યુએટ થાય એ જોવાની બહુ હોશ હતી, કારણ તેમની ન્યાતમાં ફક્ત આગળીને વેટે ગણાય એટલા જ ગ્રેજ્યુ એટ હતા.

વિનોદ અને સુમન ગાઢ મિત્રો હતા. બંને ફર્સ્ટ ઇમ્મર આર્ટ્સથી સાથે અભ્યાસ કરતા હતા તેમ જ બંને કલ્પના વિહારી હોય બંનેને ઠીક મેળ ખાતો. સુમન શ્રીમંત માખાપનો એકપુરો પુત્ર હતો, તેમ જ સુરતમાં તેમની ન્યાત ધણી જ આગળ પડતી અને સુધારક ગણાતી. બીજી તરફ આપણે ઉપર જોયું તેવા મિત્ર વાતાવરણમાં વિનોદ ઉછર્યો હતો, છતાં મુખ્ય આવી કોલેજમાં અભ્યાસ કરતાં, અને સુમનનો સાથ મળતાં અને સંપર્ક વધતાં તેનામાં અજબ ફેરફાર થયો હતો. જુના જ ગલી રિવાજો લાજ કાઢવાના, પ્રતીતે નામ ઘર ન બોલાવવાના, વડિલો દેખતાં સ્વપત્ની સાથે વાતચીત ન કરવાના, હિંદુ કુટુંબમાં વહુને ગુલામડી ગણવાના કારણ ને શ્રીમંતની ન્યાતના લગ્નમાં ભલકો કરવાના, ઘર ગીરો મૂકી વરો કરવાના વગેરે કુરીવાજોની તે વિરુદ્ધ હતો.

વિનોદ અને સુમન સાથે ફરવા જતા ત્યારે એકબેના દરીયા કીનારે સુવાળી રેતીમાં બેસી ક્ષિતિજમાં સાગ

રના નિલા જળભંડારમાં, એક પછી એક શ્રેણીબંધ આવતાં મોજાંઓ પાછળ રકતવર્ણો સૂર્યને ડુબતો જોવામાં, દિવસ અને રાત્રિના સુમેળ વખતે સંધ્યાના ખીલતા મેઘ ધનુષ્ય શા રંગે જોવામાં, તેમજ સાગરના એક પછી એક આવતાં મોજાંઓ પર તેમની કલ્પના મૂર્તિઓને નૃત્ય કરતી જોવામાં બંનેને અદ્ભુત આનંદ આવતો.

બંને સીનીયર બી. એ. ના વર્ગમાં આવ્યા પછી તેમની કલ્પનાઓને વધુ વેગ મળ્યો હતો. હવે તેમનું કોલેજનું શિક્ષણ ખતમ થશે અને જીવન સંગ્રામ બેલવા તેઓ ટુંકમાં બહાર પડશે, એ વિચારથી ખેદ અને આનંદ ઉભય લાગણીઓ અનુભવતાં, વિનોદ કલ્પના વિહારી હોય કંઈ કંઈ મૂર્તિઓ ખડી કરતો. એક અદ્ભુત રોમાંચક કથાનો પોતાને નાયક કલ્પતો; ઉર્વશી શ્રી અત્યંત સ્વરૂપવાન, સીતાશી પતિભક્ત, અને ગાંગીશી વિચક્ષણ પ્રેયસી પોતે મેળવશે. સારી કમાણી થતાં ગાડી વાડી ને મોટર સાથે પોતાને અયશ આરામમાં મહાકતો કલ્પતો ને એમ સુખી સંસારનાં ભવ્ય સ્વપ્નાં સમી રતી શીતળ લહરીઓમાં, સાગરનાં ઝૂલતાં મોજાંઓમાં જોતો.

સાસુ વહુનો સનાતન ઝઘડો.

વિનોદ ગ્રેજ્યુએટ થતાં સુમનરાયે વીણા નામની એક કન્યા સાથે તેનું

તેનાવાળ નહીં કરી નાખ્યું. અને મઠિને દહાડે ધામધુમથી વિનોદે “અબુ તામા પગલાં માંડ્યા.” વિનોદે વીણાને આ પહેલાં ક્યાંય જોઈ પણ નહોતી, છતાં આજે તે પત્ની તરીકે વિનોદને ત્યાં આવી પહેંગી હતી. વીણા અત્યંત સાવધુમથી ન કરી શકાય, છતાં સ્વ રૂપવાન તો જરૂર કડી શકાય તેવી હતી. વિનોદને તે ગમી હતી તો ખરી, પણ તેના સ્વભાવનો તેને પરિચય ન હોતો. વિનોદના લગ્નને પૂરા ચાર મહિના નહોતા થયા ત્યાં સુમનરાય ન્યુ મોનીઆનો બોગ બન્યા, ને વિનોદ એકલો પડ્યો.

પરિચય વધતાં વિનોદે વીણાને ઝોળ ખવા માંડી. વીણામાં એક આર્થ પત્નીને છાજે તેવા બધા ગુણો હતા. પતિને દેવ સમાન ગણી તેને કરી વાતે ઓછું આવવા દેતી નહિ, તેની દરેક દરેક જરૂરીયાતો જાણી, લઈ તે પૂરી તનતોડ મહેનત કરતી. પરંતુ આ બધા બ્યવસાયમાં તેની સાસુ ગંગામા આડે આવતાં.

વહુ ઘરમાં આવતાં ગંગામા જાણે એક આધુનિક સરમુખત્યાર હોય તેમ દરેક બાબતમાં વીણા પર હુકમો કરતાં. વળી તેઓ જુના વિચારનાં હોઈ વહુવારે લગ્ન રાખવી જોઈએ એ બાબત પર ખાસ બાર ચૂકતાં. વીણા પાસે કામ લેવામાં તો અસહન વખતના ગુલામોના શેઠાનેયે આંટી મારે

તેવાં હતાં. કાણુ જાણે કેમ પણ બંનેને કરી વાતે બનતું નહીં. વહુ માંદી થાય એ તો એમની કલ્પનામાંયે ન આવે. જ્યારે પોતાની છોકરીનું માથું દુખતું હોય તો ફેટલી બધી માંદી હોય તેવા દેખાવ કરે. સાસુ વહુ વચ્ચેનું સનાતન એડેર ગંગામાની આંખોમાં હતું અને તે વાણી દ્વારા વારંવાર રફોટ થતું. ઉપર જણાવ્યા મુજબના પ્રસંગો સામાન્ય હતા. બધું કામ વહુએ જ કરવું જોઈએ અને જો છોકરી બાબીની દયા ખાઈ જરા મદદ કરતી હોય તો ગંગામા તરત તાકુકતાં:—“રહેવા દે, ઘણીયે ત્હારી બાબી કામ કરી નાખશે. કાંઈ ઉપકાર કરે છે?”

વીણા સ્વભાવે રાંક હતી એટલે ગંગામા ચઢી વાગતાં. પરણ્યાને પૂરાં બે વર્ષ પણ થયાં નહોતાં ત્યાં સુધીમાં તો વીણા પર કાંઈ કાંઈ સંસ્કારો વીત્યા હતા. વીણા પણ આખરે કંટાળી કોષ્ઠક કોષ્ઠક વાર સામે જવાબ દેતી. વીણાનો પરિચય જેમ જેમ વધતો ગયો તેમ તેમ વિનોદ તેના તરફ ખેંચાતો હતો. વીણામાં બલે આજકાલની ફાલેજકન્યા એ જેવી પહેરવેશની કે બોલચાલની છટા (અકુદરતી) નહીં હોય, છતાં તેનામાં કુલીન સ્ત્રીને લાયક સહજ માદૈવતા, સૌંદર્ય અને સહનશીલતા હતાં. વાક પડુતા કે વાકછળ નહોતાં, પરંતુ મધુરભાષી તો હતીજ. વિનોદે કલ્પનામાં

સળેલું 'રોમાન્સ' અતુલવ્યું નહોતું, છતાં તેને મળેલી વીણા માટે તેને ખેદ થતો નહોતો. આમ જ્યારે એક તરફ કું સુખ હતું, ત્યારે ધરમાં થતા સાસુ વહુના સનાતન ઝગડાઓમાં બિચારા વિનોદનાં સુખી સંસારનાં સ્વપ્નાં ક્યાંય ઉડી ગયાં હતાં.

* * * *

વિનોદ આ પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવવા બહુ મથતો હતો. બન્નેમાંથી જેનો વાંક હોય, તેને ઠપકા આપતો, છતાં કોઈ કોઈ વાર ઝગડાથી કંટાળી જતો. વિનોદ વીણાને નામ દધનેજ બોલાવતો, તેમ લાજ કાઢવી નહિ, એવી સ્વયના આપતો. ગંગામાંથી આ સહન થતું નહિ ને એક વાર તો "તમારા બુવાનીયાં વાંજનાંમાં અમને પાલવે નહિ," કહી ચાલી પણ ગયાં હતાં. સાસુ વહુ વચ્ચે તકરાર થતાં વિનોદની સુડી વચ્ચે સોપારી જેવી સ્થિતિ થતી. ગંગા માંનો ગમે તેવો સ્વભાવ હતો, છતાં પોતાની જનેતા પ્રત્યેની ફરજ વિનોદ ભૂલતો નહિ. કટકટલાં દુઃખો વેઠી જ નેતા ન્હાનપણમાં બાળકો ઉછેરે છે એ બાળકો મોટાં થતાં ભૂલી જાય છે, વિનોદ એ સારી રીતે સમજતો છતાં વીણા પ્રત્યેની પોતાની ફરજ પણ ભૂલતો નહિ.

* * * *

"ભાઈ, હવે અમે તે કાંઈ ધરમાં શોબીએ ?"

"કેમ બા અમે બોલો છો ?"

"નહિ તો બીજું શું ? અમે તો તમારા ભલા માટે કહીએ છીએ. અમારે શું લઈ જવું છે ? પણ જરા દાખ તો રાખતા રહેવું જોઈએ."

"કેમ, આજે શું થયું છે ?"

"બુવો ભાઈ, તમે બહારગામ ગમે તેમ ફરો, પણ ગામમાં આવો ત્યારે તો નાના મોટાની શરમ રાખવી જોઈએ."

વિનોદ સમજ્યો; વીણાએ કદાચ કોઈ ધની લાજ નહિ કાઢી હોય, એ માણને નહિ ગમ્યું હોય. તે વીણાને એકદમ માથું ખુલ્લું મૂકી ફરવાતું કહે તો નહિ, પણ કોઈ કારણસર માથેથી કે પકું ખસી ગયું હશે તેને માણએ જાણી બુલ્લને કરેલા કૃત્ય તરીકે લેખ્યું હતું, એટલે શિખામણ દેવા નીકળ્યાં હતાં.

"અને આવો ભાણ્યા આંતરો કરે એ કેમ સહન થાય ?"

આ ફરીયાદ વિનોદ પાસે એક વાર નહિ, પણ ત્રીજી વાર થઈ હતી. વીણા ભાણ્યા આંતરો કરે નહિ, એમ વિનોદ માનતો હતો, છતાં પોતાની જનેતા ખોટું તો નજ બોલે. એટલે આજે તેણે વીણાને ઠપકા આપવાની ગાંઠ વાળી. વિનોદ ગામડીયો નહોતો, કે મા કહે તે બધું સાચું માની લઈ પત્નીને ગમે તેમ દુઃખ દે.

હિંદુ સંસારમાં જોડા ગાળવો.

વિનોદ જેડીમાં વાગવો વાંચતો જેડો હતો, ત્યાં વીણાએ પ્રવેશ કર્યો. વીણા ખુરસી પાસે આવી જેડી છતાં વિનોદે ન તો ચોપડીમાંથી માથું ઉંચું કર્યું કે, ન એકે શબ્દ બોલ્યો. વીણાને લાગ્યું કે, 'વિનોદ દરેકજનો વિનોદ નથી. આજે જરૂર કંઈ માછએ મારા નિશ્ચય કર્યું હતો એટલે ગીડાયા હશે. ખેર, પણ આજે મારે એ માછની જોડુકમી ચલાવી નથી લેવી.'

"કેમ કંઈ આજે તો વાંચવામાં બહુ જ મશગુલ થઈ ગયા છો?" વીણાએ આરંભ કર્યો. વિનોદ તો અનુસર જ રહ્યો. વીણાને એ ખુંચ્યું; બન્નેકે પોતાના સ્વમાનનો ભંગ થતો લાગ્યો એટલે ઝટ લઈને એકઠાપાટે વિનોદના હાથમાંથી પુસ્તક આંચકી લઈ ટેમલ પર ફેંક્યું. વિનોદ કંઈ અકારણુ ગુસ્સે થયો.

"જો વીણા! મારે તને એક વાત ખૂબી છે."

"ખૂબી, એક શું વીસ વાત ખૂબી. જવાબ આપવા તૈયાર છું."

વીણાએ સગવડ જરા માથું ઉંચું કરી કહ્યું. વીણાની આ વલણમાં વિનોદને બળવાની ગંધ આવી. એને લાગ્યું કે, માછ કહે છે તેમ બહુ છૂટ આપવાનું જ આ પરિણામ છે.

"બા કહે છે કે, તું બાણ્યાઆતરો કરે છે."

"એમાં બાણ્યાઆતરો આપ્યો જ કર્યા? તમારા બાઇ બહેન મારા કંઈ દુસ્મન છે?"

"ત્યારે બાને ત્હારી સામે ફરીયાદ કરવાનું કારણ મળ્યું કયાંથી?"

"આને તો પાણીમાંથી પોંરા કાઢવાની ટેવ પડી છે, બીજું કંઈ નહિ."

"એમ તે કંઈ હોય? કંઈ જ ન હોય તો બા ફરીયાદ શું કામ કરે?" વિનોદે તપાસ શરૂ કરી.

"અરે, એ તો આજે તમે મોડા જન્મવાને આવવાના હતા અને નરહરિ તથા સરયુ તમારી આગળ જન્મ્યાં બેઠાં હતાં. તેમણે બીજવાર શાક માં ગ્યું તે મેં તો એટલું જ કહ્યું કે, 'જરા જોઈને આવ, પાછળ ખાનારાનો વિચાર કરવો જોઈએ.' એટલે બા ચીડાઈ ગયાં ને તમને બાણ્યાઆતરાની ફરીયાદ કરી."

"કંઈ નહિ, આપણે ઓછું ખાઈએ, પણ છોકરાંઓને રાજી કરવાં જોઈએ."

"તે કંઈ હું નથી સહમજતી, પણ એતો જેમ થતું હોય એમ થાય. જરા કહેવુંએ પડે ને ઠપકાએ આપવો પડે."

"જો પાછી વધુ આગળ ગઇ. આજ કાની લા'જ નહોતી કહાડી?"

"હું વાસણ સાફ કરતી હતી ત્યારે માથા પરથી લુંગડું ખસી ગયું હશે,

જાના મનમાં કે, મેં જાણી જોઈને આધુ નથી ઓઢ્યું; ને હું પરવારીને બેઠી હતી ત્યારે પોળવાળા જમનાકાકા આવ્યા હતા ત્યારે મેં તેમની લાજ નહોતી કહાડી,” એ કોઈ આપણા સગા થાય છે ? એ તો પરન્યાતના છે. એમ બધાની લાજ ક્યાં કાઢતાં ફરીએ. બાની આમન્યા ક્યાં સુધી રાખશું ? હવે પરણ્યાને પાંચ વર્ષ થયાં. આ મારા પછીની આવેલીઓ પણ સાસુને ગણતી નથી ને હું તો રાં...આમન્યામાં ને આમન્યામાં મરી ગઈ. હવે મારાથી એ વધુ વખત ચલાવી લેવાશે નહિ. તમારી બાને તો ટેવ પડી.”

વિનોદને લાગ્યું કે વીણાને વધુ છૂટ આપવી લાભદાયી નથી. કદાચ કોઈ વાર સાસુ-વહુ ફળીયા વચ્ચે જ ઝગડો પડશે, એટલે જરા કરડા અવાજે તેણે કહ્યું: “વીણા ! તું ભૂલ કરે છે. સુધારો એટલે આમન્યા ભંગ નહિ-સમજ ? નાના મોટાનો ભાર તો રાખવો જોઈએ. ત્હારી આવી વર્તણૂક હું નહીં ચલાવી લઉં.”

કોણ જાણે કેમ પણ વીણાએ આજે હઠ પકડી.

“હું કાંઈ તમારી માની દયાયેલી નથી કે, ગમે તેમ હુકમ કરે તે માનું. એમને તો ટકટક કરવાની ટેવ પડી.”

“ટકટક એટલે ?” વિનોદનો પારો જરા ઉંચે ચઢ્યો.

“ટકટક નહીં તો બીજું શું વળી ? કાંઈ કામ પસંદજ ન પડે.”

“જો વીણા સંભાળીને બોલ-ગમે તેમ લવારો શું કરે છે ?”

“સંભાળીને એટલે ?” વીણાથી જરા ઉંચા સાદે બોલાઈ જવાયું. વિનોદનું સ્વમાન ધવાયું. જાણે અજાણ્યે તેનો હાથ ઉંચકાયો ને વીણાને એક સખ્ત લપડાક લગાવી કાઢી. “એમ મારશો એટલે હું કરીશ નહીં. હવે હું જોહુકમી તો નહીંજ સહન કરું.”

વિનોદને એ વાક્યમાં ખુલ્લો બળવો દેખાયો. ક્રોધાવેશમાં પોતે શું કરે છે, એનું જાન એ ભૂલ્યો. ખીંટી પર લટકતી ફરવા જવા માટેની નેતરની સોટીના એ ચાર સપાટા વીણાને લગાવી દીધા.

X X X X

બીજો દિવસ વિનોદની સખ્ત લપડાક અંગે વીણાના ગાલ પર સોજો આવ્યો. હતો અને દાઢમાં સખ્ત કળતર થતું હતું. વિનોદે આ સ્થિતિ જોતાં ઘણા પથ્થાત્તાપ કર્યો. ક્રોધાવેશમાં પોતે એક કુમળી કળી પર કેવો જુદમ ગુન્નર્યો હતો, તેનું તેને જાન થયું, અને તેનું કારણ શોધવા જતાં માથાની ફરીયાદ યાદ આવતાં કમકમાં આવ્યાં. સાસુ-

વહુની નિત્ય સગમતી હોળીનો તે હુતા
જન થયો હતો.

વીણાને દવાખાને લઇ જવા માટે
તે જ્યાં બહાર જતો હતો ત્યાં જ મંગા
મા ગોલી ઉડ્યા કે, “ભાઈ, એ તો
જરા સોજો આવ્યો છે, તે એક વ્હાડા
માં ઉતરી જશે. એવી વહુના શરીરની
તે આમ પંપાળ રી, તે દવાખાને લઇ
ગય છે?”

પણુ આજે વિનોદ કાંઈ સાંભળે તેમ
નહોતો. તેને પોતાની જનેતા પ્રત્યે
કાંઈક અપ્રગટ ગુસ્સો થયો. તરત જ
વીણાને લઇ તે દવાખાને જવા ચાલી
નીકળ્યો.

ગંગા મા તો આ બનાવ પછી વધુ
ઉગ્ર બન્યાં. વારંવાર ઝગડાઓ થવા
લાગ્યા—નણ્ણાં કારણોસર બિચારો વિ
નોદ થાક્યો પાક્યો નોકરીએથી કંટાળી
શ્રમિત થઇ ઘેર આવે ત્યાં હોળી હોયજ.
કાંઈ ને કાંઈ ફરીયાદ—વિનોદ તો હેરાન
હેરાન થઇ ગયો હતો. એને તો એમજ
થતું કે, આના કરતાં તો લગ્ન ન
કયું હોય તે વધુ સારું. ક્યાં કોણેજ
જીવનનાં ભવ્ય સ્વપ્નાં અને ક્યાં સાચ્યા
જીવનનું દુઃખી ચિત્ર? સંસારમાં અહર
ભેળાતું તેને લાગ્યું. પરિણીત જીવન
વિષમય થતું હતું. રોજ બરોજ કં
કાસ વિષનો વધારો થતો જતો હતો.
ગંગા ડોશી ગમે તે જ્હાને વીણાને
ધમકાવતાં, ઝગડતાં, વાસણુ સારાં
માંજ્યાં હોય છતાં પાડોસીઓ સાંભળે

તેમ ‘વાસણુ એડાં લાવી છે, આવડી
મોટી થઈ છતાં માંજવાનું ભાન નથી’
વગેરે શબ્દો બોલતાં.

વીણાના મ્હો પરનો સોજો ઉતર્યો
હતો, છતાં તેને હાઠમાં અકથ્ય દુઃખ
થતું. નાની નાની બાબતોમાં તેને
પજવતાં તેણે મુઠલાં કપડાં ક્યાં
તો વેર વીણેર કરી નાંખવામાં આવે
અગર તેની ચીજો ક્યાંક અદૃશ્ય
થઇ જાય. આ તો નિત્યક્રમ થઇ
પડ્યો હતો. વિનોદ અને વીણા બંને
કંટાળી ગયાં હતાં છતાં શું કરે? કાંઈ
પોતાની માને રાજગતી મૂકાય છે?
વિનોદ મુંઝે મ્હોએ બધું ચલાવી લેતો.
વીણા પર થતા જીવંતો માટે માને ઠ
પકો પણ આપતો.

કામના બોજબંધી વીણાની તબીયત
ધસાવા માંડી હતી ને તેમાં સાસુના
ત્રાસથી તેની શક્તિઓનો વિકાસ થ
વાને બદલે તે કચડાવા માંડી હતી.
બિચારી હિંદુ સંસારની પત્ની એટલે
મુંઝું રાંકિ પ્રાણી: તેનો ક્યાંય આરોજ
ન મળે. માખાપ પણ છોકરીને ક્યાં
સુધી રાખી મૂકે. વીણાના શરીરમાં
નબળાઈ અંગે ઝીણા તાવે ધર કયું
તે કેમે કયોં નીકળે નહિ. આથી થોડા
દિવસની શાંતિ માટે વીણાને તેને પિ
યર મોકલવાનું વિનોદે નક્કી કયું ને
પતિ—પત્ની ભારે હૈયે છૂટા પડ્યાં.

લાઇએ વહુ ગુમાવી

“વિનોદરાય સુમનરાય અહીં રહે છે?” તારવાળાએ યુમ પાડી.

તાર હતો વીણાના પિતાનો. વીણા સખત ખીમાર હતી અને તેથી વિનોદને તેડાવ્યો હતો. તાજડતોજ રજા લઈ વિનોદ વીણા પાસે પહોંચ્યો. ખાટલામાં પડેલી વીણા વીણાનો પડછાંચો હતી. કુટુંબનું ગદ્દાવૈતરૂં કરી તેની કાયા થ સાઈ ગઈ હતી. દવાએ તેના પર અસર કરી શકી નહોતી. કારણ શારીરિક સાથે તેને રોજખરોજના અઢગાથી માન સિક યાતના પણ ભોગવવી પડતી. ઉંડી ઉતરી ગયેલી આંખો, ફિક્કા ગાલ, લોહી વગરનું પીળું શરીર, ને અશક્ત દેહ-વીણાને ક્ષય લાગુ થયો હતો ને છેવટની સ્થિતિ આવતાં વિનોદને બો લાગ્યો હતો. વીણાની સ્થિતિ જોતાં જ વિનોદની આંખમાં અળાળણીયાં આવ્યાં હતાં. વિનોદ પાસે આવતાં વીણાએ દુઃખી નજરે તેના તરફ જોયું હતું.

“હવે હું બચવાની નથી.”

“કાણ કહે છે તું નહિ બચે? તને તો હવે સારું થઈ જશે.”

“એ બધું જુઠું-હું રહમજી શકું છું ને કે હવે હું ઝાઝો વખત નથી...”

“અરે, તું તો ગાંડી થઈ ડાકત રની દવા બરાબર લાગુ પડતાં તું તરત સાજી થઈ જઈશ.” વિનોદ બોલતો હતો, છતાં મનમાં જાણતો હતો કે, બધું ખતમ થઈ ગયું છે.

“જુવો મ્હારી તો હવે બહુ ચિંતા કરવા જેવી નથી. પણ ખીજ કાઢ નાજીક લતા ફરી શોપાઈ ન જાય એ ધ્યાનમાં રાખજો. માતા તરફનો સ્નેહ ખરો, પણ સાથે સાથે પત્ની તરફની ફરજ પણ ભૂલતા નહિ. ઘરનું આધિપત્ય જનેતાના હાથમાંથી તમારેજ લઈ લેવું જોઈએ, ને કુટુંબના ભારે બોજ તમે કાઢ કુમળી કળીને દાખી દેવી જોઈએ નહિ. તેને ખીજવાનો, વિકસવાનો, ને ફેરમ પ્રસારવાનો પૂર્ણ અવકાશ આપવો જોઈએ. વિનોદ! આમ આવો, મ્હારી પાસે આવો. જુઓ આ નયનોમાં શું દેખાય છે? એમાં ત્હમ્હારી મૂર્તિ છે? જન્મોજન્મ તમારી દાસી થવા ઇચ્છું છું. હવે હું સુખેથી જાઉં છું. ત્યાં નહિ હોય સાસુના સંતાપ, ખોટી કનડગત, રાહ જોઈશ.....”

સ્મશાનમાં સાનસા વણી એક બળતી હતી. વિનોદ એ જવાળાઓમાં અસંખ્ય વીણાઓને સળગતી જોતો હતો. સાસુઓના ત્રાસથી સંતપ્ત થયેલી વીણાઓ દોડી દોડીને એ જવાળાઓમાં આવી પડતી. એ જવાળાઓ તેમને દહાડતી નહોતી.

ચીતા બળી રહી. તેની રૂપલા વણી રાખમાંથી ચપટી લઈ વિનોદે મસ્તક રહાવી. આય સત્તારીના આપભોગ ને બળિદાનની એ રાખ હતી. એક અણ વિકસ્યું પુષ્પ પોતાની ખુશબો જગત માં ફેલાવે તે પહેલાં જ પંચતત્વમાં ભળી ગયું.

સામાજિક નવલકથાઓ

એમ. એ. બનાકે ક્યોં મેરી મિટ્ટિ ખરાબ કી ?

(કર્તા: અમૃત કેશવ નાયક) આ વાર્તામાં એમ. એ.ની પરીક્ષામાં પાસ થયેલા અને તેમાં પોતાની જાતને રદ કરનારા માણેકચંદ નામના વિદ્યાર્થીની હકીકત છે. તે પછી તે એક પારસીની પેઢીમાં રહે છે, અને ત્યાં આગળ જતાં તેની કેવી ઉત્તરિ થાય છે તે દર્શાવ્યું છે. તે ઉપરાંત હિન્દુસમાજના કેટલાક બગાડાનું પણ દર્શન કરાવેલું છે. વાર્તા લોકપ્રિય થઈ પડેલી છે. કી. રૂ. ૨-૦-૦

વિદાયતી વિદ્યાસમાં ફેશનબાઈ ખલાસ

આ એક મુસલમાન સંસારની સત્ય ઘટનાપૂર્ણ સામાજિક નવલકથા છે. તેની રચના હકીકત એટલી રસપૂર્ણ છે કે એકવાર એક પાતું વાંચતાં બીજું પાતું અને બીજું પાતું વાંચતાં ત્રીજું, એમ મોહ વધતો જાય તેવી વાર્તા છે. વિદાયતનું અનુકરણ કરવા જતાં કેટલીક તુકસાની થાય છે તે આમાં સારી રીતે દર્શાવ્યું છે. કીમત રૂ. ૩-૦-૦

સંદિગ્ધ સંસાર અથવા સાધુ કે શયતાન

આમાં આપણા કેટલાક થઈ ગયેલા ધર્મચાર્યોની પોલ ઉઘાડી પાડવામાં આવી છે. ટાલીઆ ગોપાળના કાવાદાવા અને તેનો આખરે થયેલો ફેજ વાંચતાં વાંચનારને કેટલાક પોતાના અનુભવના વિષયો તેમાં નજરે જાયલા જણાશે, અને વાર્તાની રહસ્યમય સત્ય ઘટના નજર આગળ બનેલી લાગશે. કીમત રૂ. ૩-૦-૦

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
સાસુન બિલ્ડીંગ, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ.

પાનકી પતીયાં ! ક્યા ? છોટી છોટી બતીયાં !

બોધદાયક વિવિધ રસવાળી વાર્તાઓનો અપૂર્વ સંગ્રહ.

એમાં નીચે પ્રમાણે નાની મોટી ૧૪ વાર્તાઓ છે:

વાર્તાનું નામ	લેખક
૧ ઠગારી	છગનલાલ અમયારામ બ્રહ્મભટ્ટ
૨ બાકસાહ અને જાદુગર ...	"
૩ વણિક બુદ્ધિ અને કાજનો ન્યાય	"
૪ પ્રારબ્ધ કે પ્રમત્ત	"
૫ સ્વામીસક્ત બાજીપ્રભુ	નારાયણ વિસનજી ઠક્કર
૬ વનવિહંગિણી અથવા પ્રણયપીયૂષ ...	"
૭ અસાગિની અંબાલિકા અથવા	
મનનો વિકાર અને અહંતનો અધિકાર	"
૮ પ્રેમતીર્થ	શ્રી. પ્રેમચંદ્રજી
૯ અધિકારને ખાતર	"
૧૦ સારા ઘરની લીકરી	"
૧૧ સાક્ષાત્કાર	રા. રા. અંબુ ક. વશી
૧૨ સમાજ	રા. રા. બળદેવલાલ નાનાલાલ સાહ
૧૩ નાગડો વછર	રા. રા. મોકુલદાસ દારકાદાસ રાયચુરા
૧૪ ડારમીરનું કમળ	રા. રા. ધનસંકર હીરાસંકર ત્રિપાઠી

કિંમત રૂ. ૧૧. દપાલ ખર્ચ જુદું.

ગુજરાતી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ { સાસુન બિલ્ડિંગ, } કોટ, સુબર્ક

રા. કનૈયાલાલ મુનશીએ વખાણેલી
વિઠ્ઠલની ૨૦ મી સદી

અથવા

આજકાલના હાલહવાલ

ભાગ ૧ લો અને ૨ જો

આ ગ્રન્થના રચનાર ભાવનગરના પહેલા વર્ગના દિવાની ન્યાયાધીશ સ્વ. મોતીલાલ ત્રિલોચનદાસ સદાવાળા છે. એમની લેખનીમાં મધુરતા રહેલી છે. તેમણે હાલના હિન્દુસમાજનું એક સુંદર આબેહુબ સંસારી ચિત્ર ખડું કરેલું છે. વાર્તાનો હેતુ ઉત્તમ છે. સાર સદ્બોધક છે. વાર્તાના નાયકો અને નાયિકાઓ કેમ જાણે આપણાં પરિચિત ન હોય તેવાં જ વાંચતાં લાગે છે. આ ચાલુ જમાનાની અદ્ભુત સાંસારિક વાર્તા છે. શેઠીઆઓના છોકરાની છટેલાઈ, મીલ એજન્ટોની દાંડાઈ, મુંબઈની સોનેરી ટોળીનાં પરાક્રમો, હાઈ કોર્ટનાં અંધેર-અને હાય હાય, નામચીન શેઠીઆઓની અછલલના નમુના અને સંત પુરુષોનું માહાત્મ્ય. આ એક આ જમાનાની રીયલ નવલકથા છે. ખટપટીઆ માણસો કેવી.ધાંધલ મચાવે છે, સ્થિરચિત્ત માણસને આખરે કેવો લાલ થાય છે, એ વગેરે અનેક કુતૂહલભરી વાતો એમાં સુંદર રીતે દર્શાવી છે. આ પુસ્તક ૮૦૦ પાનાનું દળદાર છે અને ગુજરાતી ભાષામાં આ એક અપૂર્વ સામાજિક નવલકથા મનાય છે. આવી રસમય સદ્બોધક કથા એકે રચાઈ નથી.

પાકું પુકું કિમ્મત બંને ભાગના રૂા. ૫-૦-૦.

ગુજરાતી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, સાસુન બિહારીંગ, કોટ, મુંબઈ
એડીન્સ્ટન સર્કલ,

